

ՀԱՅ ԴՊԱՅՎԱՅՈՒՄՆԵՐ ՑԱՅՈՒՆ
յԳՇԱԴԵ ԴՊԻՄՈՒՄՆԵՐ

25
75.3
453
1

ԱՐՍԷՆ ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

**ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՊՔԵՐ
ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ**

Ա. ՀԱՏՈՐ

1919

«ՀԱՅՐԵՆԻՔ»-Ի ՏՊԱՐԱՆ

Բ Օ Ս Տ Օ Ն

Theology Library

SCHOOL OF THEOLOGY
AT CLAREMONT
California

ՈՎՍՅԱՆԴԱՆԻՇ ՏՎԻՏՊՈՓՈՆՈՅ ՎԳ
ՂԻՆՈՑԻՂՁՈՆ ՎՇՈՒՎՅԱՆՈՒ
Ս Զ Վ Ղ

Ձեզի կը նւիրեմ իմ այս աշխատութիւնը, որովհետեւ դուք արժանի էք ատոր: Չորս տարիներու ընթացքին ես, իբրեւ գործիչ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ամերիկայի շրջանի, ապրեցայ ձեր մէջ, աշխատեցի ձեզ հետ միասին, ծանօթացայ ձեր ազնիւ եւ հայրենասէր զգացմունքներուն եւ տեսայ ձեր լիառատ գոհաբերութիւնները՝ Հայ Ազատագրութեան համար:

Չորս տարւայ ընթացքին միասին պաշտպանեցինք յեղափոխական գաղափարը, վեր բարձրացրինք հայ ֆաղափական ազատութեան դրօշը եւ պատնէշ հանդիսացանք պահպանողական-յետադիմական տարրերուն, որոնց միակ նպատակն էր վարկաբեկել Հայ Յեղափոխութիւնը եւ անոր համար իրենց կեանքը տուած նահատակներուն:

Դուք ամուր մնացիք այդ պայքարի ատեն եւ ցոյց տուիք աւելի լուրջ գիտակցութիւն եւ անձնագոհութիւն քան մեր հակառակորդները:

Ձեզի հետ միասին, սիրելի ընկերներ, լացինք մեր ազգի խորունկ վիշտն ու ցաւը, միասին պաշտպան կանգնեցինք մեր բոլոր ըմբոստներուն, կուռքներուն եւ նահատակներուն: Դուք ցոյց տուիք որ երեսուն տարւայ յեղափոխական գաղափարի հաւատարիմ եւ ուխտուած զինուորներն էք եւ պատրաստ՝ շարունակելու նախնիքներու սկսած սուրբ գործը: Այդ պատճառով ալ համեստ աշխատանքս՝ «ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՊԻՅԵՐ ՀԱՅՈՑ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ» վերնագիրը կրող՝ ձեզի կը նւիրեմ, գաղափարակից եւ ազնիւ ընկերներ:

Ա. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

: ਸਮਾਜਿਕ ਧਰ

ᠠ ᠨ ᠵ ᠨ ᠬ ᠨ ᠠ ᠨ ᠢ

Ժանի են գնահատութեան : Այդ բոլոր տեսակի դրութիւններն ալ եւ կամ հրատարակութիւնները իրենց օգտակարութիւնն ունին եւ ես չէ որ պիտի ժըխտեմ անոնց անհրաժեշտութիւնը :

Իմ համեստ կարծիքով մեր պատմութիւնը շատ քիչ է ուսումնասիրւած՝ իբրեւ քաղաքական դէպքերու կապակցութիւն : Մենք ուսումնասիրութիւններ չ'ունինք որ յատկապէս ուշադրութիւն դարձնէր ասպտամբական շարժումներու, քաղաքական աղատութեան ձգտումներու, ներքին դաւերու եւ մատնութիւններու, ինչպէս նաեւ արտաքին դիւանագիտական յարաբերութիւններու վրայ : Ատոր պատճառներէն մէկն ալ այն եղած է, որ բռնակալ Տաճկաստանի եւ Ռուսաստանի մէջ հայ բանասէրներն անկարող էին նման քաղաքական խնդիրներով հետաքրքրուիլ եւ ապա ուրեմն յատուկ ուշադրութիւն ալ դարձուցած չեն : Պատճառներու շարքին մէջ կարելի է յիշատակել նաեւ որ Հայոց Պատմութիւնն ուսումնասիրողներու մեծ մասը կրօնականներ եղած են եւ կամ անոնց միջոցով մէջ մեծցած : Ատոնցմէ դուրս պարտաւոր եմ շեշտել որ տասնեակ տարիներ առաջ հայ ժողովուրդը քաղաքականապէս այնքան յառաջդիմած չէր, որքան այսօր, երբ եւ նման ուսումնասիրութեան սխալն աւելի կը զգացուի : Քաղաքական կեանքի զարգացման հետ իբր անմիջական կապակցութիւն ունեցող երեւոյթ առաջ եկաւ զօրեղ քննադատութիւն մը, դատապարտող հայ ժողովրդի ծոցէն ելած յեղափոխական կազմակերպութիւնները : Այդ քննադատներն սկզբնական շրջանին կը յատարարէին թէ Յեղափոխական Շարժումները սխալ

են, ազգավնաս եւ ազգակործան, իսկ աւելի յետոյ անոնք պատճառաբանել սկսան թէ Ազատութիւնը լաւ է, միայն անոր հասնելու միջոցները լաւ ձեւով կազմակերպւած չեն :

Պատերազմի այս չորս տարւայ ընթացքին Հայ Յեղափոխական կազմակերպութիւնները խոշոր եւ ուժեղ քննադատութիւններու ենթարկւեցան եւ հակայեղափոխական-սլաշպանողական տարրերը առանց կարմրելու յայտարարեցին թէ հայկական կոտորածներու պատճառներէն մէկն ալ Հայ Յեղափոխութիւնն ու անոր հարազատ զաւակ Հայ Կամաւորութիւնն էր : Անոնք կ'ըսեն թէ Յեղափոխութիւնը մեր ժողովրդէն շատ արիւն է տարել եւ ապա ուրեմն յեղափոխական կուսակցութեան չ'պէտք է պատկանիլ :

Իբրեւ Հ. Յ. Դաշնակցութեան Ամերիկայի շըրջանի գործիչ, որ չորս տարւայ ընթացքին այցելած է բոլոր հայ գաղութները, խօսակցած է հասարակական դանաղան խաւերու հետ եւ մտքերու փոխանակութիւն ունեցած կուսակցութիւններու բազմաթիւ անդամներու եւ ներկայացուցիչներու հետ, զգացի պակաս մը մեր քաղաքական կեանքի պատմութեան մէջ՝ մեր պատմութեան քաղաքական մասի համառօտ եւ ամփոփ ուրւագիծը, որով կարող ըլլանք դիտնալ մեր նախահայրերու գործունէութիւնը՝ այդ ասպարէզին մէջ :

Այդ եւ վերոյիշեալ նպատակներով է որ, ընկերներու եւ համակիրներու պնդումներէն վերջ, համաձայնեցայ ուսումնասիրութեան փորձ մը կատարել եւ ձեռքի տակ ունեցած աղբիւրներով միայն ամփոփ

եւ համառօտ քաղաքական պատմութեան ուրազի՞ծ մը հրատարակութեան տալ ամերիկահայ աշխատաւոր ժողովուրդին հասկնալի լեզուով: Ես նպատակ ունեցած չեմ վերջնական եւ ամրոցական գործ մը արտադրել: Ատոր համար աւելի երկար ժամանակ եւ աւելի աղբիւրներու կարիքը կար:

Իմ գլխաւոր նպատակս եղած է ցոյց տալ որ վերջին երեսուն տարւայ ասպտամբական շարժումներն ու ըմբոստութիւնները, քաղաքական ձգտումներն ու պահանջները քանի մը «տղերց» գլխէն ելած գաղափարներ չեն, այլ մեր պատմութեան ընթացքի անհրաժեշտ շարունակութիւնը:

Որ յեղափոխական բոլոր շարժումներն ալ կապւած են եղել արեան, կախաղաններու, բանտերու եւ հալածանքներու հետ եւ որ վերջին շրջանն ատկէ տարբեր չէր կրնար ըլլալ:

Որ Քրիստոնէութիւնը, իբրեւ նոր, դադափարական շարժում մը՝ ըմբոստութիւն մ'էր հին հեթանոսական կրօնքի դէմ եւ որ այդ ըմբոստ շարժումն ալ կապւած է եղել արեան, կոտորածներու եւ հալածանքներու հետ:

Որ Հայ Յեղափոխութենէն աւելի հայ կրօնը եղած է որ հայ ժողովուրդէն աւելի արիւն տարած է, կոտորածներու եւ հալածանքներու պատճառ եղած է եւ մեր քաղաքական կեանքի վրայ թողած իր ազդեցութեամբ՝ պատերազմներու ալ առիթ ծառայած է և

Որ եթէ հայ ժողովուրդը տոկունութեամբ, դադափարական գիտակցութեամբ արիւն թափել է հայ եկեղեցին եւ կրօնը պաշտպանելու համար, նոյնպիսի

տողունութեամբ ալ պատրաստ պիտի ըլլայ արինն
թափելու՝ իր քաղաքական ազատութեան համար:

Իմ պատմութիւնն սկսած եմ շատ հնէն եւ ա-
րագարար ալ անցած դէպի թագաւորներու, արքա-
ներու, նախարարներու եւ իշխանութիւններու շըր-
ջանը, մինչեւ Լեւոն Ե-ի, Լուսինեան վերջին թագա-
ւորի մահը (նոյ. 29, 1393 թիւ), երբ եւ կը կործան-
ւի հայկական անկախութեան վերջին բոյնը: Վերջին
շրջանը, որ 500 տարիէն աւելի տեւեց եւ որի ըն-
թացքին մեր ժողովուրդը ենթարկւած է պարսից,
տաճիկներու եւ ռուսներու տիրապետութեան, ա-
ռանձին ուսումնասիրութեան կարօտ է: Նախնական
շրջաններու ուսումնասիրութիւնն աւելի անկատար
է եւ դասաւորման կարիքն ունի, քան վերջինը, որի
համար բաւականաչափ նիւթ էւ աղբիւրներ կան եւ
որոնց կարգաւորումը, երկրորդ հատորի մը մէջ,
կ'ըլլայ խոստումս՝ ընթերցող հասարակութեան:

Ներկայացնելով այս աշխատանքը ընթերցողնե-
րուս եւ գրասէրներուն, ես յոյս ունիմ, որ բարե-
խիղճ եւ անկողմնակալ քննադատութիւնները նպա-
տակ պիտի ունենան այս գործն աւելի դէպի կատա-
րելութիւն տանելու եւ իրականութեան աւելի մօտե-
ցընելու:

Այդ յոյսով է որ հրատարակութեան տւած եմ
այս գիրքը:

Լեզւիս եւ ոճիս վերաբերեալ նոր բան մը չպի-
տի ըսեմ, այլ աւելի Էւս պիտի շեշտեմ այն՝ ինչ որ
գրած էի իմ նախորդ հրատարակութեան՝ «ԴՐԻՍԿ-
ՆԵՐ Հ. Յ. ԴԱՇՆԱԿՑՈՒԹԵԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՊՈՒԹԻՒ-
ՆԻՑ» մէջ, ապրելով երկար տարիներ տաճկահայ

չրջանակի մէջ, ես ռուսահայի եւ տաճկահայի խառնուրդ լեզու եւ կամ ոճ մը ընդունած եմ եւ ատոր համար ալ յատուկ ջանք թափած չեմ շտկումներ մտցնելու :

Վերջացնելէ առաջ «Յառաջաբան»ս, ես պարտաւորւած եմ հրապարակաւ շնորհակալութիւններ յայտնել քանի մը հաստատութիւններու եւ անհատներու, որոնք մեծապէս նպաստեցին այս գործը հրատարակութեան տալու համար — «Հայրենիք» օրաթերթը, որի գրադարանի գրքերէն օգտւած եմ, Ամերիկահայ Հրատարակչական Ընկերութիւնն եւ իր գրական-գեղարւեստական ամսաթերթ «Փիւնիկ»-ը, սլ. Վահան Թօփալեան, որի ճոխ եւ փառաւոր գրադարանէն բաւականաչափ օգտւեցայ՝ ունենալով մեր հին մատենագրերը, ընկերներ Շահան Նաթալի, Վահան Աճէմեան, Յովակիմ Դարբինեան եւ Յ. Կորոյեան, որոնց օժանդակութեամբ եւ մօտ մասնակցութեամբ միայն այս հատորը կըրցայ լոյս ընծայել~ :

Կը յայտնեմ վերոյիշեալներուն եւ ուրիշ օգնողներուն խորին շնորհակալութիւնս :

Ա. ՄԻՔԱՅԷԼԵԱՆ

1919, Յունվար 21
Քոստոն

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

Էջ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԴԻՐԲԸ 1-13

Հայաստան իբրեւ կամուրջ, իբրեւ պահակ
Ներուպայի Քրիստոնէութեան, իբրեւ ռազ-
մական յարմար վայր, իբրեւ ներքին երկ-
պառակութիւններուն նպաստող բնակա-
վայր, եւ իբրեւ ազատութեան համար
պայքարող միջավայր

1-13

ԳԼՈՒԽ Բ

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ՄԱԳՈՒՄԸ 14-30

Հայերն իբրեւ Ներուպական գաղթականու-
թիւն: Ստրաբոնի կարծիքը: Հայերն եւ ու-
րիշ խառնուրդ. Հիտտիտներ, Սքիւթացի-
ներ, Կիմմեր, Մոսկուներ: Ուրարտուն եւ
իւր ցեղերը (Ուրարտացի, Խալդեր եւ Պա-
րոզցիներ):

14-21

Հայ թագաւորներու ծագումը

Աւանդական շրջան.

21-22

Հնդկա-Ներուպական գաղթականութիւն.

22

Պարթեւներ, Արտաշիսեան հարստութիւն.

22

Բագրատունեաց թագաւորութիւն

22

Ռուբինեաց թագաւորութիւն.

23

Նախարարներու ծագումը

Յեղային	23
Պաշտօնեայ-նախարարներ	25
Անճնական քաջագործութիւններ	28-30

ԳԼՈՒԽ Գ

ՆԱԽԱՐԱՐԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ	31-72
--------------------	-------

Նախարարներու քանակութիւն եւ դասաւորում .

Բարձերու եւ գահերու հարց	31-36
Պատմական Գահնամակի պատճէնը	36
Եւ նախարարական տներու ցանկը	36-37
Նախարարներու զինւորական ուժն եւ անոր քանակը	37-45

Երկրամասային (Տէրրիտորիալ) բաժանում .

Ո՞ր նախարարները Հայաստանի ո՞ր շրջաններուն կը տիրէին : Այրարատի , Վասպուրականի , Տուրուբերանի , Ծոփաց Աշխարհի եւ այլ շրջաններու նախարարական տներու տարածութիւնները .	45-51
---	-------

Նախարարութեան աւատապետական (ֆէոտալ) հիմունքները .

Հայ նախարարներու աւատապետական կազմութիւնը .

Ազնւական եւ ռաժիկ .

Սատրապութիւն եւ ցեղային տոհմական
տիրապետութիւն

51-54

Իշխանութիւն եւ դործակալութիւն .

Բզեչխներ , սահմանապահներ , դատական
մարմիններ .

54-56

Հայ նախարարներու աւատապետական ի-
րաւասութիւնները .

Թագաւորի եւ նախարարներու իրաւական
փոխ-յարաբերութիւնները .

Դղեակներու եւ զինւորական ուժի հարց .

56-59

Նախարարներու անկումը .

Բազմատարրութիւն .

Ներքին երկպառակութիւններ .

Արտաքին պետութիւններ .

59-63

Յուստինիանոս կայսեր բարենորոգումնե-
րը : Անոր եւ Անաստաս կայսեր տւած հրո-
վարտակներու պատճէններու թարգմանու-
թիւնը .

63-70

Հայ նախարարներու կոտորածն արաբներու
կողմէ .

70-72

ԳԼՈՒԽ Դ

ՈՒՐԱՐՏՈՒ

73-77

Իր ընդհարումները , ինքնապաշտպանու-
թիւններն ու ըմբոստութիւնները .

73-77

00L-96

• Եւստի Կոմիտասի դուռը

• *פֿאַר אַלע אַרבעטן און אַרבעטער*

ԳԼՈՒԽ ԵՄԻՆԻՍՏԻՆԻԱՆԻ ԵՐԵՄԻԱՆԻ ԵՐԵՄԻԱՆԻ ԵՐԵՄԻԱՆԻ ԵՐԵՄԻԱՆԻ

• ցրվ-ժառոցիումվտ մուտՕ

96-76

• ၂ ကုဒ်တတိယ

93-94

• Յ ԶԵՄՐԱՄԻՆ

92-93

• Ե՛հե վժռուցի

ՎԻՃԻՈՒ ԿՈՄԻՏԵՍ ԵՎ ԿՈՄԻՏԵՍ ԵՎ ԿՈՄԻՏԵՍ

90-92

• יחזקאל מפרש מחזק

• ԳՄԻՆԻՎՍ ԳՅԴՈ

• ցւ-Ճաւնոմի դոմիմիմ՝

06-88

דמחנכי מוסדות חינוך ופיקוח

~տառնորդ Գր Կարթրատտառնորդ Կարթրատտառնորդ

88-98

Երևանի քաղաքի քաղաքապետարանի քաղաքապետի պաշտոնի վրա

98-28

ԵՖԷՆ ԿՆԿՆԱԿԱՆ ԵՄԵՐՈՒՄԻ ՄԱՐԿԱՆ

84-85

• Ներդրումը էլ ցույցի տեսողություններ համարում

84-100

ՀԱՅԿԶՆԱԿՆԵՐՆԵՐ

၆ နယူဂ်စ်

78-83

·U 3m47S

• ԿՐԵՂԵՂՅԵ ԽԱՎՐ

• աղետահար յամպո

• արդիւմտեան իմուն

78-83

Հոգսը անհրաժեշտ

၁ နယူဂ်စ်

ԳԼՈՒԽ Է

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՅ ՇՐՋԱՆ 101-166

Ապստամբութիւն Հռովմի դէմ .

Ինքնապաշտպանութիւն Ալաններու դէմ . 101-109

Գրիգոր Լուսաւորիչ իբր ապստամբ .

Քրիստոնէութեան գաղափարը կը տիրէ
արիւնով .

Քրիստոնեայ նահատակներ . 109-114

Մաղքեթաց պատերազմ 115-116

Պատերազմ Պարսից դէմ 117-119

Բակուրի դաւադրութիւնը 119-121

Տիրանի քաղաւորութեան օրերը

Զօրայ Նահապետի ապստամբութիւնը .

Հայր Մարդ Պետի դերը . 121-126

Արեակ Բ.ի քաղաւորութիւնը .

Ներքին ապստամբութիւններ .

Հայր Մարդ Պետի վրայ տէնօր 126-132

Տիգրանակերտի ապստամբութիւնը . 132-134

Մերուժանի դաւադրութիւնը . 134-135

Հայ Պարսկական ընդհարումներ 135-156

Բատ Նահապետի վատ դերը Մուշեղ սպա-

րապետի մահուան մէջ . 156-158

Քաղաքացիական պատերազմ 158-161

Վերջին Արշակունիք . 161-164

Մովսէս Խորենացու «Ողբ»ը 164-166

ԳԼՈՒԽ Ը

ԿՐՕՆԱ-ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄ-

ԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ .

167-186

- Առաջին ապստամբութիւն . Վարդան Մա-
միկոնեան . Վարդանանց պատերազմ . 167-178
- Վահան Մամիկոնեանի դիմադրութիւննե-
րը . 178-182
- Նուարսակի Դաշնագրութիւնը . 182-183
- Այլ կրօնա-հայրենասիրական պատերազմ-
ներու թւականներն ու ղեկավարները . 183-185
- Մուշի շրջանի ապստամբութիւնը . 185-186

ԳԼՈՒԽ Թ

ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ ԱՐԱՒԱԿԱՆ ՏԻ-

ՐԱՊԵՏՈՒԹԵԱՆ ԱՏԵՆ

187-200

- Տիրան եւ Համազասպ Մամիկոնեաններու
ապստամբութիւնները . 187-190
- Սմբատ Բագրատունիին ապստամբութիւնը
եղիա կաթողիկոսը կը միջամտէ .
- Յունասէր եւ արաբասէր կուսակցութիւն-
ներ . 191-195
- Մուշեղ Մամիկոնեանի ապստամբութիւն-
ները . 195-198
- Բուղան եւ իր շահատակութիւնները . 198-200

- 233-234 . ԴՆՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
232-233 ԴՆՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
231-232 . ԴՆՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
230-231 . ԴՆՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
230-240 ԴՆՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՊԲ ԿԱՍԵՆ

- 229 . ԴՆՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
224-228 . ԴՆՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
210-223 . ԴՆՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
209-210 . ԴՆՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
206-209 . ԴՆՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
206 . ԴՆՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
206 . ԴՆՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
204-206 . ԴՆՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
201-204 . ԴՆՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
201-229 . ԴՆՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՊԲ ԿԱՍԵՆ

Արժեքի աւերումը .	234
Անի քաղաքի կրկնակի ինքնապաշտպանութիւնը .	234~236
Թաթարական չրջան	236~237
Չարմաղանն ու իր կոտորածները .	237~240

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

ԿԻԼԻԿԻԱ . ՌՈՒԲԻՆԵԱՅ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒ-

ԹԻՒՆ .	241~285
--------	---------

Ռուբինեաց տիրապետութիւն .

Անոր հաստատումը .	
Անոր աշխարհագրական դիրքը .	
Հայոց իշխաններու բունը .	
Արտաքին յարաբերութիւններ .	
Խաչակրաց արշաւանքներն ու հայերը .	241~250
Գող Վասիլի դիմադրութիւնները .	250~251
Գազիկի վրէժը	251~252
Լեւոնի (Տաւրոսի Առիւծ) դիմադրութիւնները .	253
Անարզաբայի դիմադրութիւնը .	253~254
Վահկաբերդի ինքնապաշտպանութիւնն եւ	
Կոստանդին իշխանի փախուստը .	254~255
Թորոս իշխանի յաղթանակները .	255~257
Մլեհի դաւադրութիւնները .	257~258
Արտաքին դաւադրութիւն Ռուբէն Գ.ի դէմ .	258~259

Լեւոն Թադաւորի ինքնապաշտպանութիւն- ները .	259-263
Քաղաքական սպանութիւն մը .	263
Հեթում Ա.ի Թադաւորութիւնը .	264
Դաշինք Թաթարներու հետ .	264-265
Տարպէսակ դղեակի դիմադրութիւնը .	265-266
Ներքին դաւեր .	266-267
Կիրճերու ճակատամարտը .	267-268
Դաշնագրութիւն Մամլուքներու հետ	268
Հեթում Բ.ի Թադաւորութիւնը .	269
Ներքին դաւ .	269-271
Հեթումի վերջին օրերը : Յաղթանակ եւ դաւ .	271-273
Փոխ վրէժ	273
Կրօնական վէճեր	274
Արտաքին յարաբերութիւններ	274-276
Լուսինեաններ .	277-280
Վերջին օրեր .	
Հայկական Անկախութեան անկումը .	
Նոր շրջան եւ իր քաղաքական ուղղու- թիւնը .	280-285

ՅՈՂՈՍԵ ԶՎԻՆՆԱՆ

ՍՈՍՆԱՆՆԱՆ

ԿՈՆՎՈՐ

306-307

ՆԱԽԱՐԱՐԱՆՆԱՆ

302-306

ՆԱԽԱՐԱՐԱՆՆԱՆ

299-302

ՆԱԽԱՐԱՐԱՆՆԱՆ

298-299

ՆԱԽԱՐԱՐԱՆՆԱՆ

ՆԱԽԱՐԱՐԱՆՆԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱՆՆԱՆ ՆԱԽԱՐԱՐԱՆՆԱՆ

297-298

ՆԱԽԱՐԱՐԱՆՆԱՆ

289-297

ՆԱԽԱՐԱՐԱՆՆԱՆ

288-289

ՆԱԽԱՐԱՐԱՆՆԱՆ

286-288

ՆԱԽԱՐԱՐԱՆՆԱՆ

286-307

ՆԱԽԱՐԱՐԱՆՆԱՆ

ԵՐ ՆԱԽԱՐԱՆ

ԳԼՈՒԽ Ա.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՇԽԱՐՀԱԳԻՐԱԿԱՆ ԴԻՐՔԸ

Երկրի մը քաղաքական կեանքը, անոր սկզբնաւորութիւնն ու զարգացումը ,մեծապէս կախում ունի իր աշխարհագրական դիրքէն եւ միւս երկիրներու հետ ունեցած իր տարածական կեցածքէն : Առանց սկզբունքի մանրամասնութիւններուն մէջ մտնելու մենք կրնանք ապահովապէս ըսել որ ժողովուրդի մը բնաւորութիւնը, իր հոգեկան եւ մարմնական կազմըւածքը, իր աշխարհակալական եւ քաղաքական ազատագրութեան ձգտումներն ու յաջողութիւնները, ինչպէս նաեւ իր ռազմական-ցինորական ընդունակութիւնները համեմատական զարգացման մէջ են՝ աշխարհագրական-բնական դիրքին հետ : Այս սկզբունքն առաւելապէս ճշմարիտ է Հայաստանի վերաբերեալ եւ իր պատմութեան ընթացքը բազմաթիւ փաստեր կուտայ ատոր համար :

Հայաստանն աշխարհագրականօրէն ընկած է եղել մարդկային պատմութեան մէջ առաջնակարգ դեր խաղցած երկու երկրամասերու՝ Եւրոպայի եւ

Ասիայի միջեւ : Այն կամուրջ մը եղած է Արեւմուտքէն Արեւելք եւ ընդհակառակը :

Դարեր առաջ, եւ մինչեւ այսօր ալ, հսկայական պայքար մղւած է Ասիոյ խորերէն եկած վայրենիներու եւ Եւրոպայի մէջ բնակող քաղաքակիրթ ազգութիւններու միջեւ : Ասոնք մշտական պատերազմական վիճակի մէջ դտնւած են եւ իրենց յարձակման, ինչպէս նաեւ նահանջի ատեն՝ անցած են Հայաստանի վրայով : Շատ անգամ մեր երկիրն հանդիսացած է իբրեւ ռազմադաշտ, ուր երկու պատերազմիկ կողմերն իրենց բովանդակ ուժով իրար վրայ յարձակւած են եւ յաճախակի ալ Հայաստանը եղած է իբրեւ թուժք մը, միջնաբերդ մը եւ կամ սահմանադժային տարածութիւն մը՝ երկու կողմերն իրարմէ բաժնելու եւ կամ երկու պետութիւններու մէջ բաժնւելու համար :

Մեր երկիրն իր սկզբնական օրերուն իսկ խաղաղ կեանք չկրցաւ վայելել եւ ստիպւած էր յաճախակի պատերազմներու մէջ մտնել հարեւան երկիրներուն հետ՝ անոնց յարձակման դէմ պաշտպանողական դիրք բռնելով : Բաւական է յիշատակել որ Քրիստոսէն դարեր առաջ, դեռ, մենք հարեւանութիւն կ'ընէինք այնպիսի զօրեղ եւ համաշխարհային տիրապետութեան տենչով վարակւած երկիրնրու հետ՝ ինչպիսին են Ասորեստանը, Բաբելոնը, Պարսկաստանը եւ չատ ուրիշներ : Ասոնց անմիջապէս հետեւել են արաբները եւ Ասիայի խորերէն ելած եւ տարածութիւն ու ապրուստ որոնող ցեղերը՝ սելճուկներ եւ թաթարներ, որոնց յորձանուտ եւ վտանգալից ալիք-

ներն եկան ողորկեցին Հայաստանի դաշտերն ու անոր վրայով սահելով անցան ու զարնւեցան Եւրոպայի դռներուն :

Ահա եւ հակառակ հոսանքը — Աղեքսանդր Մակեդոնացի, յոյներ, հռովմէացիներ եւ վերջապէս բիւզանդական կայսրութիւն, որոնք իրենց կանոնաւոր զօրաբանակներով, կազմակերպւած լէգէոններով եկան, հողմի պէս անցան մեր երկրի վրայով եւ, մինչեւ Հնդկաստան տարածւելով՝ նորէն ետ վերադարձան նոյն ճանապարհով :

Այդ մեծ պետութիւններու արշաւանքէն դուրս Հայաստանը չըջապատւած է եղել փոքրիկ երկրորդական ազգութիւններով՝ վրացիներ, ալաններ, աղւաններ հիւսիսային եւ հիւսիս-արեւելեան կողմը տարածւած, Կապադովկիայի եւ Պոնտոսի չըջաններուն մէջ բնակութիւն հաստատած ցեղերով՝ արեւմտեան եւ հիւսիս-արեւմտեան մասերուն մէջ բընակւած, որոնք ալ իրենց բազմաթիւ յարձակումներով Հայաստանի ռազմական ուժը թուլացրած են եւ իրենց հարւածներով մեծապէս նպաստած մեր երկրի բաժան-բաժան ըլլալուն եւ քայքայւելուն :

Հայաստանն հանդիսացած է գլխաւոր կայսրան մը՝ Եւրոպայէն դէպի Ասիա անցնելու համար եւ այդ քանի մը ճիւղաւորութիւններով :

ա) Սեւ Ծովի կողմէն Տրապիզոնի վրայով դէպի Կարին, Վան եւ ապա Պարսկաստան,

բ) Պօլսոյ եւ կամ Սամսոնի վրայով դէպի Սեբաստիա, Խարբերդ, Տիգրանակերտ եւ աւելի հարաւ, դէպի Միջագետք, Ասորեստան, Բաբելոն, որոնք ընկած էին Հայաստանի հա-

րաւ-արեւելեան մասի մէջ, Տիգրիս եւ Նփրատ գետերու ներքնթացքն ի վար դէպի Պարսից Մոց,

դ) Խաչակիրներու արշաւանքի ատեն ալ Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւններու զօրաբանականերն իրենց շարժման հետ խառնեցին Կիլիկիան եւ այդ ուղղութեամբ ալ անցան դէպի հարաւ՝ Երուսաղէմը պաշտպանելու համար անհաւատներէն,

դ) Պարսկաստանն ու Տաճկաստանն ալ իրենց մշտական արշաւանքներու վայր դարձրած էին Հայաստանի բազմաթիւ գաւառներն ու նահանգները՝ բուն Հայաստանի եւ Կովկասահայաստանի մէջ տարածւած,

եւ ե) Ռուսական հսկայական կայսրութիւնն ալ իր ուժերը տաճիկներու եւ պարսիկներու հետ չափելու եւ «քրիստոնեայ ժողովուրդներն անոնց լծէն ազատելու» դիտումով իրեն ճամբայ ընտրած էր Հայաստանն ու իր հայաշատ կեդրոնները:

Եթէ նախաքրիստոնէական շրջանին մեր երկիրն իբր ռազմավայր կը նկատուէր եւ զօրաբանակներու մշտական կեդրոնատեղին, Քրիստոնէութեան ժամանակաշրջանի մէջ Հայաստանն իբրեւ պահակ էր՝ պաշտպանելու Եւրոպան՝ արշաւող մահմետականներէն ու բոլոր ծանր, առաջին եւ ուժգին հարւածները՝ եկած թշնամու կողմէն՝ ինքն ամենէն առաջ իր վրայ փորձած էր եւ ապա քուլցրած դրութեամբ միայն ճամբայ դրած դէպի Եւրոպա, Վրաստան եւ Կովկասի վրայով ալ դէպի Ռուսաստան:

Հայաստանն այսպիսով ներկայացել է իբրեւ տուն մը երկու դռնով եւ կամ դուռ մը՝ երկու բանա-

լիներով, որոնցմով միայն հնարաւոր էր անցնել արեւմտեան եւ արեւելեան ընդարձակ դաշտերը: Այդ է եղել գլխաւոր պատճառներէն մին, որ բոլոր մեծ պետութիւններն ալ հետաքրքրւած են եղել եւ են այդ երկրով: Հայաստանի աշխարհագրական դիրքի մանրամասնութիւններու մասին չէ որ մենք պիտի խօսինք, այլ անոր ընդհանուր դժերուն եւ քաղաքական նշանակութեան: Առանց քաղաքներու եւ գիւղերու անոններու մասին խօսելու, մենք, իբր անհրաժեշտութիւն, պիտի ընդհանրացնենք շեշտելով թէ՛ Հայաստանն իրեն իբր հարեւաններ ունեցած է՝ Ասորեստան, Մարաստան, Պարսկաստան, Քիւրդստան, Վրաստան, Աղւանից երկիր, Ալլաներ, Կապադովկիա, Պոնտոսի չրջան, Տաճկաստան, Ռուսաստան եւ Պօլսոյ, Սեւ Ծովի եւ Միջերկրականի ճանապարհներով եւրոպական հին եւ նոր պետութիւններ՝ մակեդոնացիք, յոյներ, հռովմէացիներ, Բիւզանդիոն, Ֆրանսիա, Անգլիա, Գերմանիա եւ շատ ուրիշ մանր եւ երկրորդական պետութիւններ, որոնք աւելի կամ պակաս չափով մեր երկրի հետ քաղաքական ընդհարումներու եւ յարաբերութիւններու մէջ դտնւած են:

Արտաքին յարաբերութիւններու տեսն Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը միայն իբր քացաւական երեւոյթ հանդիսացած չէ՝ հնարաւորութիւն տալով ասիական եւ կամ եւրոպական պետութիւններուն արշաւել եւ իբր ճամբայ դործածել, այլ եղած է նաեւ իբր պաշտպանութեան համար բնական եւ անուիկ դիրք, որմով մեր ժողովուրդը կրցած է իր

գոյութիւնը պահպանել: Հայ ժողովրդի ներկայ գոյութեան գլխաւոր պատճառներէն մինն ալ իր բազմաթիւ լեռները եղած են, որովհետեւ անիկա կրցած է ամիսներով, տարիներով ապաստանիլ անոնց մէջ եւ թշնամիներուն բաւականաչափ վնասներ հասցնելով՝ յետ մղել եւ այդպիսով նորէն վերակենդանանալով իր գոյութեան հիմնաքարը գտնել:

Ն. Դօլէնսի իսկ վկայութեամբ, «Հայաստանում ձիւնը շատ առատ է. Բիթլիսում յունւարին ձեան խորութիւնը հինգ մետրի է հասնում... Կարնում 1902-903-ի ձմրան, հարիւրաստիճան ջերմաչափն իջաւ մինչեւ 39 աստիճան եւ մի քանի ամիս տաքութիւնը մնաց 10-ի եւ 20-ի միջեւ. եւ չնայած արեւը փայլում էր, բայց անկարող էր օդը տաքացնել»: Բոլոր արշաւանքներու ատեն, մանաւանդ թաթարական վայրենի հօրդաներու կոտորածներու ժամանակ, հայութիւնը կողած է ապաւինիլ իր լեռներուն, իր ձիւնապատ գագաթներուն եւ իր աշխարհագրական դիրքին եւ այդպիսով մնալ, ապրիլ: Պատմութեան ուսումնասիրութիւնը մեզի կը ցուցնէ որ Հայաստանի հարաւային եւ արեւելեան դաշտավայրերու մէջ բընակութիւն հաստատած ցեղերը եւ անկէ սկիզբն առած սլետութիւնները շատ կարճ ժամանակաւ մը համար միայն հրապարակի, կեանքի թատերարեմի վրայ մնացած են եւ ապա հնարաւորութիւն չունենալով իրենց գոյութիւնը նոյնպիսի տիրականութեամբ շարունակելու, կամ կորցրած են իրենց գոյութիւնը եւ կամ այնքան թուլացած եւ քայքայուած են, որ պատմութիւնն իրենց աննշաններու թեկնա-

ծուներու շարքին մէջ դրած է : Ատոնց քանի մը ա-
նուններն են — Ասորեստան, Բաբելոն, Պարսկաս-
տան, եւայլն :

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը՝ մէջն ու-
նենալով նաեւ ռազմագիտութիւնը, անհրաժեշտու-
թիւնը եւ յարմարութիւնները, ստիպել կուտան եզ-
րակացնելու որ, եթէ զօրեղ պետութիւն մը, սկզբնա-
կան օրերէն սկսեալ, կարողանար իմաստութեամբ
կառավարել եւ տէր դառնալով Փոքր Ասիայի այդ-
ցցանկիւնին՝ յենէր Միջերկրական, Սեւ եւ Կասպից
Ծովերու վրայ, աիրականօրէն իշխէր հարեւան դաշ-
տավայրերու բնակչութեան, իր գոյութիւնը երկա-
րօրէն կրնար ապահովել եւ կատարել խոշոր քաղա-
քակրթական դեր :

Ինչո՞ւ չկրցաւ հայութիւնն ստանձնել այդ դերը,
որ իրեն այնքան կը յարմարէր ի նկատի առնելով իր
բնաւորութիւնը, իր տոկոսնութիւնն ու քաղաքակը-
թութեան սիրահար ըլլալը : Ինչո՞ւ հայութիւնը,
չատ քիչ բացառիկ շրջաններ դուրս հաշուելով, չկը-
ցաւ հասնիլ այդ զօրութեան եւ պետական կազմու-
թեան պահանջած բարձրութեան : Ինչո՞ւ Ասորես-
տան մը եւ կամ կրակապաշտ Պարսկաստան մը կը-
րցան պատմութեան մէջ որոշ դեր խաղալ եւ դիրք դը-
րաւել, իսկ հայութիւնն անկարող եղաւ իր ըրածէն
աւելի առաջ անցնելու :

Այդ հարցումները շատ երկար եւ լուրջ ուսում-
նասիրութեան կը կարօտին, եւ մենք ստիպւած ենք
բաւականանալ յիշատակելով որ մեր երկրի աշխար-
հագրական դիրքը խաղցած է առաւելագոյն դեր, որ

այնքան ցայտուն կերպով երեւան կուգայ մեր պատմութեան ներքին կեանքին քաղաքական դէպքերն ուսումնասիրելով :

Մեր պատմութեան ընթացքին հայ կայսրներն ու թագաւորներն այնքան երկարակեաց եղած չեն եւ ասլա ուրեմն հնարաւորութիւն ունեցած չեն, միւս պետութիւններու պէս, խոշոր դեր խաղալու: Հայկական կայսրութիւնը, որ կը սկսի իրապէս Տիգրան Մեծի օրերէն եւ որ միայն 190 տարւայ տեւողութիւն ունեցաւ, հնարաւորութիւն չունեցաւ հիմնական եւ երկարակեաց պետութեան մը հիմքը դնելու: Այնուհետեւ Հայաստանը կ'ընկնի կիսահայ եւ օտար տիրապետութիւններու տակ, մինչեւ որ Պարսիկներու տնէն ճիւղ մը բաժնւելով կը կազմէ Արշակունեաց թագաւորութիւնը, որ միայն 376 տարի կըրցաւ իր գոյութիւնը պահպանել: Ատկէ վերջ հայերը կը մնան հայ մարդպաններու իշխանութեան տակ եւ օտար լուծերու տակ տառապելով 472 տարի շարունակաբար կը մնան առանց կազմակերպած եւ կանոնաւոր պետութեան, մինչեւ որ Հայաստանի Արարատեան Դաշտի սահմաններուն մէջ — Ղարսի, Երւանդակերտի եւ Անիի շրջաններով, երեւան եկաւ Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, որ փառաւոր ճառագայթ մ'էր մեր ստրկական կեանքի հորիզոնին վրայ եւ որ կըրցաւ դիմանալ 160 տարի: Հայաստանը, ատկէ վերջ, նորէն օտարներու լուծին տակ կ'իյնայ՝ յոյներու, սելճուկներու եւ թաթարներու, մինչեւ որ մեր երկրի մի այլ բարձրաւանդակի՝ Կիլիկիայի ազատաշունչ լեռներուն մէջ երեւան կու-

դայ Ռուբրինեաց Թագաւորութիւնը, որ 313 տարւայ ընթացքին կրցաւ բաւական խոշոր դեր խաղալ: Այսպիսով մենք կը տեսնենք որ հայկական ընդհանուր բնոյթ կրող իշխանութիւն՝ Հայկազեան շրջան եւ Արշակունիք, ունեցել ենք 566 տարի, իսկ մասնակի Թագաւորութիւններ՝ Բագրատունեաց եւ Ռուբրինեաց՝ 473 տարի, որ ըսել է մեր դոյութեան ընթացքին 1039 տարի ունեցել ենք անկախ հայկական կառավարութիւն, իսկ 1460 տարի ալ ապրել ենք օտար լուծերու տակ՝ ստրկութեան մէջ:

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը — բազմաթիւ լեռներն ու դաշտերը, նուաստաւոր եղած է նոյնքան եւ աւելի առանձին ցեղերու դոյութեան համար, որոնք ունեցած են իրենց տիրասպէտութեան եւ ազդեցութեան շրջանները, իրենց ներքին կառավարական մարմինները եւ այդ բոլորէն վերջ իրենց բանակները:

Եթէ մենք ի նկատի առնենք մեր բազմաթիւ լեռները, սկսած Կովկասեան Լեռնաշղթայէն եւ անցնելով դէպի Մասիսն ու Արագածը, Ղարաբաղի եւ Սիւնիքի լեռնաշղթաները եւ ապա յիշելով Բին-Գեօլի, Հազար-Բարայի, Սասունի, Մոկաց շրջանի եւ յետոյ Նէմրուծն ու Սիպանը եւ այսպէս վար իջնելով հասնենք մինչեւ Զէյթունի լեռնակատարները, մենք բաւական ընդհանուր պատկեր կ'ունենանք մեր երկրի լեռնային դիրքի մասին: Ատոնց ստորոտներէն սկըսած սփռած են լայնածաւալ եւ պտղաբեր դաշտեր՝ Շիրակ, Արարատ, Բասեն, Մուշի եւ Կարնոյ Դաշտ, Խարբերդի եւ Մալաթիայի տափարակներ, Քղի,

Տիգրանակերտ, Վասպուրական, Բայազետ, ինչպէս նաեւ Խնուսի եւ Բաբերդի Դաշտերը, որոնք հնարաւորութիւն կուտան հասկնալու Հայաստանի մէջ գոյութիւն ունեցող բազմաթիւ նախարարական եւ տախարարներու թիւն, ըստ ոմանց 256 է, ըստ այլոց, Արշակունեաց շրջանի մէջ ատոնք 900-ի կը հասնեն, ինչպէս Փաւստոս Բիւզանդն ալ իր Դ. Դպրութեան գլուխ Բ-ի մէջ կ'ըսէ.

«Եւ այլ յայսմ ազգաց եւ ի խոնարհ՝ որ գործակալս անուն բարձիւք առաջի արքային պատիւ ի գլուխ բազմէին, թող զնահապետս մեծամեծս եւ զտանուտեարս, որք գործակալք միացնէին ինն հարիւր բարձ, որ մտանէր ի ժամ տաճարին ուրախութեանն բազմակալացն կարգելոց...»:

Կան պատմագիրներ, որոնք այդ թիւը կը հասցընեն 400-ի, ինչպիսին է 13-րդ դարու գրող Ստեփան Օրբէլեանը, որ իր գրքի 4-րդ գլխի մէջ կը գրէ.

«Գրիգորիս հրամայէ մեծին Տրդատայ կարգել զթագաւորութիւն իւր ըստ սահմանի կայսերացն յունաց եւ տալ ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի դահ եւ պատիւ իշխանացն յազմէ եւ յահեկէ. որ եւ գեղեցկասլէս յօրինեալ ի ժամ ճաշոյն նստել բարձս չորեքհարիւր իշխանաց»:

Հայոց գրականութեան մէջ գոյութիւն ունի մի այլ փաստաթուղթ՝ Գաւհնամալ անունով, որ Սահակ կաթողիկոսի օրով գրւած է եւ ուղարկւած Տիգրոն՝ Վռամ արքայի օրով, հայ ազատներու եւ տա-

նուստէրներու թիւը 70 կը հաշւէ : Այս թւերու ճշտումը չէ նպատակս , այլ այն , որ Հայաստանի բազմաթիւ դաշտերուն մէջ փուլած են եղել տասնեակներով նախարարներ , որոնք որքան օգտակար եղած են իրենց առանձին անկախութիւնները պահելով եւ դիմադրելով արտաքին թշնամիներուն դէմ , նոյնքան ալ վտանգաւոր հանդիսացած են հայկական կեդրոնական կառավարութեան ստեղծման համար , որ այն ատեններն այնքան անհրաժեշտ հասարակական հիմնարկութիւն մ'էր : Այդ նախարարական տներէն ամէն մէկն ունէր նաեւ իր սեփական զինւորները եւ այդ ռազմական ուժի համեմատութեամբ ալ հայոց թագաւորներու պալատներուն մէջ գահ-երու եւ կամ բարձրու յաջորդականութեան կը տիրանան : Ատոնցմէ Սիւնեաց իշխանը 19,400 հեծեալ ունէր , Ասպետունիները՝ 1000 , Արծրունիք՝ 1000 , Մամիկոնեանները՝ 1000 , Կամսարականները՝ 600 , Գնքունիք՝ 300 , Ընծայեցիք՝ 4000 , Քաջբերունիք՝ 100 , Գազրիկաններ՝ 50 , եւ այսպէս 70 տներէն միայն 12-ի մասին տեղեկութիւն չկայ , եւ միւս 58-ը ունէին 49,100 հեծեալ զինւորներ , որ ընդհանուր պատերազմի ատեն կը միացնէին եւ փառաւոր յաղթանակներ կը տանէին , իսկ ներքին երկպառակութիւններու ժամանակ՝ իրար դէմ կը հանէին :

Նախարարական կազմի մասին պիտի խօսինք առանձին եւ այժմ բաւականանանք աշխարհադրական դիրքի վերաբերեալ մեր հաւաքած ակնարկները եւ ընդհանուր դէպքերն ամփոփելով :

Մեր երկրի բնական դիրքը խոշոր քաղաքական

նշանակութիւն ունեցած է, ինչպէս արտաքին պետական յարաբերութիւններու, նոյնպէս նաեւ մեր երկրի ներքին հասարակական-կառավարական կեանքին մէջ: Ան եղած է իբրեւ ռազմավայր բազմաթիւ պատերազմներու համար՝ հին պետութիւններու, ինչպէս նաեւ նորերու կողմէ մղւած, եղած է իբրեւ ռազմադաշտ՝ օտարներու եւ հայերու մէջ մղւած: Եւրոպական եւ կամ պաշտպանողական կռիւներուն համար: Հայաստանն իր աշխարհագրական դիրքով խոշոր քաղաքակրթական եւ քաղաքական ծառայութիւններ մատուցած է Եւրոպային՝ հանդիսանալով իբրեւ ամուր պատուար արեւելքէն արշաւող եւ դադանական յատկութիւններով լեցուն ցեղերուն եւ ազգերուն առջեւ: Այդ բոլորէն վերջան եղած է նաեւ իբրեւ ամրոց՝ հայ ժողովրդի պաշտպանութեան եւ անկախութեան, միշտ հնարաւորութիւն տալով, վտանգի առեւ, իր դաւակներուն շարունակելու պայքարը թշնամիներուն դէմ եւ ինքնապաշտպանութեան յարմարագոյն ու անառիկ դիրքեր հանդիսանալով: Ատոնց հետ կը ծանօթանանք մանրամասնօրէն մեր պատմութեան ընթացքին, երբ կ'ուտանք առանձին ապստամբութիւններու եւ դիմադրութիւններու մանրամասնութիւնները:

Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, սակայն, հնարաւորութիւն տւած է բազմաթիւ նախարարական տներու գոյութեան, որոնք ամրացած լեռնադադաթներու իրենց ամրոցներուն մէջ եւ տիրապետելով տարածուող դաշտի բնակչութեան եւ տնտեսութեան՝ հնարաւորութիւն տւած չեն հայկական

կեդրոնական իշխանութեան մը երկարակեցութեան
եւ միշտ ալ իբրդ դաւադրութիւններու մասնակիցներ
եւ հնարողներ՝ մեծապէս նպաստած են Հայաստա-
նի քայքայման :

ԳԼՈՒԽ Բ.

ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԾԱԳՈՒՄԸ

Մեր ժողովրդի քաղաքական կեանքն ամբողջութեամբ պատկերացնելու համար անհրաժեշտ է համառօտ ակնարկ մը նետել անոր ծագման պատմութեան վրայ: Այդ խնդիրը, ինչպէս նաեւ Հայաստանի աշխարհագրական դիրքը, մասնագիտօրէն չէ որ քննութեան պիտի առնենք եւ ոչ ալ գիտական եզրակացութիւններ հանելու գիտումով: Մեր կեանքի քաղաքական դէպքերու ուսումնասիրութեան համար պէտք է գիտնանք մեր ժողովրդի ո՞րիկէ դալուն, ո՞ր հաստատուելուն, որո՞նց հետ ձուլուելու եւ կամ պատերազմելու մասին: Նախ պէտք է գիտնանք որ մենք միատարր ազգութիւն չենք, ինչպէս աշխարհի բոլոր ազգութիւններն ու ցեղերը: Խառնուրդ, թերեւս, աւելի շեշտած ըլլայ մեր մէջ ի նկատի առնելով որ մենք հեռաւոր վայրերէ գաղթած եւ դարերու ընթացքին միայն հաստատուած ենք ներկայ Հայաստանի մէջ:

Մեր նախահայրերը Եւրոպայէն եկած են եւ մասնաւորապէս անոր հարաւ-արեւելեան մասէն՝ Պալքաններէն :

Գիտնականները, որոնց մէջ Գուտշմիտ Գերմանիոյ մէջ, Կարլէր, Ռայնախ՝ Ֆրանսիոյ, Ն. Դօլէնս, Օ. Շրադէր, Ֆ. Ռաբցէլ եւ ուրիշներ, այն եղրակացութեան եկած են որ նախնական հայերը բնիկ ասիացիներ չեն, այլ Եւրոպայէն տեղափոխւած դաղթականութեան ճիւղ մը : Ատոր իբր ապացոյց անոնք կը յեննին լեզւաբանութեան, մարդաբանութեան, սոլորութիւններու եւ այլ ցեղային ցայտուն արտայայտութիւններու վրայ, չմոռանալով նաեւ հին յոյն պատմիչներու տւած տեղեկութիւնները (Հերոդոթ, Ստրապոն, Եւդօքս, Դենիս Հալիկարնացին, Քսէնէփոն եւ ուրիշներ) :

Ստրապոնի ըսելով Արմէնները առաջ եկած են Թէսալիոյ մէջ եւ նոյն իսկ «Արմէնը ծնւած է Արմէնիօնում, Թէսալիայի քաղաքում, որ դառնում է Լարիսի եւ Պերէի մէջ, Բէօբէ լճի վրա— Եաղօնի հետ միասին նաւեց դէպի այն երկիրը, որ յետոյ Արմէնիա կոչւեց իր անունով» : Մեր Ժողովուրդը անւանել է հայեր, Արմէններ, Ասփնագեան եւ Թորգոմեան : Այս անուններու դոյութիւն ունենալն անշուշտ փաստ է որ հին Ժամանակները մենք ունեցել ենք ձուլումներ : Ատոնցմէ Ասկանա անունն ունի իր որոշ բացատրութիւնը եւ դեռ Հոմերոսը կը յիշէ որ «Ասգանացիները... իբրեւ Փռիւգիական մի ցեղ է, որ կաղմւած է եղել հին Բոիւզների ամենահռչակաւոր ընտանիքը... եւ իրենց Լէդէնտաներու մէջ

Ասկանիաս հերոսը երգւում է իբրեւ թաղաւորական ընտանիքի հայր. Ասկանասն ամբողջ ազգն անւանեց Փռիւզ» :

Ս. դրքի մէջ ալ թորգոմայ ցեղը անւանւում է ազգակից Արմէններուն եւ Ասգանասցիներուն : Նախնական հայերը կը պատկանէին Հնդկա-Եւրոպական ցեղին, որին կը պատկանին նաեւ Կելտերը, Գերմանները, Լատինները, Յոյները :

Այսպէս թէ այնպէս մեր նախահայրերը, որոնք ծնւել են Բալկաններու մէջ եւ անկարող եղած են իրենց գոյութիւնը քարշ տալ հոն, միանալով՝ մէկ կամ աւելի ցեղեր, անցել են Եգէսան ծովի եւ կամ Դարդանէլի-Մարմարայի վրայով՝ վիտտելու արեւի տակ նոր եւ հանդիստ հայրենիք : Դօլէնսի կարծիքով այդ զաղթականութիւնն սկսած է Քրիստոսի ծնունդէն մօտ 3000 տարի առաջ : Անոնք ռազմական տիրապետութեան ետեւէ եղած չեն եւ այդ է պատճառը որ անոնք կամաց-կամաց, հանգստանալով եւ կամ խաղաղ գրաւումներով կ'անցնեն դէպի Արեւելք եւ միայն Ք. Ա. 7-րդ դարու մէջ երեւան կուգան Արարատի եւ Տաւրոսի միջեւ եղած տարածութեան տէր դառնալով : Սկզբնական շրջանին անոնք գրաւած են եղել Ալիւս (ներկայիս Գզըլ-Ըրմաղ) գետի արեւելեան մասը, որ հին ատենները Կապադովկիայ կը կոչէր եւ որ այժմ ալ կը բռնէ Եղդատի եւ Կեսարիոյ շրջանները՝ ինկարէ նահանգին մէջ : Այդ շրջանը կը կոչէր առաջին Հայք : Այդ շրջանէն մինչեւ Մասիսի եւ Վանայ Լճի ստորոտներն հասնելը, որ այժմ 3-5 օրւայ տարածու-

թիւն է, մեր նախնիքները 15-20 դար (1500-2000 տարի) են դործ դրել՝ դրաւելու, սպառնալից վըտանդները վերացնելու եւ տիրապետելու համար:

Գաղթականութիւնը, որ ելած էր Եւրոպայէն, չէր կրնար մնալ զոտարիւն եւ իր ճամբորդութեան ընթացքին ստիպւած էր խառնելի, ձուլել իր մէջ ուրիշ ցեղեր, արիւն, սովորութիւն եւ լեզու:

Անոնք չփման մէջ են եղել Հիտտիտներու հետ, որոնց մի մասը տեղաւորւած է եղել Կասպադովկիոյ մէջ: Ատոնք Ասիայի ամենահին եւ զարգացած ցեղն են եղել եւ որը, ինչպէս Եանցընը կըսէ, «հնդկա-եւրոպական բոլոր ցեղերից առաջ կարողացել է դրի դործածութիւն ունենալ»: Հայ բառն ալ, նրա կարծիքով առաջ կուգայ Հաեիօ, Հիտիտ բառերու ձեւափոխութիւններէն: Ապա իրենց ճամբորդութեան ընթացքին անոնք դործ կ'ունենան Սփիւքացիներու կամ Սաֆսերու հետ, որ 500-428 Ք. Ա. բաւական զօրեղ ցեղ էր եւ 28 տարի անընդհատ կրցաւ սարսափի մէջ պահել Բաբելոնն ու անոր հարեւան երկիրները: Ատկէ վերջ անոնք կը թուլանան եւ կը ցրւին Հայաստանի զանազան կողմերը: Հայերն հանդիպած են նաեւ Կիմֆերում, որոնք կը բնակին եղեր Լուդիայի եւ Տաւրոսի կողմերը: Եփրատի եւ Ալիւսի աւազաններուն մէջ գոյութիւն ունեցած են Մօսկուններ եւ Տաբալներ, որոնք կատաղի կռիւներ կը մղեն եկնոր հայերու դէմ եւ սլարտելով կամ կը տեղափոխւին եւ կամ մնալով կը ձուլւին հայերու հետ:

Հայերը, մինչեւ Կասպադովկիա հասնելը, բա-

չատ ըլլան, հնարաւորութիւն չունեցան առաջ բերելու եւ կամ ներարկելու Արեւելքի սովորութիւնները, մինչեւ որ մեր դէմ չցցւեցաւ աւելի զօրեղ, կաղձա-կերպւած եւ քաղաքակիրթ պետութիւն մը՝ Ուրար-տուի թագաւորութիւն անունով, որ կը տիրէր բուն Հայաստանին։ Ասոնք ալ սկզբնական շրջաններուն միաձոյլ եւ ամբողջական էութիւն չէին, այլ բազմաթիւ հատւածներ, որոնք ժամանակի ընթացքին միացան եւ հղօրանալով պատմական եւ քաղաքակրթական որոշ դեր խաղացին։ Դեռ հին ատենները, երբ ատոնք ծանօթ էին Նաիրի անունով, հետեւեալ եօթ գլխաւոր շրջաններու կը բաժնւէին—

- 1.— Ուրարտու — Վանայ լճի հիւսիսային մասը
- 2.— Բիանա — Վանայ լճի արեւելակողմ
- 3.— Միննի — Պարսկահայաստան
- 4.— Մուսասիր — Մուշի շրջանները
- 5.— Միլտիս — Բարձր Հայք
- 6.— Նաիրի — Վանայ լճի հարաւակողմը
- 7.— Մելիտ — Մալաթիա։

Ասոնք ալ իրենց մէջ երեք գլխաւոր ցեղագրական ճիւղաւորութիւններ են ունեցել — ուրարտացիներ, խալդեր եւ ալարօդցիներ, որոնք միասին են եղել մէկ պետութեան մէջ՝ ընդհանուր եւ դրսի թըշնամիներէն պաշտպանելու համար։ Խալդերը ունէին իրենց քաղաքակրթութիւնը եւ բաւականաչափ ալ յառաջադէմ ժողովուրդ էին։ Ասոնք բոլորն ալ բարձրահասակ, հուժկու, ջղուտ, աշխատասէր, քաջամարտիկ եւ յանդուգն էին. պատերազմի յատուկ

կազմակերպութիւն չունէին... բայց զէնքերն այնքան կատարելագործած էին, որ ասորական յարձակումը ետ մղած եւ երբեմն զօրաւոր հարձակներ տրւած էին անոնց... Անոնց զինւորները կարող էին ահագին տարածութիւններ կտրել, հեծելազօրքը կը բաղկանար ձիաւորներէ եւ պատերազմական կառք ունեցող զինւորներէ» :

Ուրարտացիները, որոնց կռիւներու եւ պատերազմներու մասին կը խօսինք յետոյ, ունեցած են իրենց կրօնքը, հին հեթանոսական հաւատքը, բարի եւ չար աստուածները, իրենց քուրմերն ու գուշակողները եւ իրենց յատուկ մեհեանները : Անոնք իբրեւ կանոնաւոր պետութիւն՝ իրենց ժամանակներուն մէջ, ունեցած են եւ իրենց յատուկ պետական կազմակերպութիւնը՝ առանձին-առանձին արքաներ իրենց չրջաններուն մէջ եւ ապա Ուրարտուի իշխանն իբրեւ «Արքայից արքայ», որ պատերազմ յայտարարելու եւ խաղաղութիւն կնքելու իրաւունք ունէր : Նա պատերազմի ատեն բոլոր զօրքերու հրամանատարն էր եւ ամէն գաւառի կառավարիչ պարտաւոր էր իրեն բաժին ընկած զինւորներու թիւը մատակարարել :

Անոնք իրենց գիր ու դրականութիւնը ունեցած չեն թէեւ, բայց Թ. (Գ-րդ) դարէն սկսեալ, Ասորեստանի ազդեցութեան տակ, ունեցան բեւեռագրեր, որոնցով իրենց զինւորական քաջագործութիւններն ու յաղթանակները միայն արձանագրել կուտային : Ուրարտուի ժողովուրդը բաւական աշխատասէր էր, առաջնակարգ երկրագործ էր եւ անասնապահութեամբ

ալ զբաղւած էր : Անոնք միաժամանակ լաւ արհեստաւորներ էին , որոնց սերունդները մինչեւ այսօր ալ յայտնի են Վանի , Բիթլիսի եւ այլ շրջաններու մէջ : Վասպուրականի շրջանին մէջ մինչեւ այսօր ալ կրնանք տեսնել անոնց ճարտարարեւոտի հետքերը՝ ուսումնասիրելով Արտամէտի , Արծաբերդի , Վանայ , Մանազկերտի եւ Խոտորջուրի ջրմուղներն ու ներքնուղիները (թիւնէլ) :

Ունէին իրենց «բժշկական գիտութիւնը» , որոնցմով կը բուժէին հիւանդներուն՝ կախարդներու եւ հմայողներու միջոցաւ :

Ահա այն ժողովուրդը , որ բուն հայերէն առաջ բնիկ տէրը եղած են Հայաստանի , ասլրած են հոն երկար տարիներ , պատերազմներ մղելով Ասորեստանի դէմ պաշտպանած են իրենց երկիրը եւ վերջ ի վերջոյ քայքայւելով , ձուլւելով եւ թուլանալով՝ ենթարկւել են արեւմուտքէն գացող հայերուն եւ անոնց հետ ձուլւելով՝ կազմել են հայկական պետութիւնը :

Այս հայ ժողովրդի ծագումն է :

Մեզ համար բաւական հետաքրքրական խնդիր է նաեւ հայ քաղաւորներու ծագումը՝ զանազան շրջաններու մէջ :

Աւանդական շրջան.— Մովսէս Խորենացին իր պատմութիւնը կը սկսի ջրհեղեղէն եւ ասլա Հայկ Նահապետէն : Անոր սերնդէն Պարոյր իշխանը կ'ըլլայ որ Ն . Ք . 608-ին , թագաւորական թագ կը ստանայ Կիւսաքէն՝ Մարաց թագաւորը որ Պարոյրի հետ

զինակցած էր եւ Ասորեստանի թագաւորութիւնը
կործանած :

Հնդերոպական գաղթականութիւն — որի առա-
ջին թագաւորի անունը Նրուանդ. Ա. (580-535) որ
ծանօթ է մեզի եւ որը Մարաց թագաւորի հարկատու
էր :

Աղէքսանդր Մակեդոնացիի յաղթանակներէն
վերջ Հայաստանն ալ անոր իշխանութեան ներքոյ ըն-
կաւ : Իպսոսի հռչակաւոր ճակատամարտէն վերջ Մա-
կեդոնական լայնածաւալ կառավարութիւնը երկու
մասի բաժնւեցաւ եւ Հայաստանը կը կառավարէր
իշխանութիւններով մինչեւ որ Արտաշէս հայ իշխա-
նը իր խոհեմութեան եւ քաջութեան պատճառով հիմ
դրեց Արտաշիսեան հարստութեան :

Օտար լուծի տակ դռնւած ժամանակ մենք Հա-
յաստանի վրայ թագաւորներ ենք ունեցել Մարե-
րէն, Հրէա, Պարթեւ, Հռովմէացի եւ Վրացի, որոնք
չատ կարճ ժամանակամիջոցներու մէջ միայն կրցել
են տիրել — մօտ 9 թագաւոր յիսուն տարւայ ըն-
թացքին :

Պարթեւներ — որ հիմք դրին Հայաստանի եր-
կարակեաց թագաւորութեան՝ Արեակունեաց հա-
րստութեան :

Բագրատունեաց քաղաւորութիւնը — որով վե-
րահաստատւեցաւ երկար տարիներ կորսնցած մեր
անկախութիւնը, Աշոտ Ա. — ի օրով : Մեր որոշ պատ-
մագիրներու ըսելով՝ այս ցեղն ալ առաջ եկած է Հը-
րէաստանէն, երբ Արշամի օրով Ննանոս Բագրատու-
նի նախարարը Հրէից Հիւրկանոս քահանայապետը

Պաղեստին լիախցուց, որմէ եւ օգտուեցաւ Արշամն ու հայացրեց :

Ռուբինեաց քաղաւորութիւն — որի հիմնադիրը՝ Ռուբէն իշխան, Ռաբբատունեաց ցեղէն էր : Ասոնք եղած են հայ թագաւորները՝ Հայկի սերնդէն, Եւրոպայէն եկած զաղթականութենէն, Պարթեւներէն եւ Հրէական ծագում ունեցող հայ իշխանէ :

Այժմ անցնենք նախարարներու ծագման :

Հայ նախարարութիւնը առաջացած է երեք տարրեր ճանապարհներով — ցեղային, պաշտօններով եւ քաղաքացիութեամբ :

Ցեղային .— Հայ նախարարութիւններու մեծ եւ կարեւոր դեր խաղացող մասը նշանաւոր ցեղեր են, որոնք մինչեւ հայերու տիրապետութիւնը կը բնակէին այդ երկրի մէջ, կամ անոնց հետ միասին եկան եւ կամ թէ յետագային միացան : Ասոնք այս կամ այն շրջանի տէրերն են, որոնք անկարող ըլլալով միայնակ դիմադրել դրսէն եկած հարձակներուն, ստիպւած են եղել ամենէն ուժեղին հետ միանալ՝ պահելով որոշ առանձնաշնորհումներ, որոնք անցած են ժառանգաբար : Հետեւեալ տախտակը կը սլարդէ մեզի փոխանցումի գործողութիւն մը, որով Ուրարտուի իշխանները՝ անուններու աննշան փոփոխութիւնով միայն, չարունակել են նախարարական դիրքեր գլորակել՝ հայերու տիրապետութեան օրով—

Ուրարտուի
իշխանական տներ

Արիլեանի —
Ալմի —

Հ ա յ
նախարարներ

Արեգունիք
Ադմիք

Ամադանի —
 Խարխար —
 Արծունի —
 Գիէխունի
 Ռիշուախի —
 Տարիունի —

Ամատունիք
 Խորխոռունիք
 Արծրունիք
 Գեղունիք
 Ռբատունիք
 Տրունի

Ասոնք պարզ աղացոյցներ են հին ցեղերու մը—
 նացորդներու, որոնք խոշոր գեր խաղցած են նաեւ
 հայերու տիրապետութեան օրով:

Պ. Ն. Աղոյցը իր յոյժ գիտական եւ հետաքրքը-
 րական ուսումնասիրութեան մէջ, ու «Հայաստանը
 Յուստինեանոսի ժամանակաշրջանում» վերնագիրը
 կը կրէ, բաւական հետաքրքրական տեղեկութիւններ
 կուտայ հայ նախարարութեան քանակական եւ երկ-
 րամասային կրօնութեան շուրջ: Անոր ուսումնասի-
 րութեամբ մաղխազ, ապետ, սեպուհ եւ մամալ ո-
 ճերը յառաջ եկած են զանազան ցեղերու լեզուներէն,
 ապա ուրեմն ասոնք ալ տարբեր ցեղեր եղած են եւ
 իրենց առանձնաշնորհեալ գիրքն ալ պահած են հա-
 յերու տիրապետութեան ժամանակ: Մաղխազ, որ
 խոռխորունիներու ժառանգական տիտղոսն է եղած,
 արամէական ոճաբանութիւն է եւ կը նշանակէ իշ-
 խող, իշխան, թագաւոր: Ապետ, որ Բագրատու-
 նիներու տիտղոսն է եւ որ գլխաւորապէս իրանական-
 ատրոպանական ոճաբանութեան մէջ գործ կ'ածէի:
 Մամալ, որ իրերիական լեզուի մէջ մամա-է եւ հայր
 նշանակութիւն ունի: Այս երեք բացատրութիւններն
 ալ ցոյց կուտան որ նախարարական այդ տները տար-
 բեր ցեղերու ներկայացուցիչներն են, որոնք միաց-
 եալ հայկական կառավարութեան մէջ մտան՝ պահե-

լով իրենց դիրքը, տիտղոսները եւ խոշոր քաղաքական դեր խաղացին մեր պատմութեան մէջ:

Բաւական հետաքրքրական է ծանօթանալ Մամիկոնեաններու ծագման պատմութեան հետ: Իբրեւ անոնք եկած են Չինաստանէն, ինչպէս Փաւստոսի Դպրութիւն Ե. գլ. ԼԷ. -ի մէջ Մուշեղ Մամիկոնեանը Վարազդատ Թադաւորի հետ վիճաբանութեան ատեն կ'ըսէ—

«Զի մեր նախնիքն լեալ էին Թադաւորք աշխարհին Ճինեաց, եւ վասն եղբարց իւրեանց գրգռութեանն, զի արիւն մեծ անկեալ էր ի վերայ, վասն այնր եմք զնացեալք»:

Մամիկոնեաններու նախահայրերը — Մամիկ եւ Կոնակ նշանաւոր իշխանի մը զաւակներն էին: Իրենց հայրը Չինաստանի Թադաւորէն վերջ առաջին դիրքը կը գրաւէր: Իշխանի մահուէն վերջ Թադաւորը կ'ամուսնանայ իշխանուհու հետ եւ կ'ունենայ որդի մը Չեմբակուր անունով, որ եւ Թադաթառանգ կը հռչակուի: Մամիկ եւ Կոնակ դաւադրութիւն կը սարքեն Չեմբակուրին սպանելու, բայց անյաջող, եւ ըստիպած կ'ըլլան փախչել Հայաստան:

Մամիկոնեանները, ուրեմն, տարբեր ցեղէ են եւ Պ. Ադոնցի տեղեկութիւններու համաձայն այդ Ճեմացիները Չինաստանէն չեն, այլ Տայք գաւառի քովերը գտնած Յաննի (ճան, ճան-իք) ցեղէն:

Պաշտօնեայ—նախարարներ.— Ուշադրութեամբ հետեւելով մեր նախարարներու անուններու վերլուծման, մենք այն եզրակացութեան կուգանք որ անոնք իրենց պաշտօնի իսկ բերումով ազնւական դասին կը պատկանէին եւ մշտապէս արքունիքի մէջ

դտնեւելով՝ քաղաքական խոշոր դեր կը կատարէին : Այդ անուններու մէջ դուք կը հանդիպէք Որսասպետք, Սպանդուռնիք, Քաղաքասպետք, Զիննականք, Շահոռասպետք, Հաննունի եւայլն : Եթէ մօտաւոր վերլուծում տանք եւ տեսնենք որ ատոնցմէ ոմանց պաշտօնն էր հսկել թաղաւորական որսորդական վայրերու, որսկան շներու, համապատասխան որսորդական պատրաստութիւններու վրայ եւ որ ատոնք ըլլալով թաղաւորական հաճոյքներ՝ նշանակում է թէ յատուկ մարդեր եւ պաշտօնեաներ կային, որոնք խոշոր դեր խաղալէն բացի իրենց պաշտօնն ու տիրապետները ժառանգաբար կ'անցնէին սերունդներուն եւ այդպիսով հասարակ պաշտօնէ մը ելնելով կը դառնային մնայուն, տեւական եւ ազդեցիկ դիրք մը : Ահա եւ Զիննականք, որոնց պարտականութիւնն էր ամրան թէ տարւայ այլ եղանակներուն ձիւն հայթայթել եւ անւան իսկ բացատրութիւնը ցոյց կուտայ որ տոհմը ատով կը կոչւէր եւ որ անոնք նոյնիսկ Գահնամակի պէս կարեւոր փաստաթղթի մէջ տեղ կը գրաւէին եւ իրենց յատուկ բարձեր ալ կ'ունենային պալատական որեւէ խնձոյքի եւ կամ խորհրդաժողովի ատեն : Շահխոռասպետ, որ արքունի ախոռներու վրայ կը հսկէր, անոր ձիւններուն եւ նժոյգներուն հոգ կը տանէր, եւ ատոր մասին Եղիշէն ալ կը յիշատակէ : Նոյնիսկ ժամանակակից եւրոպական արքունիքներն ալ կը պահէին այդ պաշտօնը — ռտայլ մեստր անւան տակ : Զիչդ նոյնպիսի բացատրութեամբ ալ պիտի մօտենանք Սպանդուռնիք անւան եւ եզրակացնենք որ անոնք ալ կը հսկէին արքունի սպանդանոցներու վրայ եւ իրենց այդ պաշտօնի միջոցաւ անոնք կրցած

էին արժանանալ որոշ տիտղոսի եւ նախարարական կազմի մէջ ալ որոշ գերք գրաւել :

Այստեղ արժէ Մովսէս Խորոնացու իսկ բառերով պարզել այդ պաշտօններու էութիւնը որ իր երկրորդ գրքի գլ. Է.—ի մէջ կը բացատրէ—

«Արդ նախ եւ առաջին օրինադրէ թագաւորն զինքն եւ զտուն իւր , սկիզբն առնելով ի գլխոյն իւրմէ եւ ի թագէ : Եւ զկոչեցեալն Բագարատ , որ ի Հրէիցն , շնորհակալութիւն նմա վասն յառաջագոյն անձնատուր ձեռնտուութեան առ թագաւորն եւ միամտութեան եւ քաջութեանն , զյառաջացեալ տանուտէրական պատիւն ազգին պարգեւելով , եւ իշխել նմա թագ ի գլուխ զնել թագաւորին , եւ կոչել թագադիր եւ ասպետ . եւ առանց ոսկւոյ եւ ականց զկրտսեր մարգարիտն երեքտակէն վարսակալ ածել՝ յորժամ յարքունիս եւ տան թագաւորին շրջիցի :

Եւ զգեցուցանողս իւր զձեռէս ի զաւակաց քանանացւոց , անուն կոչէ ազգին Գնթունիս : Եւ թիկնապահս իւր , զինու հանդերձ , ի զաւակացն խռոյ Հայկազնոյ արս ընտիրս եւ քաջս , նիզակաւորս եւ սուսերաւորս , եւ գլուխ նահապետ նոցա զՄսղիսաղ ոմն : Բայց անուն ազգին զնախնականն պահէ : Իսկ զԴատ , ի զաւակէ Գառնկայ , որ ի Գեղամայ , ի վերայ որսոց արքունակաց կարգէ : Որոյ որդի եղեալ վարժ , յանուն նորա անուանի ազգն . բայց այս զինի , յաւուրս Արտաշիսի . Եւ զԳաբաղ ոմն ի վերայ Կուրից , եւ զԱբէլ սպասարար եւ գահաւորս եւ չէնս պարգեւէ :

նոցա, յորոց եւ անուն կոչին. սապէս եւ նախարարութիւնքն՝ արեղէն եւ զարեղէն :

Եւ զԱրծրունիսդ գիտեմ՝ ոչ Արծրունիս, այլ արծիւ ունիս, որք արծուիս առաջի նորա կըրէին... Գիտեմ զԳնունիսդ գինի ունիս, որ առաջի թագաւորին պատրաստէր զըմպելիսն, որ սքանչելի իմն տիպեալ եղեւ զգործոյն եւ անունըն. քանզի պատրաստէր զըմպելիսն արքայի յընտիր եւ համեղ գինեաց, ունէր եւ կոչումն անուանն գին — ընդ որ կարի զուարճացեալ, ասեն, Վաղարշակ, կարգէ ի թիւ նախարարութեան ազգաց մեծապէս...

Ասեմ եւ զՍպանդունիսդ ի վերայ զինարանաց, եւ զՀաւենունիսդ՝ բազէակիրս եւ բազկալալս յաղագս ի մայրիս բնակելոյ : Եւ եթէ առցովս ոչ ունիցիս զՁիւնականք՝ ամարայնոցայց պահակս եւ ձիւնակիրս, եւ յառաջդիմութենէ ազատացեալս, որպէս ընտանիք թագաւորաց :

Անձնական քաջագործութիւններ. — Զինուորական պաշտօնեաներու անհատականութիւններն ալ խոշոր դեր խաղցած են պաշտօններու տիրանալու համար եւ այդ բոլոր ազդութիւններու եւ թագաւորներու պատմութեան մէջ ալ յատկանշական դիւծ է ու միաժամանակ բնական երեւոյթ : Իբր ցցուն օրինակ, այդ ապացուցնելու համար, Դիմաքսեան անւան պատմութեան ծանօթանալք : Արտաշէս Բ. — ի թագաւորութեան սկզբնական օրերուն Հայաստանը ներքին երկպառակութիւններու մէջ էր եւ Երւանդ Արշակունին չէր կամենար ենթարկուել Արտաշէսին : Այդ

երկու հայազուններու մէջ կռիւ կար եւ այդ կատա-
ղի ընդհարումներու ատեն, երբ Երւանդի Տուրացի
զինւորները յարձակում կը դործեն Արտաշէսին սպա-
նելու, Դիսակ անունով անվախ զօրական մը առաջ
կ'անցնէ եւ իր մարմնով թագաւորի կեանքը կը
պաշտպանէ՝ ստանալով թշնամու սրի հարւածը, որ-
մէ իր դէմքը կէս կ'ըլլայ: Արտաշէս վարձատրելու
համար այդ խիզախ զինւորականին, անոր որդի Ներ-
սէսին նախարարներու շարքը կը դասէ եւ կը կոչէ
Դիմաքսեան: Երկրորդական նախարարներու մէջ
մենք կը տեսնենք նաեւ Կորնէից անունը, որի մասին
Խորենացին կը գրէ—

«Եւ այլ որ ինչ կրտսերագոյն ազգ, եթէ
աստ եւ եթէ զկողմամբք Կորնէից, հաստատէ
Տիգրան, որք միանգամ անազղիք էին ի վաշտս
եւ անձամբ երեւելիք եւ վասն նորա փրկութեան
պատերազմեալ ընդ յոյնս»...

Քաջադործութիւններու համար պաշտօնի բար-
ձրացում չատ յաճախ կը պատահէր եւ ատոնցմէ ու-
մանք ալ կը հասնէին նախարարութեան աստիճանի:

Հայ Ժողովրդի, անոր թագաւորներու եւ նախա-
րարներու ծագումներուն հետ ամփոփ ծանօթու-
թիւնները պիտի դիւրացնեն յետագայի մեր վիաստե-
րու եւ դէպքերու ըմբռնողութիւնը: Այդ երեք կարեւ-
որ խնդիրներու մէջ ալ կը նկատենք այն բազմա-
տարրութիւնը եւ խառնուրդը չատ մը ցեղերու, ու-
րոնք որքան օգտակար եղան մեր զինացկունութեան,
նոյնքան ալ վնասակար հանդիսացան մեր պետական
ամբողջականութեան համար: Զբաղւելով յաճախա-
կի ներքին կռիւներով եւ դաւերով, պայքարելով դա-

Հերոս եւ պաշտօններու համար, անոնք հնարաւորութիւն չունին մեր ժողովրդին խաղաղ կեանք ունենալու, կազմակերպելու իր բոլոր ուժերը, յաղթանակելու թշնամիներուն եւ Արեւելքի մէջ մեղ վրայ ընկած քաղաքակրթական խոչոր դերը խաղալու :

ԳԼՈՒԽ Գ.

ՆԱԽԱՐԱՐԱԿԱՆ ԿԱԶՄ

Հայոց պատմութեան մէջ նախարարութիւնը խոշոր քաղաքական դեր խաղցած է եւ հանդիսացած է անոր պետականութեան գլխաւոր հիմունքներէն մին : Դեռ շատ հին ժամանակներէն այդ հաստատութիւնը գոյութիւն ունեցած է եւ ժամանակի ու պայմաններու տակ փոփոխութեան ենթարկւելով տեւել է մինչեւ մոնղոլական չրջանները : Սնոնք առանձին ցեղերու եւ ընտանիքներու գլխաւորներէ էին հին ատենները՝ տանուտէրներ եւ նահապետներ անուններով եւ ապա աստիճանաբար, հայ պետականութեան զարգացման հետ իրենք ալ բարձր աստիճաններու տիրացած են եւ պետական կեանքի ղեկավարներէն հանդիսացած : Արչակունեաց ատեն այդ հաստատութիւնն աւելի զարգացած, կանոնաւորւած եւ տարածւած վիճակի մէջ էր : Եւ այդ զուտ հայկական բընոյթ չէր կրեր : Բոլոր հին պետութիւններն ալ — Պարսկական, Ասորեստանի եւ Հայաստանի բնիկ ժո-

ղովուրդներու տէր Ուրարտուններն ալ ունէին այդ հաստատութիւնը :

Արշակունեաց Վաղարշակ թագաւորի օրով, ինչպէս Մովսէս Խորենացին իր Ներկրորդ Գրքի գլ. Գ. — ի մէջ կը գրէ. «Վաղարշակ . . . այր քաջ եւ խոհեմ՝ ընդարձակեաց ի վերայ սահմանաց իւրոց. եւ կարգս կենցաղականս, որչափ մարթէր, սահմանեաց աշխարհիս, եւ նախարարութիւնս, եւ նոցին նախարարութեանցն նահապետութիւնս հաստատեաց զարս պիտանիս, որ ի զաւակաց նախնւոյն մեր Հայկայ եւ այլոց», հին նախարարութիւնները վերահաստատուելով նոր եւ պիտանի մարդիկ հաստատեց : Եւ այս հաստատումն ու կանոնաւորութիւնն հետեւանք էր այն անկարգ եւ խառն վիճակին, որ կը տիրէր նախարարութեանց մէջ եւ որ առաջի Արշակունիները Խորենացու ըսելով, կը դիտէին .

«Ուստի նախարարութիւնքս որ աստ կան. զի ոչ կարգ ինչ լեալ աստ այտնի . . . եւ ոչ գըլխաւորաց աշխարհիս առաջինն յայտնի է եւ ոչ վերջինն, եւ ոչ այլ ինչ օրինաւոր, այլ խառն ի խռոն ամենայն եւ վայրենի» :

Այդ անորոշ եւ խառնակ դրութենէն ելնելու համար անհրաժեշտ էր մտցնել խոշոր փոփոխութիւններ, իմանալ նախարարներու թիւը, մտածել անոնց ռազմական եւ երկրամասային ունեցւածքներու մասին եւ ապա կարգաւորել՝ ըստ աստիճաններու եւ դիրքերու : Եւ որպէսզի մենք ալ հնարաւորութիւն ունենանք մանրամասնօրէն ծանօթանալու անոնց հետ, ստիպւած ենք բաժանումներ մտցնել եւ առանձին-առանձին քննութեան առնել :

ա. — Նախարարներու քանակութիւնը եւ դասաւորում ,

բ. — Երկրամասային (տէրրիտօրեալ) բաժանում ,

գ. — Նախարարութեան աւատական հիմունքները ,

դ. — Նախարարներու անկումը :

Այս գլուխներու ուսումնասիրութիւններու հետ մենք պիտի ներկայացնենք , համառօտ կերպով եւ ընդհանուր դրութեան հետ կապակցութիւն ունենալու պայմանաւ , նախարարներու կատարած դերի եւ ազդեցութեան մասին :

Նախարարներու քանակութիւնը եւ դասաւորումը. — Նախորդ գլխի մէջ մենք մասամբ շօշափել էինք այդ խնդիրը , բայց անհրաժեշտ մանրամասնութիւններ տւած չէինք :

Փաւստոս Բիւզանդացին իր Դպրութիւն Դ. , գլուխ Բ. — ի մէջ յիշողութիւն կ'ընէ Արշակ Թադաւորի բարենորոգումներու մասին եւ կ'ըսէ .

«Եւ նորոգեցաւ զուարթացաւ տէրութիւնն Թադաւորութեանն Հայաստան երկրին որպէս եւ զառաջինսն . մեծամեծքն յիւրաքանչիւր դահու , եւ զործակալքն յիւրաքանչիւր չափու : Եւ սկիզբն զործակալութեանն հազարապետութեանն աշխարհքն խնամակալութեանն , աշխարհաչէն աշխարհատան դեհկանութեան , շինականաչէն ազգն Գնունեաց՝ հազարապետն ամենայն երկրին : Նոյնպէս ստրատելութեան սպարապետութեանն զօրավարութեանն մարտի կռուելոյ ,

գործոյ ըռազմիկ ճակատամուղ նիզակին, իրա-
 վառն աղանազգիք աղանազրօշք արծուէնչանք,
 վարժնականիչք աներկիւղ քաջասիրտք նահա-
 տակք քաջանունք, բարենչանս բարեհամբաւ բա-
 րեգործք յաջողակք ի գործ պատերազմաց ի
 բուն ի նախնեացն կարգաց ի Մամիկոնեան ազ-
 գին, ի վերայ իշխանութեանն բովանդակ՝ ի վե-
 րայ ամենայն զօրաց զօրալարութեանն բազ-
 մութեանն Հայոց մեծաց, հանապազ յամենայն
 ժամ յաղթող ազգին պարգեւեալ յերկնից բարի-
 անուն իրաքաջ ի մեծի նահապետութեան պատե-
 րազմի: Եւ այլ յայսմ ազգաց եւ ի խոնարհ՝ որ
 գործակալս անուն բարձիւք առաջի արքային
 պատիւ ի զլուս բազմէին. թող զնահապետս մե-
 ծամեծս եւ զտանուտեարս՝ որք գործակալք մի-
 այն էին, ինն հարիւր քարձ՝ որ մտանէր ի ժամ
 տաճարին ուրախութեանն բազմակալացն կար-
 գելոց. թող զոտնկայս գործակալութեանն ըս-
 պասու»:

Այս փոքրիկ մէջբերումէն մենք կ'իմանանք որ
 900 հոգի կ'ըլլային «ի ժամ տաճարին ուրախու-
 թեանն» եւ որ Փաւստոսը որպիսի ածականներ կը չը-
 ոայլէ ատոնցմէ մէկին՝ Մամիկոնեան տոհմի հաս-
 ցէին:

Երկրորդ թիւը որ կը հասնի մեզի Ներսէս Կա-
 թողիկոսի կողմէ նշանակած բարձերն են «կարգէր
 ի ժամ ճաշոյն ի սեղան արքային Արշակայ քարձս
 չորեքհարիւր»:

Ստեփան Թրբէլեանն ալ, 13-րդ դարու պատմա-
 գիր, կը շեշտէ որ Գրիգորիսի եւ Տրդատ Թադաւորի

օրով ալ գոյութիւն ունէր այդ աստիճանաւորումն ու թիւը— «Գրիգորիս հրամայէ մեծին Տրդատայ կարգել զթագաւորութիւն իւր ըստ սահմանի կայսերացն յունաց եւ տալ ըստ իւրաքանչիւր պատշաճի գահ եւ պատիւ իշխանացն յաջմէ եւ յահեկէ. որ եւ գեղեցկապէս յօրինեալ ի ժամ ճաշոյն նստել քարձս չորեքհարիւր իշխանաց»: Արարական հեղինակ մը Եղեղի, 9-րդ դարու գրող, հայ իշխանութիւններու թիւը 113-ի կը հասցնէ եւ այդ տեղեկութիւնն առաւել եւս հեղինակաւոր կը թւի, որովհետեւ ինքը հեղինակը երկար ժամանակ ապրել է Հայաստանի մէջ եւ քարտուղար եղած է շար մը տիրող թագաւորներու եւ կառավարիչներու:

Ատկէ բացի Պ. Ն. Ադոնցը, որի հետաքրքրական գրքէն կը քաղենք մեր բոլոր տեղեկութիւնները՝ Նախարարական կազմի վերաբերեալ, կը յիշատակէ նաեւ ցրւած ազրիւրներ— 450 թւականի ժողովը՝ պատասխանելու Յագղերտ թագաւորի թղթին, անհատներ, որոնք կանչւած են Յագղերտէն, Վասակի կողմնակիցներու, ինչպէս նաեւ Վարդանի հետեւորդներու անունները, որոնք 451-ի կռիւն նահատակեցան, 555 թւի Ներսէս Կաթողիկոսի օրով տեղի ունեցած համաժողովը, որոնց մէջ գտնւած տարբեր անուններն ի մի գումարելով՝ նախարարներու տան թիւը կը հաշլի 57: Նախարարական կազմի թրւական ճշտման համար առաջ կը բերենք եւ պատմական փաստաթուղթ մը՝ Գաինամակ անունով, որ հետաքրքրական է իր ձեւի եւ էութեան մէջ:

Գահնամակը երեւան է հանել պ. Ախվէրտեանը եւ յանձնած է պ. Էմինին, որ եւ օգտուել է ատկէ եւ

տալադրութեան տւել 1858 թւին, իբր յաւելածա-
կան մաս խորենացու Պատմութեան վերջը: Ատոր
արտատպումը (Փօփօտիպը) դրւած է Ալիշանի Այ-
րարատի 430-րդ էջին վրայ:

Գ Ա Հ Ն Ա Մ Ա Կ

(Իմ Սա) հակայ խնդիր արարեալ ի դրան արքու-
նի յԱրտաշէսի թագաւորի զօր ի Տիսպոնն խաւանց-
եալ եթէ ես զուսմականն զնմա զոր Արտաշտի ի դի-
ւանին տեսի ի քաղոց ամսոյ Ժէ: Եւ Վաւմայ արքա-
յից արքայի եւ բարերարի եւ դիր արարի ես Սահակ
Կաթուղիկոս թէ որպէս ձեր բարերարութիւնդ հրա-
ման տացէ հայոց ազատաց եւ տանուտէրանց որպէս
յառաջ առ հայոց ազգին, նոյնպէս եւ ի ձերում դի-
ւանի շահահամա(ր)ին առնել, որ յայսմ հետէ հա-
յոց ազատաց եւ տանուտէրանց դահ ի յայտ լինէր:
Նոյնպէս Ներսէս հրամանաւ արքայից արքայի եւ ես
(Սա)հակ Հայոց Կաթուղիկոս կնքեցաք զզահնեմա-
կին եւ եղաք մատանի զարքայից արքայի եւ զմերս:
Եւ է այսպէս արդար եւ ճշմարիտ: (Առաջին իշխան
Հայոց եւ Մաղխազն):

Ահա եւ նախարարական տներու ցանկը.

1. Սիւնեաց տէր	9. Վահուսեաց տէր
2. Ասպետն	10. Կասպէից տէր
3. Արծրունեաց տէր	11. Անձաւացեաց տէր
4. Մաղխագունի	12. Ապահունեաց տէր
5. Մամիկոնէից տէր	13. Կամսարականն
6. Շահապն Տոբաց տէր	14. Այդ Ապահունի
7. Մոկաց տէր	15. Վանանդացին
8. Ռեւունեաց տէր	16. Ամատունի տէր

17. Գողթան տէր	44. Ակէացիւն
18. Գնունեաց տէր	45. Զարէհաւանեանն
19. Այդ Անձաւացի	46. Ընծայեցիւն
20. Տայոց	47. Մանդակունիւն
21. Բասեւոյ դատաւորն	48. Աղկունիւն
22. Գնթունեաց տէր	49. Տայգրեանն
23. Վարձաւունիւն	50. Երմանթունիւն
24. Գարդմանաց տէր	51. Սպանդունիւն
25. Սահառնունիւն	52. Առաւեմեանն
26. Գաբեղէնից տէր	53. Տրունիւն
27. Արեղէնից տէր	54. Մամբերացիւն
28. Սիւնեաց երկրորդն	55. Հաւնունիւն
29. Արծրունեաց երկրորդն	56. Բժնունիւն
30. Արծրունեաց երրորդն	57. Քաջբերունիւն
31. Մամիկոնէից երկրորդն	58. Մեհնունիւն
32. Ռոֆսեանն	59. Նախներիւն
33. Գ— Առցեանն	60. Քաղաքապետն
34. Դիմաֆսեանն	արքունի
35. Բուխա Դիմաֆսեանն	61. Որսապետն արքունի
36. Այդ Արեղեանն	62. Արտաշեսեանն
37. Այդ Դիմաֆսեանն	63. Վանանդացիւն Բ.
38. Պալունիւն	64. Յուլն
39. Առաւելեանն	65. Վիժանու (նի)
40. Աշահմարեանն	66. Աֆաժու
41. Համրութեանն	67. Շիրակա Դիմաֆսեան
42. Վարապալեանն	68. Գագրիկեան
43. Զիւնակեանն	69. Մարացեան տ(էր)
	70. Վաագրասպու (նիւն) .

Անհուններու այս ցանկին առիթապէս կցելու
 անհրաժեշտ հարկին տակ ենք նաեւ մի այլ փաստա-
 թուղթ, որի մասին յիշատակութիւն կ'ընէ 13-րդ
 դարու պատմագիր Օրբէլեան: Այդ տեղեկութեան հի-
 ման վրայ նախարարութիւնը բաժնւած էր չորս դըլ-

խաւոր շրջաններու, առաւելապէս ռազմական տեսակէտով, եւ ունէր իր զինւորական հրամանատարները:

Արեւելեան գորաւըջան, որ Սիւնեաց իշխանի հրամանատարութեան տակ էր եւ որ իրեն կ'ենթարկըւէին 21 իշխանական տներ՝ իրենց զինւորներով:

Հիւսիսային գորաշրջան, Գուգարաց Բդեաշխի հրամանատարութեամբ եւ անոր կ'ենթարկւէին 22 իշխաններ՝ իրենց զինւորներով:

Արեւմտեան գորաշրջան, Կորտուացի իշխանի հրամանատարութեան տակ եւ 21 իշխաններով եւ

Հարաւային գորաւըջան, Անգեղտան իշխանի գլխաւորութեամբ եւ 22 ենթարկեալ իշխաններով:

Ատոնցմէ Սիւնեաց խումբն ունէր 21 տուն եւ 21, 000 հեծեալ:

Գուգարաց խումբը 22 տուն եւ 18,000 հեծեալ,

Անշեղտուն — 21 տուն եւ 24,000 հեծեալ,

Կորտուաց — 22 տուն եւ 21,000 հեծեալ,

Ընդամէնը 86 տուն եւ 84,000 հեծեալ զինւոր:

Զինւորական ուժի թւական առաւելութիւնն իր նշանակութիւնն ունեցած է ո'չ միայն պատերազմներու ատեն իրենց բերած մասնակցութեամբ, այլ եւ երկրի խաղաղ ժամանակաշրջանին ու պալատական շրջաններու վրայ ունեցած իրենց ազդեցութեամբ: Զինւորական ուժերու այդ ազակեղրոնացումը, հին ժամանակներուն, բաւականաչափ ազդած է մեր քաղաքական վիճակի վրայ եւ արժէ նախաբարներու անունները թւել՝ իրենց ունեցած զինւորական ուժերով:

1. Սիւնի	19,400	մաքսան III	
2. Ասպետն	1000	38. Պալունի	300
3. Արծրունի	1000	39. Առաւելեան	500
4. Մաղխազունի	1000	40. Աշխատարեան	100
5. Մասրկունեան	1000	41. Համբուժեան	100
6. Տուֆաց տէր	1000	42. Վարասպակեան	100
7. Մոկաց	1000	43. Զինական	300
8. Ռշտունի	1000	44. Ակեացին	300
9. Վահունի	1000	45. Զարեհաւանեան	300
10. Կասպէից	3000	46. Ընծայեցին	4000
11. Անձաւացի		47. Մանդակունի	300
12. Ապահունի	1000	48. Սղկունի	300
13. Կամսարական	600	49. Տայգրեան	50
14. Ապահունի II		50. Երմանքունի	300
15. Վանանդացի	1000	51. Սպանդունի	300
16. Ամատունի		52. Առաւելեան	300
17. Գողթան տէր	500	53. Տրունի	300
18. Գնունի	500	54. Մամբերացի	100
19. Անձաւացի II	500	55. Հաւնունի	300
20. Տարոց	600	56. Բժնունի	200
21. Բասենոյ դատաւոր	600	57. Փաշքերունի	100
22. Գնքունի	300	58. Մեհնունի	100
23. Վարձաւունի	200	59. Նախնիրին, քաղաքա-	
24. Գարդմանայ տէր	1000	պետ	
25. Սահառունի	300	60. Որսասպետ	300
26. Գաբեղէնից	300	62. Արտաշեսեան	300
27. Արեղէնից	300	63. Վանանդացի II, Յուլ	
28. Սիւնի II, Արծրունի II		65. Վիժանունի	50
Արծրունի III, Մամի-		66. Աքաճու	50
կունեան II		67. Դիմաքսեան — Շիրա-	
32. Ռովսեան	100	կան	
33. Առցեան	500	68. Գաղրիկեան	50
34. Դիմաքսեան	300	69. Մարացեան	300
35. Դիմաքսեան II	300	70. Վաագրասպունի	100
36. Արեղեան II եւ Դի-			

Այսքան տեղեկութիւններն ալ բաւական են հայոց նախարարներու թւի մասին : Տիրելով Հայաստանի որոշ երկրամասերի վրայ, ունենալով իրենց սեփական փոքրիկ պետութիւնն ու զօրաբանակը միշտ ալ անկախ եւ ինքնօրէն եղած են ու յաճախակի ալ դիմադրած արտաքին եւ ներքին թագաւորներու ոտնձգումներուն : Բացի այդ երկու ճակատներէն աւելի իրենց զէնքերն ուղղած են եւ իրար դէմ՝ տիրանալու այս կամ այն պաշտօնին եւ կամ սահմանադրութիւն վէճերու առթիւ :

Հայ նախարարներու թւական եւ զինւորական կազմութիւնն ուսումնասիրելէ վերջ մենք կրնանք անցնիլ դասաւորման՝ ըստ դահերու եւ բարձերու :

Բոլոր միապետական երկիրներն ու առանձնապէս արեւելքի թագաւորական տներն իրենց պաշտօնեաներու եւ պալատականներու աստիճանաւորումն ունէին : Այսօր ալ՝ եւրոպական պետութիւններու եւ ամենէն ժողովրդական երկիրներու մէջ ալ դոյութիւն ունին այդ տարբերութիւնները եւ պաշտօնեաներու աստիճանական զարգացումը, որ ո՛չ միայն համարուել է իբրեւ արդարութիւն՝ աւելի կարողութիւն ունեցողներուն աւելի բարձր դիրքեր տալու, այլ եւ հանդիսացած է իբրեւ նպատակ, ձգտման կէտ բոլոր մարդկանց համար, որոնք ստիպւած են եղել իրենց տաղանդները զարգացնել եւ ընդունակութիւնները երեւան հանել : Հին եւ ժամանակակից աստիճանաւորումներու մէջ այն տարբերութիւնը եղած է, որ նախկին ժամանակները ընդունակ ծնողներու ըս-

տացած սլատիւները, տիտղոսները եւ սլաշտօններն անցած են իրենց ժառանգորդներուն, շատ անգամ անընդունակ որդիներուն, իսկ ներկայումս այդ բոլորը սահմանափակւած է տւեալ անհատի կեանքի երկարութեան սահմաններուն մէջ: Առաջինը եղած է ցեղային, տոհմական, իսկ երկրորդը՝ անհատական:

Մինչեւ այսօր ալ մեր գիւղերուն մէջ մնացած է յարգանքի այդ սովորութիւնը, երբ հարսանիքի կամ ոռէէ խրախճանքի ատեն սեղանի դուլը կը նստէ ընտանիքի մեծը եւ ասլա միւս հիւրերն իրենց արժանիքի համեմատութեամբ տեղեր կամ բարձեր դրաւած են՝ աջ եւ ձախ կողմէն: Դռան մօտ եւ կամ սեղանի ամենէն վերջին տեղը դրաւած են աննշան անձնաւորութիւններ:

Հայկական իրականութեան մէջ այդ աստիճանաւորումը կոչեւ է գահ եւ կամ բարձ: Փաւստոս Բիւզանդացին իր Դպրութիւն Գ. -ի գլուխ Թ. -ի մէջ կը յիշէ թէ «Ջալնու ժամանակաւ ասպտամբեաց յարքայէն Հայոց մի ի ծառայից նորա մեծ իշխանն Աղ-կընեաց, որ անուանեալ կոչէր Բդեաշխն, որ էր մի ի չորից, գահերից բարձերէց տանաքին արքունի»:

Գահերու այդ սովորութիւնը գոյութիւն ունէր նաեւ արքաներու եւ թաղաւորներու համար: Եթէ Պարսից արքան հրաւիրէր Հայոց թաղաւորին եւ շատ բարեկամական ըլլար միատեղ մէկ դահի վրայ կը նստէին՝ իրրեւ հաւասարներ, եթէ ոչ՝ իր ունեցած յարգանքի աստիճանի համաստատասխան ալ դահ կը յատկացնէր: Փաւստոսի մէջ ատոր համար ալ յիշատակութիւն կայ Դպրութիւն Գ. -ի գլ. ԺԶ. -ի մէջ—

«Յայնմ ժամանակի կոչէր առ ինքն Շապուհ արքայն Պարսից զթագաւորն Հայոց զԱրշակ... Եւ իբրեւ զեղբայր որպէս զորդի զրզեալ եղեւ ի նմանէ... եւ ի միասին ի միում տախտի գահուն ի ժամ ուրախութեանն բազմէին, զմիադոյն զմիանշան զհամահանդերձ զարդու: Եւ զմիօրինակ զթագն օր ըստ օրէ ինքեան եւ նմա թագաւորն Պարսից զարդ պատրաստէր. զոյգ երկոքին ի միասին որպէս զեղբարս հարադատս անրաժինս յղփացեալք էին ի միում ուրախութեան, եւ յանպատում ուրախութեան ուրախ լինէին»:

Մի այլ ատեն, երբ այդ երկու թագաւորութիւններու նոյն ներկայացուցիչներու՝ Շապուհի եւ Արշակի յարաբերութիւնները լարեած էին, այլ եւս ճաշի ատեն միեւնոյն զահի վրայ չէին բազմած այլ «այն օր նախ զտող բազմականացն թագաւորացն, որ անդ էին, զամենացունց կարգեցին, հուսկ յետոյ զկնի ամենեցունց ի ներքոյ բոլորին զԱրշակայ բազմականն առնէին»:

Հայ նախարարներու մէջ ալ զահերու համար բազմաթիւ կռիւններ եւ դաւեր եղած են: Աւելի ցած զահի վրայ նստեցնելը պատիժ եղած է նախարարներու համար եւ ամենէն մեծ անպատուութիւնը:

Հետաքրքրական եւ յոյժ կարեւոր դէպք կը պատմուի Պարսից արքայ Շապուհի ժամանակներէն: Անգամ մը նա ճաշի կը հրաւիրէ իր բոլոր հպատակ ազդուութիւններու մեծամեծներուն, նշանաւոր ցեղերու ներկայացուցիչներուն՝ ստուգելու համար թէ ո՞ր ազդուութիւններն ու լեզուներն ունին «բարձի եւ պատուի» իրաւունք, որոնց եւ պիտի մեծարէր «բար-

ժակաւ եւ ուռով առաջի իւր» : Կարգը հայերուն դա-
լով Շապուհն ըսաւ կամ դուք պիտի ցոյց տաք ինձ
փաստաթուղթ մը , որի հիման վրայ ձեր տները աս-
տիճան եւ պատիւ ունին եւ կամ թէ չէ ձեր բոլոր իշ-
խանութիւնը , հողը , ջուրը եւ ունեցւածքը պիտի
բաժնեն պարսիկ աղնակահաններու միջեւ : Մեծ Հայքի
մեծամեծները խորհրդակցելով Շապուհին կը ներ-
կայացնեն Ագաթանգեղոսի Պատմութիւնը , որի հի-
ման վրայ Սիւնեաց իշխան Անդոքին կ'ընկնի 14-րդ
բարձր : Անդոք իշխանը կը վերաւորուի եւ կը հրաժա-
րի ճաչէն : Շապուհը ուշադրութիւն չի դարձնէր : Քիչ
յետոյ միայն , Անտոքի որդի Բաբիկը կուլի մէջ քա-
ջութիւններ կը կատարէ եւ կը վերստանայ իր ցեղի
նախկին պատիւն ու բարձր՝ Բագրատունիներու եւ
Մամիկոնեաններուն հաւասար :

Կազմակերպւած եւ ուժեղ պետական ժամանա-
կաշրջաններուն այդ խնդիրը գոյութիւն ունէր , բայց
այնքան ալ սուր կերպարանք չէր ստանար : Նախա-
բարներու դահադրկութեան քէնը , թագաւորներու
ատեն սկսած , զարգացել է եւ պայթել այն ժամա-
նակ , երբ մեր երկիրը շրջապատւած է եղել դրսի թըշ
նամիներով եւ պէտք էր վճռէր՝ որո՞ւ կողմն անց-
նել : Արչակունիներու տիրապետութեան թուլացման
եւ ասպանկիման ատեն այդ ներքին դահակունները
յաճախակի երեւան եկած են եւ մեծապէս վնասած
մեր քաղաքական ամբողջութեան . . . Պարսիկ ար-
քաներն ու կառավարիչներն ալ , քաջ տեղեակ ըլլա-
լով հայ նախարարներու այդ գերազգայականու-
թեան՝ դահերու հանդէպ , օգտւած են եւ իրենց հա-
մամիտ հայ իշխաններուն աւելի բարձր դիրքեր չը-

նորհելով կապեր են իրենց հետ, իսկ միւսներուն՝ վարկաբեկել եւ նւաստացրել :

Գահերու եւ բարձերու խնդիրն այնքան կարեւոր նշանակութիւն ունեցած է հայ նախարարներու համար, որ նոյնիսկ գահազուրկներու համար հայ Կաթողիկոսներն յատուկ միջամտութիւն յարուցել են եւ կամ անձնամբ այցելութիւն տւել Պարսից զուռը՝ այդ նպատակի համար :

Պատմենք հետաքրքրական դէպք մը — Երբ Սոսրով հայոց թագաւորը Պարսիկներու կողմէն ձերբակալւեցաւ եւ Պարսկաստան տարւեցաւ, Գազաւոնը՝ Կամսարականներու հօր իշխանը եւ Ամատունի իշխանը 700 զինւած հայերով յարձակւեցան ազատելու իրենց թագաւորին, բայց անյաջողութեան հանդիպեցան : Այդ սլատճառով ալ իրենց ամբողջ ունեցւածքը դրաւուեցաւ եւ այդ իշխաններն ալ իրենց գահերէն զրկւեցան : Յետոյ, երբ Պարսից գահի վրայ Արտաշիւրը նստած էր, Սահակ Կաթողիկոսը անձամբ այցելութեան կ'երթայ եւ ուրիշ խնդիրքներու հետ միասին կը բարեխօսէ նաեւ Կամսարականներու եւ Ամատունի նախարարական տներուն համար —

«Վասն որոյ մաղթեաց գլխալ, իբրեւ յաստուածային հրամանէ՝ ոչ բառնալ որդւոց զյանցանս հարց . մանաւանդ եւ հարճն որք մեղանն, նոքին սակս այնր եւ մեռան : Որոց մնացելոցն պարզեւեալ զկեանքն, հրամայեաց զտունս երկաքանչիւրոցն զկալեալսն յարքունիս՝ դարձուցանել ի նոսա . բայց միայն ի գահ հայրենի ոչ հաստատել, այլ ի խոնարհ քան զբազումս մատուցեալ նախարարս, ի կարգ կրտսերագունից պատրաստել» :

Այս է գահերու եւ բարձերու պատմութիւնը, որ հայ նախարարութեան համար աւագագոյն նշանակութիւն ունեցող յատկանիշներէն եւ երեւոյթներէն մինն էր :

Երկրամասային (Տէրրիտորիալ) բաժանում.— Հայ նախարարներու հողերը որոշել բարդ եւ դժւարին հարց է : Այդ դժւարութիւնները հետեւեալներն են — նախկին անունները, որոնց կը հանդիպինք հայ պատմագիրներու գրութեանց մէջ, եւ ներկայի աշխարհագրական անուններն իրար չեն համապատասխաներ : Նախարարներու ունեցւածքներն ալ փոփոխութեան ենթարկւած են՝ տեղափոխութեամբ եւ կամ բռնի գրաւումով : Բոլոր նախարարներու մասին ալ տեղեկութիւններ չը կան եւ միայն առաջնակարգ անուններն են տեղ գրուել մեր պատմութեան մէջ եւ վերջապէս հաստատուն աղբիւր, փաստաթուղթ մը գոյութիւն չունի, որ վաւերական ըլլայ եւ յատուկ այդ նիւթին նւիրւած : Այս ընդհանուր դիտողութիւններէն վերջ շեշտել պիտի նաեւ այն հանգամանքը, որ երբ Արչակունեաց Թագաւորութիւնը վերջացաւ եւ Հայաստանը երկու մասի բաժնեց՝ Արեւմտեան—Հռովմէական եւ Արեւելեան—Պարսկական, միայն վերջինիս մէջ նախարարութիւնը իբր կալւածատիրական եւ ազնւապետական հաստատութիւն իր գոյութիւնը շարունակել է : Այդ պատճառով ալ մեր ուսումնասիրութիւնները պիտի սահմանափակենք Պարսկական Հայաստանով եւ միայն հոն բնակութիւն հաստատած նախարարներու երկրամասերով :

Արեւելեան Հայաստանն ալ երեք գլխաւոր մասի կարելի է բաժնել — Այրարատ, Տարուբերան եւ

Վասպուրական՝ իրենց ստորաբաժիններով :

Այրարատն իր մէջ 16 գաւառներ ունէր — Բասեան, Աբէլեան, Գարեղեան, Հաւունի, Արչակունի, Բաղրեւանդ, Ծաղկունի, Վանանդ, Շիրակ, Արազածոտն, Նիկ, Կող-Հովիտ, Ոստան, Ուրքաձոր, Արած եւ Շարուր : Հին Այրարատը բաւական ընդարձակ տարածութիւն է եղել եւ ներկայ հասկացողութեամբ չպիտի առնել : Այդ շրջանի տիրող տները եղած են—Արչակունիք (Թագաւորական տուն), Բաղրատունի Կամսարական, Դիմաքսեան, Գնթունի, Ամատունի, Գնունի, Սահառնունի, Աբէլեան, Հաւունի, Արավէլեան եւ ուրիշներ :

1. ԱՐՇԱԿՈՒՆԻՔ տիրած են եւ իբր սեփականութիւն ունեցած են հետեւեալ գաւառները—

Արագածոտն — Արազած լեռան փէշերը եւ հովիտը ,

Նիգ — Ներկայ Աբարանը, Քասախ գետի աղունքները ,

Վարաժնունի — Հրազեան — Զանգի գետի ափերը , ներկայի Դարաշիչադը ,

Մազազ — Այժմայ Գառնի պազարը ,
Դվին—

Ուրց եւ Արաց — Վէդի գետի ափերը ,
Շարուր —

Զակար —

Մասեացոտն —

Այս վերջի երկուսը ներկայի Խուլպն է :

րեւ եւ Այրարատի մէջ—բայց յայտնէ չէ թէ ո՞ր շըրջանները :

ՏԱՐՈՒԲԵՐԱՆ.— Իր իր մէջ կը պարունակէ 16 գաւառ — Խոյթ, Ասպակունի, Տարօն, Արշմունիա, Մարդալիա, Տասնաւոր, Տաւաբաժատապ, Դալար, Խարք, Վաժնունի, Բզնունի, Երէվար, Ալիովլիտ, Անահունի, Կոր եւ Խոռխորունի : Այդ շրջանի տիրապետող իշխանները եղած են — Մամիկոնեան տուն, Վահունի, Սլիկունի, Պալունի, Մանդակունի, Ասպակունի, Մանաւազեան, Անահունի, Բզնունի, եւ Խոռխորունի : Այդ շրջանի տիրապետողներու սահմանները որոշելն ալ բաւական դժւար է եւ միայն ընդհանուր ծանօթութիւն է որ պիտի տանք—

1. **ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ**, իր նախնական շրջանին տիրապատել եւ Տայֆ կոչւած շրջանին, ուր եւ կը գտնուէր իրենց բերդաքաղաք Էրախանին եւ ապա տեղափոխւած են ու տէր եղած Տարօնին, մօտաւորապէս Դ.—րդ դարու սկիզբները :

2. **ՎԱՀՈՒՆԻ.**— Աշտիշատը եւ իր շրջանները :

3. **ՍԼԿՈՒՆԻ.** Եփրատի եզերքի վրայ գտնւած Ողակաւն բերդը եւ մօտակայ շրջանները :

4. **ՊԱԼՈՒՆԻ.**— Տարօնի արեւմտեան մասերը :

5. **ՄԱՆԴԱԿՈՒՆԻՔ ԵՒ ԱՐՇԱՄՈՒՆԻՔ.**— Տիրած եւ ներկայ Բինդեօլը եւ իր շրջապատի տարածութիւնները :

6. **ԱՍՊԱԿՈՒՆԻ**, իր կը տիրէր Սասունի մէկ մա-

• Բոմբ

վազեն վիտցմիլ — թէք վիտմսք Բոմբրալ — զտրդո

• Դսնամրտ զտիւղ զտրտցսթ

• (մսք վեցմոգդ) ուրիւն զգրտոնիւր — մասսի

• Դսմիւրի վոսհնոթ • Ո ' Զ դրսիւր — Ետտմիլ

• Զ վազ

դսնր մք վիտմ զգրսիւր մս ' Զուլմզ-Զուլմզ-դիւլ

• մմ

— գզգրսդ մսդ զդ իսիւրիւր զտմիւր թիւրդտիւրտմ մի

թիւր ' մմգզգրսդ ռմգզգրսմտմիւր զտմոտտոտոտոտ

իւրտ վիւսգ Դստիւրդս : մք սոք զգրտոտոտոտիւր

— ոտմ Բոմիւր զգրս մհիւսն մի թէք վիտմիւր ուր

• մոտք իհիւր վիւմիւր Բոմիւր — ՎՂՎՍՂԵ • 9

• Բոմտ զգրտմիւր վիտմիւր — ՎՂՎՍՔԻ • 2

• մսք-Բոմտ վեհիւր մի Դսդրսդ

— տ մսդտնիւ մս ' միւրիւրսդտոտ վոտք վիւրիւր վս

— գն մոհմ — ՎՂՎՍՆՂՆՎՍՂ ' ՎՂՎՍՏՈՆՍՏ • 5

• Թիւրի Բոմիւր զգր միւր

— ոտի զգրս ոհիւրիւր ' մմգզգրտմիւր վիւսսմսդ թէք դրս

— գոտք վիւրիւր վսգն զտտմիւր զիւր Զոտտոտոտ զիւր

— ռսիւր թիւսիւր — ՎՂՎՂՂՂՂ ' ՎՂՎՍՂԻ • 6

• (վիւ

— միւր) ոտմգմիւր ' Զիւր ' Զոտք ' ոտտոտ — մոտք զտք

— զգրսդ—ռոմտ վիւր Բոմիւր — ՎՂՎՍՏՁՍ • 7

• մմգզգրիւր

— ռսդտոտ Բոմիւր (տոտի-Ղոտք) վտմիւրտնիւր զգ

վիւմիւր ' մմգոտք զտգիւրսդ—ռոմտ զգ զտգտրսդ

— տ—ուրիւր վիւրիւրստոտիւր — ՎՂՎՍՂՁՂ • 1

Խիրական — Խոյի շրջանները .

Մարանդ — Ատրպատականի մէջ :

Վերջացնելով հայ նախարարներու եւ գլխաւորապէս երեք շրջաններու մէջ գտնուած կալւածներու յիշատակութիւնը , մենք կրնանք ըսել որ անոնք տընտեսական—հողային մեծութիւններ եղած են եւ իրենց տիրապետութիւններու շրջանակին մէջ ինքնիշխան : Այս տեղեկութիւնները ցոյց կուտան որ նախարարութիւնները ո՛չ միայն ցեղային եւ զինւորական էութիւններէն էին , այլ եւ կալւածատիրական—աւատապետական , որոնց մասին աւելի մանրամասն կը խօսինք յետոյ :

Աւելի պարզ եւ հասկնալի դարձնելու համար նըպատակայարմար դատեցինք տալ տիրապետութիւններու ընդհանուր քարտէզ մը՝ հին եւ նոր անուններով :

ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹԵԱՆ ԱԻԱՏԱՊԵՏԱԿԱՆ

ՀԻՄՈՒՆՔՆԵՐԸ

Այս հարցը բաւականաչափ ընդարձակ է եւ կարելոր , բայց չուսումնասիրւած : Մեր երկրի պետական , հասարակական , քաղաքացիական եւ տնտեսական կազմութիւններու մասին շատ քիչ մասնագիտական ուսումնասիրութիւններ կան : Հայ նախարարներու ծագման , քանակութեան , դասաւորման եւ երկրամասային բաժանումէն վերջ շատ դիւրին է ըմբռնել անոր աւատապետական հիմունքները :

Ի՞նչ է աւատապետութիւնը .— Այդ պետական—հասարակական կազմակերպութեան ձեւ մըն է , որ

գլխաւորապէս եւ յատկապէս տարածւած էր Եւրոպայի ժողովուրդներուն մէջ, միջին դարերում: Հոտ գուք գործ ունիք մեծ եւ ընդհանուր տիրոջ հետ՝ թագաւորի եւ ասլա անոր շրջապատող ցեղային եւ պաշտօնեաներու ներկայացուցիչներու շարան մը, որ կը պահէր իր ձեռքին մէջ բոլոր կալւածները, գլխաւորական ուժը եւ քաղաքական կեանքը: Գլխաւոր իշխանէն վերջ կուգան երկրորդական իշխաններ՝ իրենց հողերով եւ անոնց բնակչութեան վրայ տիրելով, իրենց դատարան-օրէնքներով, իրենց պաշտօնեայ-գործակալներով, իրենց շրջապատող աւելի երկրորդական իշխաններով, իրենց սովորութիւններով եւ շահերով — կարճ՝ քաղաքութիւններ քաղաքութեան մը մէջ: Այդ հասարակակարգի յատկանշական կողմն այն է որ ա) կը տիրապետեն հողային-կալւածական մեծութիւններու, բ) իրենց այդ իրաւունքները ժառանգաբար կ'անցնին յաջորդ սերունդներուն եւ, մեծաւ մասամբ, անդրանիկ որդուն, գ) ունին իրենց իշխանութեան եւ տիրապետութեան սահմանները, որոնց մէջ ինքնօրէն են եւ դ) մեծէն մինչեւ պզտիկ եւ ընդհակառակը իրար հետ կապւած են փոխադարձ իրաւասութիւններով եւ շահերով՝ ընդդէմ ռամիկ եւ աշխատաւոր ժողովրդի: Այս է մօտաւոր պատկերացումը: Այժմ անցնենք հայ նախարարներու աւատապետական տիրապետութեան եւ նախ քննելով կազմութիւնը, անցնենք իրաւասութեան:

Հայ նախարարներու աւատապետական կազմութիւնը. — Դեռ հին ատենները հայ ժողովուրդը, մեր իսկ պատմիչներու տւեալներու հիման վրայ, երկու

խաւոր մասի կը բաժնէր՝ հասարակականօրէն — զնուական եւ ռամիկ։ Ազնւական դասին պատկանող սրգեկանց հետեւեալ անունները կուտային՝ տէր, սպետ, մաղխազ, մամակ եւ ատոնց որդիներուն լ՝ մանուկ, սեպուհ։ Քանի մը բառեր, որոնք ցեղականութիւն կուտան դործածութեան ատեն՝ ազգ, ռիմ, ազն, գարմ եւ ապա տուն, յատուկ էին ազնը-սկան ցեղի համար։

Ատոր հակառակ հասարակ ժողովուրդը, որ իսկապէս ծնած էր եւ միշտ ալ երկրի նեղութիւնները ող, իրեն որոշող յատուկ բառեր ունէր՝ գեղջուկ, անական, ռամիկ, դուհիկ, մշակ, եւայլն։

Ազնւական ցեղը գլխաւորապէս մօտ էր պալատական շրջաններուն, եւ կը մասնակցէր այնտեղի խոր-ըրդակցութիւններուն, կը ստանձնէր կարեւոր պաշտօնները եւ կը հանդիսանար պետական-քաղաքական կեանքի ղեկավար։ Այդ սովորութիւնը եւ կամ սգմութեան ձեւը մեզի անցած է Արշակունիներու իջոցով Պարսկաստանէն, որոնք իրենց հերթին ազգայնացած են եղել ասորական-բաբելոնական հասարակական կազմակերպական ձեւերէն։

Արշակունիներու նախնիքներն ունէին երկու տե-ակ հողատիրական մեծութիւններ՝ սատրապութիւն եւ ցեղային-տոհմական։ Սատրապները պալատական շրջաններու ամենէն ազդեցիկ անձնաւորութիւններն էին՝ թագաւորի եւ կամ թագուհու ազդականներ եւ երեւոյթներ, որոնք մշտապէս հողային տիրապետութիւն կ'ունենային նոր եւ նւաճած երկիրներու վրայ՝ նշանակելով իբրեւ կառավարիչներ եւ սեփականատէրներ։ Նախնի Պարթեւներու մէջ, բիւզան-

դական հեղինակներու տւած տեղեկութեանց համաձայն, եօթ աղնւական ցեղեր կը վարէին ամենէն կարեւոր պաշտօնները — թաղաւորական, հրամանատար, քաղաքացիական կառավարութիւն, դատական հիմնարկութիւն, ոստիկանատես, հարկահաւաք ղէնքերու եւ զինւորական հագուստներու կառավարիչ:

Արչակունի թաղաւորներու օրով ալ գոյութիւն ունէր այդ երկու տեսակի իրաւատիրութիւնը՝ տոհմական եւ ծառայութեամբ ձեռք բերւած եւ կը կոչուէր իշխանութիւն եւ գործակալութիւն:

Իշխանութիւն — տոհմային — ժառանգական կալւածատիրութիւն եւ իրաւատէր, դեռ չատ հիմնադրուածներէն գոյութիւն ունէր եւ իր մէջ կ'արտացոլացնէր հին ցեղերու եւ ցեղապետներու, տոհմապետներու մնացորդները: Պաշտօնեաներու կազմութեան եւ իրաւասութեան խնդիրն է որ Արչակունիներու յատուկ ուշադրութիւնը գրաւել է: Երկու արտայայտութիւն (տէրմին) կը գրաւէ ուսումնասէրներու ուշադրութիւնը — սպարապետ եւ հազարապետ: Առաջինի նշանակութիւնը զուտ զինւորական է եւ բոլոր զօրքերու հրամանատարի միտքն ունի, իսկ երկրորդը, ըստ պ. Ն. Ադոնցի, գլխաւորապէս նշանակւած է եղել զիւղերու եւ կամ գիւղացիներու վրայ՝ հարկեր հաւաքելու եւ կամ կանոնաւորելու: Փաւտոսն այդ բառը գործ կ'ածէ նաեւ իբրեւ «աշխարհատես խնամակալութիւն» եւ կը տարածել իր իշխանութիւնը «դեհկանութեան» երկրագործ գիւղացիութեան վրայ:

Ծովաց նախարարներ :

Այդ բոլոր ազնւական ցեղերն ու պաշտօնեաներն ալ միեւնոյն հաւասար աստիճանի վրայ կանգնած չեն : Անոնցմէ ոմանք «մեծամեծ աւագանի» են, իսկ ուրիշներն ալ կրտսեր : Մեծամեծ ազնւականներն են — Սիւնեաց տուն, Մամիկոնեան, Ծովաց, Տայք, Բագրատունի, Մարդպետ, Արծրունի, Մոկք, Խոռ-խորունի եւ Կամսարականներ — իսկ միւսները երկրորդական ցեղեր եւ իշխանութիւններ են :

Հայ ազնւապետութեան մէջն ալ, ինչպէս միջնադարեան աւատապետական շրջաններուն, երեք ճանապարհով հողի տիրացած են — իբրեւ հայրեմիք, պարգեւականք եւ քաղաքիմք : Առաջիններն անոնք են որ ունին հայրական ժառանգութիւն եւ անոր ալ կը տիրանան . երկրորդը՝ որ իրենց շնորհքի, պաշտօնի եւ կամ քաջագործութիւններու համար իբրեւ պարգեւ կ'ստանան եւ երրորդը որ շատ քիչ տարածւած է, դնումի ձեւն է :

Հայ նախարարներու աւատապետական իրաւասութիւնները . — Նախարարական տները, ինչպէս ըսինք, տէր էին հողային որոշ տարածութեան եւ միաժամանակ անոր վրայ բնակող բնակչութեան : Ամէն նախարար ունէր իր «տունը, աշխարհը, դաւառը», որի վրայ իրենք կը տիրապետէին եւ որ լիակատար իրաւունք ունէին կարգադրելու եւ կառավարելու . դաւառներու մէջ որոշ կեդրոնավայրեր կը գտնէին, Ոստան կը կոչէին եւ նախարարանիստ վայրն էր : Իրենց ամբողջ ունեցածը, ինչպէս նաեւ իրաւասութիւնները կ'անցնէին անդրանիկ որդիներուն՝ իբրեւ ժառանգութիւն :

Նախարարութեան սահմաններուն մէջ գտնուած սովորութիւններն ու բարքերը, ինչպէս նաեւ հրահանգները (օրէնսդրական գործառնութիւն) կեդրոնացած էին տանուտէրի եւ կամ տոհմապետի անձնաւորութեան մէջ: Ասոնք կը հանդիսանային նաեւ իրենեւ դատաւորներ՝ իրենց շրջանին վերաբերեալ գործերուն համար:

Ամէն տանուտէր իր կնիքն ունէր, ինչպէս նաեւ ամէն իշխանական տուն իր դրօշակը:

Յատկանշական է նաեւ որ, ինչպէս եւրոպական աւատապետները, մեր նախարարներն ալ ունեցած են իրենց ամրոցները, դղեակները:

Այսպիսով հայ նախարարներ — տանուտէրներ — տոհմապետները — ցեղային ճանապարհով թէ այլ ստացած իրենց հողերու լիակատար տէրն էին, անոր վրայ բնակող բնակչութեան իրաւատէրը, հարկ որոշող եւ հաւաքողը, դատաւորը, օրէնսդիրը եւ ամէն ինչ: Փոքրիկ թաղաւորներ էին — իրենց սահմաններուն մէջ: Եւ այդ աւելի կատարեալ ընելու համար ունէին եւ իրենց զինուորական ուժը:

Ասոնք բոլորն ալ, սակայն, իրաւական կապակցութեան եւ ենթարկման մէջ էին հայոց թաղաւորներէն: Թաղաւորը գլխաւոր նախարարն էր, կեդրոնական իրաւասու իշխանաւորը, իսկ միւսներն անկէ բղիւսեալ մեծութիւններ: Այդ իշխանները, նախարարները եւ տանուտէրները թաղաւորի ծառաներն էին եւ թաղաւորը անոնց տէրը: Փաւստոս Բիւզանդացիի պատմութեան մէջ շատ կը գտնենք այդ արտայայտութիւններէն «ապստամբեաց յարձայէն մի ի ծառայից նորա մեծ իշխան աղձնեաց», «դբարեկիր ըզ-

— րահունքով միջոցով մաս ' տղա դուք թրատագրուով զի
ծնողատույնով զտուսմար ռամուն համ— ՇԷ ծնող չթի
նում ... թից զամպոստոստ իսկոստմար չ ծնող
Լիցսմս մանկիո մսոս մս չ զմիտուսմար զմիոյ մ
կրատոս ' թիտույն զտիտուտու միհիսի մի մսս չ
միհիս զմիթրատուն ճուտու մտն մի միտմ չիտու մ
' միհիս զիտ զտիտուտուտուտու մս չ զտուհիսնդ »

• զվմ

— Եղով հիտ իսմպոսմար ' մի մստի զհիտու զտուտուտուտու
թից զմիհիս զամպոստու զմիտուտուտու միմիտու ' զմիթ 1681
միսմիմի ' Խ ծնողմի մի ճուտու թրատույնով չ զմիթրատ
— արտմիթ միթ չ : թից միտուտուտուտու զմի իմիթրատուն
միթնմիտ զտիտուտուտուտուտուտու զտուտու նիսն Խ զմիս
— զմիթրատիցնստ մսնս Խ զմիթմիթմիթ միմիտու ուի

• զվմարտութ Լիթ

— Խտու զմիտուտուտուտուտուտուտու չ Լիթիտուտուտու զիցնմիթ
միթիտուտուտուտու : չ զիտ միթրատուտուտուտուտու մ
— ս ' միթրատունստուտու վիտուտ չ Խ զիցնստ Լի միստ զիս
— Խ ռամպոստուտուտուտուտուտու թի չ ռամպոստուտուտու մս

• Լիցմ իմիտուտուտու զամպոստուտուտուտուտու զիցնստ
մի թիտու չ զմիցնստ մարտուտուտուտուտուտուտուտուտու
միցնստ զմիթրատուտուտուտու չ մի մարտուտուտուտուտու
— զիցնստ զիտ : իտուտուտուտուտուտուտուտուտուտուտու
Լիցնստ չ թիտու չ միթմիստուտուտուտուտուտուտուտու
մի թիցնստ զամպոստուտուտուտուտուտուտուտուտուտուտու
: ռիտուտուտուտուտուտուտուտուտուտուտուտուտուտուտու
' թիցնստ զամպոստուտուտուտուտուտուտուտուտուտուտու
— զիցնստ զմարտուտուտուտուտուտուտուտուտուտուտու
միթրատունստուտուտուտուտուտուտուտուտուտուտուտուտու

• զիտուտուտուտուտուտուտուտուտուտուտուտուտուտուտու

նինները դրին Ասիոյ մէջ 3 դար առաջ մեր այդ ժամանակաշրջանէն, մենք կը տեսնենք նման սովորութիւններ եւ հիմնարկութիւններ: Մենք կը գտնենք ազնւականներ՝ միեւնոյն աստիճանի, իշխաններ, բարօններ, ասպետներ եւ ղէնքի հասարակ մարդկանց: Այստեղ նոյնպէս մարդկանց զգալի մաս մը վայելել է ազատութեան բոլոր իրաւունքները այն ատեն, երբ աւելի մեծ թւով մարդիկ զրկած էին անկէ»:

ՆԱԽԱՐԱՐՆԵՐՈՒ ԱՆԿՈՒՄԸ

Հայ նախարարներու անկման պատմութիւնը շատ հետաքրքրական է եւ համազօր է հայ քաղաքական կեանքի ինքնորոշութեան անկման պատմութեան: Ամենէն առաջին պատճառը, որ մենք յաճախակի շեշտած ենք նախարարական տներու մասին խօսած ատեն, անոր բազմատարրութիւնն է, որ առաջ եկած է բազմաթիւ ցեղերու եւ տներու խառնուրդէն: Այդ հանգամանքը մեզ համար կարեւոր երեւոյթ է, որովհետեւ այն յաճախակի կռիւներն ու դաւերը: որ տեղի կ'ունենային զանազան նախարարներու միջեւ, իրապէս առաջ կուգար այդ բազմացեղ կազմածքէն: Յատկանշական դէպքերէն մինն ալ այն էր որ նախարարական ցեղեր իրար կը կոտորէին, եւ Փաւստոս Բիւզանդացին կը նկարագրէ Մանաւադեան եւ Որդունուց ցեղերու կոտորումը:

«Եւ զայն ժամանակաւ յարեաւ խռովութիւն մեծ յաշխարհին Հայոց, զի մեծ նախարարք եւ իշխանք երկու, գաւառակալք աշխարհատեաք

անգանէին ընդ միմեանս, մեծաւ ռիսուքեամբ յարուցին կռիւ, եւ տային ընդ միմեանս մարտ սլատերազմի առանց իրաւանց... Կռուեցան ընդ միմեանս մեծաւ սլատերազմաւ, եւ բազում մարդ կան լինէր ծախումն կոտորածոյ»:

Հայոց թագաւորի եւ Վրթանէս Կաթուղիկոսի պատերազմ Սղբիանոս եպիսկոպոսի միջամտութիւնները նշանակութիւն չունեցան եւ նոյնիսկ անարդէցաւ, որի համար ալ խստիւ սլատվեցան.

«Ապա մեծ ցաւամբք եւ բազում սրտմտութեամբ արձակեաց թագաւորն ի վերայ նոցա զՎաչէ որդի Սրտաւաղդայ զնահապետ Մամիկոնեան տոհմին՝ յաղգէ սպարապետութեան հայոց, զմեծ զօրավար զօրաց իւրոյ, սատակել կորուսանել զազգն երկոսեան: Ապա երթեալ հասանէր ի վերայ նոցա զօրավարն Վաչէ. հարկանէր վանէր զազգսն երկոսեան. եւ ոչ թողոյր զերկոցունց տոհմացն գործ կորիւն եւ ոչ գմի»:

Ատոնց կոտորւելէն յետոյ նոյն Փաւստոսը կը յիշատակէ Բզմունեաց տոհմի ոչնչացման մասին, որովհետեւ Դատաբէ Նահապետը, որ հայ զօրքերու հրամանատար էր՝ Պարսից դէմ, դաւանանքեամբ կոտորել կուտայ իր զինուորներուն եւ կ'անցնի Պարսից կողմը՝ Հայաստանը տապալելու համար: Պարսիկներուն յաղթելէն վերջ Դատաբէին կը ձերբակալեն «եւ քարկոծ առնէին զնա քարամբ իբրեւ զայր, որ աշխարհի եւ դնդի եւ զօրաց տեսուն իւրոյ դաւաճան լեալ իցէ: Եւ զազգ նորա եւ զկին եւ զորդիս գտանէր յամրոցի անդ ի չխանին ըռչտունեաց յանուանեալն

յԱղթամար կղզւոյ՝ ի նաւ ելեալ Վաչէ սպարապետն , անցեալ ի կղզին՝ առ հասարակ ոչ գէգն քողոյր եւ ոչ գարու» :

Երրորդ դէպք մ'ալ կը ներկայացնէ նոյն Փաւլստոսը , երբ Մարգպետը «այր ներքինի՝ չարասիրտ չարախորհուրդ չարագործ... զբազումս ի նախարարացն ետ քուրքեալք առանց վնասով կոտորել... մա նաւանդ աւելի զերկու տոհման Ռըշտունեաց եւ ըզտոհմն Արծրունեաց... մինչեւ անգամ զէգսն կոտորեցին աղգացն» , եւ միայն այդ տներէն մէկական տղայ կ'ազատուի : Ինքնասպանութեան դէպքեր են ատոնք եւ , դժբախտաբար , տեղի կ'ունենան մասսայականօրէն եւ տիրապետող ցեղերու մէջ : Երբ կ'ըսեն թէ երկու տոհմերը կը կուլին եւ կը կոտորեն , այդ կը նշանակէ հարւածի մեծ մասը ժողովրդի վըզին կ'իյնայ : Անկման երկրորդ պատճառը եղած է հայկական կառավարութեան թոյլ հիմունքները եւ թագաւորներու մեծամասնութեան անճարակութիւնը : Հայ թագաւորները սկզբնական շրջաններուն պէտք էր ստեղծէին ուժեղ պետութիւն մը եւ քանի մը սերունդ իրար ետեւէ պէտք է շարունակէին այդ աշխատանքը , սանձելով նախարարներու ախորժակ . ները եւ պետական դատաւարակութիւն (հարկաւ այն ժամանակի իմաստով) տային իրենց հպատակ իշխաններուն եւ ժողովրդին :

Տիգրան Մեծի «գէնֆի եւ երկաթի» քաղաքականութեան , որ այնքան յաղթանակներ տարաւ աբեւելքի մէջ եւ այնքան զբաղեցրեց Հռովմէացիներուն , կը յաջորդէ Արտաւազդ Գ. քանաստեղծ թագաւորը , որ որքան ալ լաւ եւ բարի , բայց զօրեղ պե-

տուրթիւն ստեղծելուն չնպաստեց :

Մենք կրնանք միայն քանի մը թագաւորներու դործերով եւ յաղթանակներով պարծենալ եւ ամօթ դրալ միւսներու համար , որոնք արքունի մեղկ կեանքի մէջ անցուցին իրենց օրերը , նախարարական ցեղեր ոչնչացրին , իրենց թագերը թշնամիներու ոտքերի տակ դրին եւ այսպիսով հնարաւորութիւն չունեցան ներքին ուժեղ կազմակերպութիւն ստեղծել եւ այդ դրութենէն ալ օգտւեցան նախարարները՝ ըմբոստանալով , դաւաճանելով , դաւելով եւ բազմաթիւ միջցեղային կռիւներ մղելով :

Սիւնեաց իշխան մը , առանձնացած Հայաստանի կարեւոր նահանգներէն մէկուն մէջ եւ իր տրամադրութեան տակ ունենալով 19,400 հեծեալ զինւոր մշտական սպառնալիք էր դարձած հայ կառավարութիւններու համար իր անջատողական ձգտումներով , եւ չկար ուժեղ ձեռք մը զսպելու , ենթարկելու եւ հպատակեցնելու :

Նախարարներու անկման երբորդ պատճառը արտաքին տիրապետութիւններն էին , որոնք խառնուելով մեր ներքին կեանքի մէջ գոտութիւններ կը սերմանէին եւ իրենց կողմը քաշելով՝ թագեր , պատիւներ պաշտօններ կը խոստանային ու այսպիսով անոնք ալ կ'այլապետէին ու աստիճանաբար օտարանալով՝ կը թուրացնէին հայկական կառավարութիւնն ու կը վտանգէին իրենց գոյութիւնը : Օտարներու այդ միջամտութենէն՝ Յայներու , Հռովմէացիներու եւ Պարսիկներու , առաջ կուղար եւ մեր հին պետական քաղաքականութեան երկւորութիւնը (դուալիզմ) , որի համար ներքին պայքարներն անընդհատ էին եւ

այդ հողի վրայ եղած կռիւները «նօրմալ բնոյթ» կը ստանային : Արեւելքի եւ Արեւմուտքի քաղաքակրթութեան պայքարը հին օրերէն սկսեալ կը շարունակուի մինչեւ մեր օրերը եւ հունեցանք ուժեղ կառավարութեան եւ ինքնատիպ քաղաքակրթութեան երկար ժամանակամիջոց մը՝ այդ երկուսը միացնելու եւ տալու մարդկութեան նոր քաղաքակրթութիւն մը՝ Արեւմուտքի դիտականութեան եւ Արեւելքի ըզգայականութեան խառնուրդ մը :

Ընդհանուր այդ պատճառարանութիւններէն դուրս կան եւ այլ պատճառներ, որոնք աւելի իրական (կօնկրետ) բնաւորութիւն կը կրեն — Յուստինիանոս կայսեր բարենորոգումները եւ 705 թւականի Նախիջեւանի կոտորածը :

Չորրորդ պատճառ Յուստինեանոս կայսեր բարենորոգումները : Արեւմտեան Հայաստանը, որի մէջ կը գտնւէին Ծովաց աշխարհը, Բալու, Գէնճ, Ճապաղ-Ջուր, Կարին, Խարբերդի շրջանը, Քեմախ, Երզնկա, Քղի, Դերձան, Սպեր, Սեբաստիա, Մալաթիա եւ այլ շրջաններ (նորագոյն անուններով) որը կը գտնւէր Հռովմէական ազդեցութեան տակ եւ ենթարկւած էր անոր քաղաքակրթութեան, կամացկամաց կը կորսնցնէր իր ինքնատիպութիւնը եւ ազգային կեանքէն հեռու ըլլալով եւ Արշակունեաց թագաւորութեան անկումէն վերջ ինքնազուլի մնալով չկրցաւ դիմանալ կազմակերպւած Հռովմէական պետութեան հարձակումներուն : Այդ մասի վրայ Հռովմէացիները նշանակեցին զինուորական հրամանատար — *magistri militum*՝ իրենց ստորաբաժիններով՝ *cluces, comites, rei militaris* եւ ապա քաղաքացիա-

կան մասի կառավարիչ: Այս երկու պաշտօններու նշանակումով այդ շրջանի հայ նախարարներն իրենց իրաւունքներու եւ անկախութեան որոշ մասը կորսնցուցին:

Բաւական ծանր հարկերի տակ դանւելով անոնք տնտեսապէս քայքայւեցան եւ ստիպւած եղան ասլըստամբել, եւ, հաւանօրէն, այդ պատճառով ալ հետեւեալ հրովարտակը գրւած է Վաղենդիանոս կայսեր կողմէ — 387 թւականին.

«Այսու կը հրամայենք հիմնական ոսկեգրամը առնել եւ վերադարձնել անոնց, որոնցմէ, կը թւի, ապօրինի կերպով դանձւած է, որպէսզի հին հաստատւած սովորութիւններու համաձայն սատրապները ի նշան հպատակութեան, որ պէտք է ցոյց տրւի Հռովմէական կայսրութեան, պէտք է պատրաստէին քազերը սեփական միջոցներով՝ հանդիսաւորապէս ներկայացընելու համար մեր Մեծութեան»:

Մի ուրիշ հրովարտակի մէջ, աւելի ուշ թւականով (496), տրւած Անաստաս կայսեր կողմէ, կը շեշտէ հարկերու հաւաքման ձեւն ու ժամանակը: Ահա այդ հրովարտակին պատճէնը—

«... Բոլոր եկամուտները, որոնց մէջ նաեւ այսպէս կոչւած հայկականը, պէտք է մտցրուին մասերով — երեք ժամանակաւ մէջ, այսինքն՝ յունւարի սկիզբը, մայիսի սկիզբը եւ սեպտեմբերի վերջը, որի հետ եկամուտները կը դասաւորւին երեք հաւասար մասերու եւ ոչ մի նոր յետաձգում՝ այդ ձեւովն չի տրւիր հարկատուներուն: Ի նկատի առնելով որ հայկական ե—

կամուտները կըլլային երկու պայմանաժամով, կը թոյլատրէին անոնց, որոնք այդպէս վճարել են, եթէ անոնք այդ կը բաղձան, իրենց նախկին սովորութիւնը նախընտրել եւ շարունակել վճարել երկու պայմանաժամով՝ կէս առ կէս եւ երկրորդ մասը մտցնել հետեւեալ ինդիքտի սեպտեմբերին: Բայց եթէ կան կամեցողներ հայկական եկամուտները վճարել եռաբաժիններով՝ ատոնց կը տրւի յետաձգում յետագայ ինդիքտի սեպտեմբերի ամիսը: Նախկին դրութեան պահպանման ատեն վճարումները տեղի կ'ունենան լուրջանչիւր ինդիքտի սկիզբը, ըստ սովորութեան, ինչպէս եւ կ'երեւի իր իսկ անւանումէն»:

Արեւմտեան նախարարներու եւ կամ անոնց ժողովուրդներու վրայ դրած այդ հարկերը բաւականաչափ ծանր էին եւ աստիճանաբար, աննկատ կերպով կը քայքայէին նախարարութեան հիմունքները: Իրերու այդ վիճակին մէջ տեղի կ'ունենան Յուստինիանոսի բարենորոգումները՝ զինւորական եւ քաղաքացիական ձեւերուն, ինչպէս նաեւ հայ կեանքին եւ նախարարութեան վարչական ձեւերուն մէջ:

Յուստինիանոսի գլխաւոր նպատակներէն մինն էր հայերը հռովմէացնել, ձուլել պետութեան եւ իրենց քաղաքակրթութեան հետ եւ այդպիսով ապահովել բնական թումբ կանգնեցնել՝ Պարսկական վերտանգներու առաջն առնելու համար: Նա գիտէր նաեւ որ հայ նախարարութեան մեծ մասն աւելի հակած է դէպի Պարսիկ կառավարութիւնը եւ որ այդ երկու տարրերուն մէջ կայ որոշ կապակցութիւն: Նա

քաջ ծանօթ էր որ իր շրջանի նախարարները ազգակցական եւ արիւնակցական կապերով կապւած են Պարսկաստանի տիրապետութեան տակ դռնւած հայ նախարարական տներու հետ եւ որ այդ առնչութիւնը կրնայ սրեւէ ատեն վնասակար ըլլալ իր արեւելքի քաղաքականութեան : Այդ բոլորն իմանալով որոշեց հարւած տալ նախարարութեան եւ նշանակելով զինւորական քաղաքացիական եւ դատական մարմիններ՝ հռովմէացի պաշտօնեաներով, կրճատեց անոնց ունեցած իրաւունքները : Նա նոյնիսկ չքաշեց զիմել այնպիսի անողատւարեր միջոցներու, որ դժբախտաբար մինչեւ այսօր ալ որդեգրւած է Եւրոպական դիւանադէտներու կողմէ, որ իրեն աւելի կը վարկարեւելին : Նա նոյնիսկ բանակցեց Պարսից թագաւորներու հետ առաջարկելով — «Հայերը անյուսալից ժողովուրդ են եւ անհնազանդ : Մեր մէջ կ'ապրեն եւ մեզ կը սղտորեն : Եկէք պայմանաւորւենք, ես կը հաւաքեմ իմիներուն եւ կ'ուղարկեմ Թրակեա, դուք ալ հաւաքեցէք ձերոնց եւ ուղարկեցէք արեւելք : Եթէ անոնք հոն կորսւին, կը կորսւին թշնամիներ՝ եթէ ըստպանեն, կը սպանեն մեր թշնամիներուն, իսկ մենք կ'ապրենք խաղաղութեան մէջ : Մինչեւ այն ժամանակ որ անոնք կը գտնւին իրենց երկրին մէջ, մեզի հանդիստ անկարելի է» :

Զբաւականանք այս բոլորով, նա վճռեց նախարարութեան ժառանգական իրաւունքները փոփոխութեան ենթարկել՝ խանգարելու տղամարդկանց յաջորդական տիրապետութեան սովորութիւնը եւ հրատարակեց հետեւեալ հրովարտակը—

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

«Մենք կը կամենանք նոյնպէս հայերուն, ազատելով նախկին անարդարութիւններէն, ամբողջովին դարձնել մեր օրէնքներուն եւ տալ անոնց համապատասխան հաւասարութիւն:

Գ Լ Ն Լ Խ Ա.

Վերջերս մենք իմացանք անոնց մօտ գոյութիւն ունեցող անըաղաքակիրթ եւ խստազոյն օրէնքի մասին, որ պատիւ չի բերեր հռովմէացիներուն եւ ոչ ալ մեր պետութեան արդարադատ ոգուն, այսինքն — որ ծնողներուն յաջորդել թոյլատրւած է տղամարդկանց եւ ոչ մի դէպքում կանանց: Ատոր հետեւանքով ալ մենք կը հրամայենք ձեր կամակատար անունով հրատարակութեան տալ այս սրբազան օրէնքը, որ ժառանգութիւնը պէտք է ըլլայ միատեսակ եւ այն բոլորը, ինչ որ հաստատուած է հռովմէական օրէնքներով՝ կանանց եւ տղամարդկանց վերաբերեալ, իր ուժը կը պահէ Հայաստանի մէջ: Ոչ ապաքէն ատոր համար եւ մեր օրէնքները փոխադրւած են հոն, որ իրենց կենցաղավարութեան մէջ անոր հետեւին:

1. Նկատելով որ արդէն անցեալի մէջ տեղի ունեցած գործերը յարուցանելը մեծ դժւարութիւններու հետ կապւած է, մենք կը հրամայենք այս օրէնքի գործադրութիւնը սկսիլ մեր բարերախոտ թագաւորութեան ժամանակներէն եւ այդ շրջանէն ետք մեռնողներու ժառանգութեան հետ վարել համաձայն այս օրէնքի, ի բաց առ-

եալ այն դործերը, որոնք արդէն վճռւած եւ կամ ոեւէ կերպ կարգադրւած են: Եթէ նման բան տեղի ունեցած է կը հրամայենք իր ուժին մէջ թողնել եւ ձեռք չտալ:

2. Մենք կը կամենանք որ կանայք ալ բաժին ստանան տոհմական ունեցւածքէն, վերոյիշեալ ժամանակէն ոկսեալ: Եթէ գտնւին պատահական մարդիկ, որոնք իրենց դուստրներուն, որոնք իրենց սուլորութեան համաձայն ընդունւած չեն ժառանգութեան, այնուամենայնիւ կը գրեն իրրեւ ժառանգուհիներու, անոնք եւ անոնցմէ ծընւած երախաները կը մասնակցին տոհմական ունեցւածքի ժառանգութեան:

Վ Ե Ր Զ Ա Բ Ա Ն

Այսպիսով մեր կամքի արտայայտութիւնը, յայտարարւած այս օրէնքով, թող ձեր մեծապայծառութիւնը ջանայ իրականացնել կեանքի մէջ: Մեր բոլոր օրէնքները ամէն բանի մէջ պէտք է ունենան ուժ եւ տիրապետութիւն: Ներկայ օրէնքն ալ, որ արդէն ցոյց տւինք, իր ուժին մէջ կը մտնէ մեր թագաւորութեան սկզբնական շրջաններէն: Բոլոր արդէն տեղի ունեցածները եւ ապագային տեղի ունենալիքները խոտորէն պիտի դեկավարւին անով եւ ամէն բանով հետեւին անոր: (536 թիւ, մարտ 18):»

Յուստինիանոս կայսեր նպատակը հայ ժողովրդին կուլտուրապէս զարգացնել չի եղել, այլ հայ նախարարներու հոգերը՝ ժառանգութեան օրէնքով մը

բաժնեւ, ցրել եւ թոյլ չտալ որ ամբողջ հողը անցնի մեծ որդուն եւ այսպէս նախարարութիւնը մշտապէս պահէ : Այդ խնդրին առթիւ այլ հրովարտակ մ'ալ հրատարակած է, ճիշդ նոյն ոգով եւ հիմունքներով, որի յառաջաբանը հետաքրքրական ըլլալով՝ թէ ինչպէս քաղցր եւ բարձր սկզբունքներով թոյն կը ներսրսկէ հայ նախարարներու երակներուն մէջ, մէջ կը բերենք :

«Կամենալով որ Հայաստան երկիրն ալ բարեկարգւի եւ ոչնչով չտարբերւի մեր պետութենէն, մենք հռովմէական հաստատութիւններ մտցրինք, փոխելով հայոց հաստատութիւններու նախկին անունները, վարժեցրինք օգտուել հռովմէական կարգուկանոնով որ անոնք ուրիշ օրէնքներ չ'ունենան անոնցմէ բացի, որոնք կը յարգւին հռովմէացիներէն : Մենք անհրաժեշտ դատեցինք այս օրինականացումով չտիւել անոնց կեանքի կոսիտ պահասութիւնը, որպէսզի ծնողներէն, եղբայրներէն եւ ազգակիցներէն եղած ժառանգութիւնը, անքաղաքակիրթ սովորութեան համաձայն միայն տըղամարդկանց չպատկանին եւ ոչ երբէք կանանց . այլ այնպէս որ առանց օժիտի կանայք չամուսնանան, եւ իրենց փեսացուներէն չգնուին . այդ խոշոր անքաղաքակիրթութեան երեւոյթները մինչեւ այսօր ալ ընդունւած են անոնց մէջ : Ի միջի այլոց նման վայրենի սովորութիւններ միայն անոնց մօտ ընդունւած չեն : Կան եւ ուրիշ ժողովուրդներ, որոնք նոյնպիսի անյարգալից վերաբերմունք ցոյց կուտան դէպի բնութիւնը եւ կը նւաստացնեն կանանց սեռը, իրրեւ թէ անոնք

Աստուծոմէ ստեղծւած չեն եւ կամ թէ ցեղի շարունակման չեն ծառայեր, այլ իրրեւ աննշան եւ անարգւած՝ յարգանքէ դուրս դրութեան :»

Հայոց նախարարներու անկման հինգերորդ պատճառը փնտռելու է արարական իշխանութիւններու մտածւած ծրագրին մէջ՝ մէջտեղէն վերացնել հայ նախարարներուն : Մինչ այդ անհրաժեշտ է շեշտել նաեւ հանգամանք մը, որ նախարարներու բարոյական արժէքը կ'իջեցնէ եւ միաժամանակ կախման մէջ կը պահէ օտար պետութիւնները, այդ ռոնիկ ստանալն է եւ ատոր փոխարէն պատերազմի ատեն զինուոր հասցնելն է : Արեւմտեան Հայաստանի մէջ ալ այդ սովորութիւնը կար, բայց այնքան տարածւած չէր սրբան Արեւելեան շրջանի մէջ :

Դեռ Սասանեաններու ժամանակներէն սկսեալ հայ իշխաններն ռոնիկ կ'ստանային պետական գանձարանէն եւ ատոր փոխարէն կամ հաւատարմօրէն կը ծառայէին եւ կամ պատերազմի ատեն օգնութեան կը հասնէին : Այդ սովորութիւնը շարունակւեցաւ նաեւ Արարական տիրապետութեան ատեն, երբ Հաշէմ ամիրապետի հրամանով ընդհանուր մարդահամար տեղի ունեցաւ «աշխարհագիր առնել ընդ աշխարհս հայոց վասն ծանրացուցանելոյ զանուր լծոյ ծառայութեան հարկադրութեան» եւ երբ Աշոտ իշխանն այդ առթիւ արքունիք զնաց ատոր համար չը մոռացաւ նաեւ յիշատակել որ երեք տարի է ինչ հայ իշխաններն իրենց հասանելիք պետական ռոնիկն ըստացած չեն : Հաշէմի օրով այդ առկախ մնացած հաշիւը կը մաքրւի : Անոր յաջորդող Աբդլլայի տիրապետութեան օրով (750-775) հրաման տրւեցաւ հայ

Նախարարներուն այլեւս ռոճիկ չտալ. ասոր փոխարէն Հայ իշխաններէն կը պահանջէր որոշ քանակութեամբ հեծելազօր՝ իրենց իսկ հաշուով սպառազինւած :

Դրութիւնն այսպէս կը շարունակէր մինչեւ Արարական տիրապետութեան վերջը եւ Հայ նախարարներու մնացորդներն իբր վարձկան , պաշտօնեայ եւ ռոճիկաւոր կը ծառայէին արքունիքին : Մինչ այդ , 705 թւին , Հայ իշխանները խոշոր հարւած կրեցին Վլիթ ոստիկանի օրով (ըստ Ս . Տէր-Մովսիսեանի կաշմ ոստիկանի օրով — 704-717) : Նախարարներու մեծ մասը կանչւեցաւ Նախիջեւան քաղաքը՝ իբրեւ թէ թւահամարի համար (նախարարներու եւ զինուորներու) : Երբ անոնք բոլորն ալ կը հաւաքւին , կը հրաւիրին տաճարի մէջ , որ եւ հրդեհի կը մատնւին : Անոնցմէ ոչ ոք կրնայ ազատուիլ :

Այդ վայրաւ ծրագիրը գործադրւեցաւ միանգամ ընդ միշտ արմատախիլ ընելու Հայ նախարարութիւնները , որոնք յենւած բնական ամբողթիւններու եւ իրենց կռուող ուժերու վրայ մշտական սպառնալիք դարձած էին Արարական տիրապետութեան :

Վերջացնենք Հայ նախարարութեան համառօտ պատմութիւնը : Ծանրանալով անոր թւական եւ կադմական կողմի վրայ , տալով երկրամասային եւ աւատական բաժանումները , մենք , կրնայ պատահիլ , այն տպաւորութիւնը ձգած ըլլանք , որ նախարարներն ընդհանրապէս բացասական դեր խաղցած են :

Յատկապէս պիտի շեշտել որ քաջասկան այդ դերին հետ , որ կապուած է քանի մը տներու գոյու-

թեան եւ անւան հետ, հայ նախարարները խաղցած են եւ դրական դեր, հանդիսացած են օտար լուծի դէմ պայքարողներէն, եղած են շատ մը ապստամբութիւններու պարագլուխ եւ այդ պատճառաւ ալ հանդիսացած են հայ ժողովրդի դոյուլթեան եւ ազատական տենչանքներու իբր հիմնաքարերը :

—չստ ղհմօղտուհ) մզդմարտեթ նկկտղշտն ճՅ րտնմկ
 խնզդտը տմզդ ղհմզդղտեթմ՝ վշհսղ , (00111-22111) . Ո
 մտտնտփ-թտնեթ , ղզդտտ րամզդթդտտշտմ մվ : ղհսմ
 —զդղտեթմ՝ վմկտղ ղվհ ճտնզտտտ մմզդթվտտ դտտրտտ
 —տճ մկ ղզ մխսղ դտկտմկմզթվղ ղզհդկր , մթտզեթ
 վղ ճնսմտտ , մնսղ նվտմտթ , ղսնզթտյ ղզհդկր մհհճտմ
 —տտ մկ , (. տ . յ .) ղվթնտթղղմ րամզմտն ձմ—Ց ղզ ձմ—Լ
 ձդտտտդտտ , մդրվթրստզտտմկտ մդտտտդմտտղ : ղվհդ
 —ս թրհդթ դտկտդտնտնտնտդդդվ վրդտ ղմզդդրսմտհ
 —նղմ րս ղմզդդրմսկ նդզմվ : ղզ ճտտը ճհր վրեթմզտտտ
 րտկտտտտղ րսնզմ մզդդրստմն ճտնդտ ձվթ տտշ
 մմզդմարտեթ րս ղմզդդրտղ՝ մտրտկզն նդսղղ : հ
 դտկտնդտկտտր նտմ , տտտտդտտ ղզհթ մդրվթրստտտ
 նդստղ : րվհմսղ՝ րամզդդրսկտդմտ րամզդդրվթրսեթ
 ձստտտտեթմ՝ ղզ դտզթրսդթ տտդսզ ղդզմվ , ղվհ մհո
 —տրեթտմզտտտտ մմզդդրվտդթ ղվկրկտղ մդտտտտտղ

Վ Ս Տ յ Ո յ Վ Ս

• Կ Պ Վ Ս Ն Կ

մասլետ-տանուտէրներ) ձերբակալել: Քանի մը անգամ արշաւելով՝ իր թագաւորութեան ընթացքին, ահագին աւերներ կը գործէ եւ մի անգամ ալ 250 քաղաք կ'աւերէ: Իր յաջորդներն ալ ճիշդ նոյն ճանապարհով եւ նոյն ձեւով իրենց արշաւանքները շարունակեցին՝ աւերելով, քանդելով, գերի վարելով եւ ամբողջ հարստութիւնը գրաւելով: Հայաստանի մէջ գտնւած զլխաւոր տները, թւով 7, առանձին-առանձին դիմադրութիւններ ցոյց կուտային՝ իրենց ազատութիւնը պահպանելու համար, բայց տեւական չէր:

Ուրարտուի Արամ թագաւորը, աւելի խելացի եւ հեռատես ըլլալով եւ տեսնելով անջատ դիմադրութիւններու աննպատակայարմարութիւնը, ջանաց միացեալ ճակատ ստեղծել: Այդ նպատակին հասնելու համար երկու մեծ դժւարութիւններ ունէր՝ Գեքսիսի՝ ցրւած իշխաններու ուժերը միացնելու, եթէ հարկ էր զէնքով եւ արտաքին՝ միաժամանակ դիմագրքաւելու Ասորեստանի յարձակումները: Ուրարտուի եւ Նաիրիի այդ միացման մէջ Սաղմանասար Բ. (860-825) մեծ վտանգ կը տեսնէր եւ ատոր համար ալ վեց անգամ արշաւանքներ գործեց, հարիւրաւոր քաղաքներ կործանեց: Այլ պատեհ առիթ փնտռելով Արամը կրցաւ ցրւած ուժերն ի մի գումարել եւ ճակատամարտի մը մէջ փառաւոր յաղթանակ տանել Ասորեստանի ուժերուն վրայ: Այս պարտութենէն վերջ Սաղմանասարը նորէն յարձակեցաւ եւ բազմաթիւ վնասներ տւեց եւ արձանագրութիւններու մէջ ալ հպարտօրէն գրել տւեց «Զոմանս ողջ ողջ գերաններէն կախեցի, եւ զոմանս գերաններուն բոլորտիքը ցիցերու վրայ վարսեցի»:

Հետեւեալ նշանաւոր դէմքը Ուրարտուի պատմութեան մէջ Սարգուր Ա.-ն է (835-820), որ իր նախնիքներու դժած քաղաքականութեան հետեւեցաւ՝ զօրեղ եւ կեդրոնացած պետութիւն մը ստեղծելու համար։ Առաջին անգամ ըլլալով «Արքայից արքայ» կոչւեցաւ եւ իր մայրաքաղաքն ալ Վան փոխադրեց։ Ասորեստանի պետական շրջանները անուշադրութեան չէին կրնար մատնել հիւսիսի մէջ բուն դրած այդ ժողովրդի միացեալ թագաւորութիւնը, որ իրենց գետերու պէս կրնային վար սահիլ եւ իրենց տիրապետութեան սահմանները ողողելով՝ մեծ վնաս հասցնել, եւ մտատանջութեան մէջ ըլլալով՝ վճռեցին յաղթանակով վերջ տալ։ Սարգուր Ա. իր ամբողջ եւ միացեալ ուժով ընդառաջ ելաւ թշնամու զինուորներուն՝ իր նորահաստատ երկիրն ու թագաւորութիւնը պաշտպանելու համար եւ քանի մը փառաւոր յաղթանակներ տարաւ։ Տուրտան-Գարսն-Ասուրի Ասորեստանի հրամանատարը երկրորդ անգամ արշաւանք կազմակերպեց, խորամանկութեամբ եւ քաղաքականութեամբ շրջակայ երկիրները դրակեց եւ երբ հանդիպեցաւ Սարգուրի զինուորներուն՝ պարտեցաւ եւ նահանջեց։ Այս քանի մը յաղթանակներն ալ խոշոր նշանակութիւն ունեցան երկրի քաղաքական կեանքի ամրացման տեսակէտէն եւ Սարգուր Ա.-ն ալ իրաւունք ունեցաւ ինքզինքը կոչելու «արքայ իսալդիացոց մեծաց, հզօր արքայ երկրի Բիւանայի (Վանի) որ կը բնակի Տուշպա քաղաքը (Տոսպ-Վան)»։

Իսպուլինիս արքան, Սարգուրէն վերջ, տիրապետեց երկրին (829-800) եւ Ասորեստանի վտանգը նո-

րէն մէջ տեղն ըլլալով՝ բոլոր իշխաններուն ու թագաւորներուն միացնելով՝ ապստամբութեան դրօշ պարզեց — Շամսի-Ռաման Դ.ի տիրապետութեան օրով։ Այս անգամ Ուրարտուն պարտեցաւ եւ Շամսի-Ռամանն իր յաղթանակներն արձանագրելով կ'ըսէ. «Այն ատեն նման որոտացող Ռամմանի մոնչեցի անոնց՝ Սիլարայ ահեղ լեռներէն մինչեւ վար՝ արեւմտեան ծովը. փառաւորութենէս երկիւղ թափեցի անոնց վրայ»։

Ուրարտուի պարտութեան գլխաւոր պատճառներէն մինն ալ այն էր որ իրենց ցեղին պատկանող բոլոր թագաւորներն ալ (Երեւանի, Ղարսի եւ կամ Գանձակի) ուժեղ կապերով միացած չէին։ Մինուաւ Ա. թագաւորն այդ ծրագիրն աւելի իրականացրեց՝ բռնի ուժով նաճումներ կատարելով եւ իր պետութեան սահմաններն ընդարձակեց։ Ասորեստանցոց Ռամմանիւրար Գ. արքան այդ վտանգը նկատելով եւ իր իսկ նախնիքներու քաղաքականութեան հետեւելով քանի մը անգամ արշաւեց Ուրարտուի վրայ եւ իր առաջ աւելի զօրեղ եւ կազմակերպւած ուժ տեսնելով՝ պարտւած նահանջեց։

Արգիստիս Ա. Մեծ (780-755) շատ դժւարութիւններու առջեւ դռնւեցաւ՝ ներքին ապստամբութիւններու եւ արտաքին յարձակումներու։ Իրեն հըպատակ իշխաններէն շատերը ապստամբեցան եւ Արգիստիս արքան ստիպւած եղաւ 14 տարի այդ ներքին խնդիրներով զբաղիլ։ Այդ գործը գլուխ հանելէն վերջ իր հարւածներն ուղղեց Ասորեստանցիներու դէմ՝ զուրա վանելով անոնց զնդերը Հայաստանէն։ Սարգուր Բ. (755-730) իր տիրապետութեան չրջա-

նին միեւնոյն քաղաքական երկու դժւարութիւններն ունեցաւ, ինչ որ իր նախահայրերը — ներքին ապստամբութիւնները ճնշել եւ արտաքին թշնամիներու դէմ կռիւլ: Առաջինի մէջ նա բաւական յաջող եղաւ՝ զսպելով բոլոր ապստամբ իշխաններուն եւ հպատակ թագաւորներու ըմբոստացումները: Արտաքին կռիւններու մէջ պարտուեցաւ Թադզաթ փաղսար արքայի զինուորներէն եւ 73,000 զերի եւ սպանւած մարդ թող նետով պատերազմի դաշտին վրայ՝ ինք փախուստի դիմեց:

Այլ ճակատամարտ մը, 714ին, Ռուսաս Ա.ի օրով, վճռեց Ուրարտուի ճակատադիրը: Ասորեստանցոց Սարգոն Ա.-ի հզօր եւ կազմակերպւած բանակները յաղթանակ տարին եւ հնարաւորութիւն չը տւին Ուրարտուի զարգացման եւ տիրապետման:

Այս բոլոր ընդհարումներն ու պատերազմները, որոնք մղւած էին Ուրարտուի կողմէն՝ իբր ինքնապաշտպանութիւն, մեծապէս նպաստեցին նաեւ Ասորեստանի լայնածաւալ եւ հզօր պետութեան քայքայման եւ անզօր դրութեան հասցնելով՝ հնարաւորութիւն ստեղծեցին Մարաց Կիւքսար Ա.-ի եւ Բաբելոնի Նապուպաղսար արքային՝ Նինւէն կործանել եւ անոր աւերակներու վրայ նոր պետութեան մը հիմքը դնել:

Ուրարտուն ալ թուլացաւ, ընկճեց եւ քայքայւեց եւ 580 թւին (Ք. ա.) ստիպւած տեղի տւեց Հնդկա-Եւրոպական դադթականութեան մը, Հայերու հոսանքին:

Գ Լ ՈՒ Խ Ե .

ԱՒԱՆԴԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ

Հայոց Պատմութեան այդ շրջանը, որքան ալ մշուշով պատուած եւ քննական ուսումնասիրութեան կողմից ժխտուած, կը ներկայացնէ հետաքրքրական հիւսւածք մը, որի վրայ ուշադրութիւն դարձնելը մեր պարտականութիւնն է : Մեզի զբաղեցնողը պիտի ըլլայ ոչ թէ պատմական փաստերու ճշտութիւնը, այլ անոնց հոգեբանական արտայայտութիւնները :

Հայկ Նսիհապետ — Մովսէս Խորենացու տեղեկութեանց համաձայն Հայոց Պատմութիւնն ասլըստամբութեամբ կը սկսւի :

Բաբելոնի աշտարակաշինութեան ժամանակ, երբ լեզուներու խառնակութիւն կը տիրէ եւ անհամերաշխ գործունէութիւն առաջ կուգայ, Բելը, Նոյի որդի Քամի թողը, որ աւելի ուժեղ եւ կազմակերպուած էր՝ իբր ցեղի մը ներկայացուցիչ, կը մտածէ տիրել բոլոր միւս տարրերուն՝ հպատակեցնելով իրեն եւ նոյնիսկ ստիպելով անոնց որ իրեն, իբր Աս-

տուժու, սրաչտեն : Հայկ ցեղապետը կ'ըմբոստանայ այդ ամբարտաւանի դէմ : Խորենացին այդ միջադէսը բաւական պատկերաւոր կը ներկայացնէ .

«Այո, ասէ, Հայկ զեղապատշաճ եւ անձնեայ, քաջագանգուր, խայտալին եւ հաստաբազուկ — սա ի մէջ սկայիցն քաջ եւ երեւելի լեալ, ընդդէմակաց ամենեցուն, որք ամբառնային ըզձեռն՝ միապետել ի վերայ ամենայն սկայիցն եւ դիւցազանց : Սա խրոխտացեալ ամբարձ գճեռն ընդդէմ բռնաւորութեան Բէլայ» :

Հայկ նահապետն իր ընտանեօք հանդերձ կը քալէ դէպի հիւսիս եւ կը հաստատուի աւելի ազատ վայրերու մէջ : Բէլը տանել չէր կրնար այս անպարտուածիւնը եւ անկարող ըլլալով իրեն հպատակեցնել, կը վճռէ նախ խաղաղ ճանապարհով եւ ապա գէնգի ուժով ենթարկել իրեն : Պատգամաւորներ կ'ուղարկէ Հայկի մօտ եւ կ'առաջարկէ .

«Բնակեցիր ի մէջ ցրտութեան սառնամանեաց . այլ ջեռուցեալ մեղկեա զցրտութիւն սառուցեալ քո հպարտացեալ բարուցդ, եւ հնազանդեալ ինձ՝ կեաց ի հանդարտութեան, որ հաճոյ է քեզ յերկրիս իմում բնակութեան . . . Եւ ի բաց դարձուցեալ Հայկայ զսլառագամաւորսն Բէլայ, խտրութեամբ պատասխանեաց» :

Հայկը կը մերժէ ապրիլ հանդարտ՝ հնազանդութեան մէջ եւ կ'որոշէ ապրիլ ազատ՝ կռիւներու մէջ : Բզնունեաց ծովի մօտ երկու բանակներն իրար կը հանդիպին : Հայկ նահապետն իր զինուորներուն հաւաքելով կը խօսի եւ խրախուսելով կ'ըսէ . «Զի կամ մեռցուք, եւ աղիս մեր ի ծառայութիւն Բէլայ

կացցէ. կամ զաջողութիւն մատանց մերոյ ի նա
ցուցեալ, ցրուեսցի ամբողն, եւ մեք եղիսուք յաղ-
թութիւն ստացեալք»։ Բէլը որ հսկաներու գլուխ
կանգնած էր, եւ կը մտածէր թեթեւ յարձակումով
մը հպատակեցնել Հայկին, կը սլարաւի եւ կ'որոշէ
վերադառնալ՝ նոր եւ մեծ պատրաստութեամբ դա-
լու։ Հայկը, յարմար դիրք գրաւելով, կը սպանէ
այդ բռնակալին եւ այսպիսով առաջին ապստամբու-
թիւնը յաղթանակով կը վերջանայ։

Արամ Նահապետ. — Հայկի սերունդը շատ կ'ա-
ճէր եւ կը տարածէր երկրի զանազան մասերը՝ դը-
րակելով բարեբեր հովիտները։ Անոնք իրարմէ բա-
ւական հեռու ըլլալով եւ բաժանւած, անկարող էին
միայնակ դիմադրել արտաքին թշնամիներու, եւ մա-
նաւանդ Մարերու, յաճախակի յարձակումներուն։
Կարիք կար կազմակերպուելու եւ միացեալ ուժերով
դիմադրելու թշնամուն։ Եւ ահա Հարմայի որդի Ա-
րամը (Ք. ա. 1300 տարի) կարող կ'ըլլայ բոլոր ու-
ժերը միացնել եւ 50,000 բանակ մը կազմել։ Իր կեդ-
րոնական ղեկավար սկզբունքն էր — «Լաւ համարէր
զմեռանելն ի վերայ հայրենեացն, քան թէ տեսանել
գորդիս օտարածնաց կոխելով զսահմանս հայրենիս,
եւ հարազատից արեան նորա տիրել արանց օտարա-
ծնաց»։

Ինքնապաշտպանութեան համար կազմւած այդ
առաջին փորձն ուղղւեցաւ Մարաց Նիւքեար Մարէս
իշխանին դէմ, որ չարաչար պարտուեցաւ եւ գերի ըն-
կաւ հայերու ձեռքը։ Արամ Մարէս իշխանին զամել
տուաւ Արմաւիր քաղաքի աշտարակներէն մէկէն՝ իբր
նշան իր յաղթութեան։ Ապա իր զէնքերն ուղղեց Ա-

սորւոց Բարչամ իշխանին դէմ, որ եկած էր իր նախահայր Բէլի վրէժը լուծելու, եւ յաղթելով փախցուց մինչեւ Ասորեստանի դաշտերը: Երբորդ թշնամին Կապադոկիոյ Պայապիս Քաղեայ իշխանն էր «որ բռնացեալ ունէր զմիջոց երկուց ծովուց մեծամեծաց. զՊոնդուն եւ զՈւկիանոս»: Արամ 40,000 հետեւակի եւ 2000 ձիաւորի գլուխ անցած կրցաւ յաղթել թշնամուն եւ հալածել, փախցնել մինչեւ Միջերկրականի կղզիներէն մին:

Արա Գեղեցիկ, որ հանդիսացաւ ընտանեկան պատին ու սրբութիւնը պահպանողներէն մին: Այդ ըմբոստութիւն մ'էր, բարոյական հոգի վրայ, որ գուցէ չատերու կարծիքով պէտք չէր, բայց մենք այսօր այդ ընդլցումն հպարտութեամբ կը յիշենք: Ասորեստանի թագաւոր Նինոսի մահւնէ վերջ դահ կը բարձրանայ իր կին Շամիրամը: Աշխարհակալ այս թագուհին Մարաստանը, Պարսկաստանը դրուելէն վերջ որոշեց տիրանալ Հայաստանին: Լսելով Արայի գեղեցկութեան մասին, թագաւորական որբեւայրին մտադրեց ամուսնանալ Հայոց Նահապետի հետ, բայց մերժում ստացաւ: Խորենացին կը գրէ.

«Բայց վաւաչն եւ այն բորբորիտն Շամիրամ ի բազում ամեաց լուեալ զգեղեցկութենէ նորա, ցանկայր հասանել... առաքէ հրեշտակս առ Արայն գեղեցիկ՝ ընծայիւք եւ պատարագօք, բազում աղաչանօք եւ խոստմամբ պարգեւեաց, դալ առ նա ի Նինուէ, կամ առնուլ կնութեան եւ թագաւորել ի վերայ ամենայնի՝ որոց տիրէր եւ Նինոս, եւ կամ կատարել զկամս ցանկութեան նորա»...

Կատողեցաւ արեւելքի թագուհին եւ մեծ բանալիով յարձակում գործեց Հայաստանի վրայ, աւրեց շատ զիւղեր, մեծ վնաս հասցրեց երկրին եւ ջախջախեց հայերու փոքրաթիւ բանակը: Արա գեղեցիկն ալ, որի սիրոյ եւ պատուոյ համար կը կռէին Հայոց քաջերը, իբր հասարակ զինուոր առաջ նետուեցաւ եւ սպանեցաւ: Այսպիսով պատւի առաջին պաշտպանութիւնը կը վերջանայ հայերու կատարեալ պարտութեամբ:

Տիգրան Ա. (535-525). — Ըստ աւանդութեան Տիգրանն էր որ զլուխ բարձրացրեց Մարաց թագաւորութեան դէմ: Խորենացին Տիգրանին կը ներկայացնէ իբր տիպար անձնաւորութիւն մը. «Խորտեաշ այս եւ աղերեկ ծայրիւ հերաց Երուանդեանս Տիգրան, երեսօք դունեան եւ մեղուակն, անձնեայն եւ թիկնաւէտն, առոյգարարձն եւ գեղեցկոտն, պարկեշտն ի կերակուրս եւ յըմպելիս, եւ ի խրախճանութիւնս օրինաւոր... եւ ի ցանկութիւնս մարմնոյ. մեծիմաստն եւ պերճարան եւ յամենայն ուր ինչ մարդկութեան պիտանի»: Նա իմաստուն կառավարող էր եւ յարգւած ժողովրդէն: Այդ ժամանակ Մարաց Աթահակ թագաւորը, տեսնելով որ Տիգրանը եւ Պարսից Կիւրոս թագաւորը միացած են եւ զգալով որ Դաշնակցութիւնը վնասակար է իր տիրապետութեան, մոգերու խորհրդով ամուսնացաւ Հայոց թագաւորի քրոջ՝ Տիգրանուհու հետ, աշխատելով վերջինիս միջոցով վերջ տալ Տիգրանի կեանքին եւ Կիւրոսին ալ թուլացնել: Դաւադրութիւն մ'էր այդ, արեւելեան սոտոր դաւադրութիւն, որի դէմ պաշտպանելու համար Տիգրանը, իր քրոջ

հաղորդած տեղեկութիւններու հիման վրայ, բազմաթիւ զօրքերով դնաց Մարաստանի սահմանադրութիւն, Աթազակի «պետական խնդիրներու շուրջ խորհրդակցելու» իբր պատասխան: Այդտեղ երկու բանակներու միջեւ ընդհարում տեղի ունեցաւ եւ Տիգրանը փառաւոր յաղթանակ տարաւ իր փեսայի վրայ՝ սպանելով անոր: Զգուշական միջոց մ'էր այդ, որ ձեռք առաւ Տիգրանը՝ ինքնապաշտպանութեան համար եւ կրցաւ զէմֆի միջոցաւ խափանել այդ դաւադրութիւնը:

Այս պատմութեան մէջ անգամ մենք կը տեսնենք մեր արտաքին քաղաքականութեան երկտրուրիւնը՝ (դուալիզմ) ըլլալով Մարաց տիրապետութեան տակ եւ բաղձալով ազատութիւն ձեռք բերել, կը ղինակցինք անոր եւ ուժեղ պետութեան մը՝ Պարսկաստանի հետ:

Գ Լ Ո Ի Խ Զ.

ՀԱՅԿԱԶԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Աւատական շրջանի համառօտ եւ դէպքերու ամփոփ նկարագրութենէն վերջ անցնինք աստիճանաբար՝ աւելի ճշտած գործերու եւ դիմադրութիւններու :

Երւանդ Ա. — (580-535), որի օրով Հայաստանը կը գտնէր Մարաց տիրապետութեան տակ : Երւանդըն ինքը թագաւոր էր՝ դրամ կտրելու եւ մահաւան պատիժ տալու իրաւասութիւններով, ինչպէս նաեւ իր զօրքերու ընդհանուր հրամանատարն էր ու իր շրջակայ փոքրիկ թագաւորներու դէմ կրնար պատերազմ յայտարարել : Այնուամենայնիւ նա Մարաց տիրապետութեան տակ էր եւ հարկատու, անոնց կողմէն իբր Սատրապ անւանւելով : Հայ թագաւորը, օգտուելով Կիւքսար Ա. — ի յաջորդ Աթահակի օրով եղած ապստամբութիւններէն եւ յուզումներէն, ազատութեան դրօշը պարզեց եւ քանի մը անյաջող կը-

ռիւններէ վերջ հարկադրեցաւ հսկատակիլ, 50 տա-
ղանդ (50,000 տօլար) տուգանք վճարել, ամբողջներ
չինելէ հրաժարիլ եւ իր զօրքերով ալ օգնութեան
հասնիլ Մարտոց՝ արտաքին թշնամիներու դէմ :

Տիգրան Ա.—ի մասին եղած պատմութիւնները
ցոյց կուտան որ ինք զինակցած է Մարաստանի Կի-
աքսար Բ.—ի քրոջ որդի Կիւրոսի հետ : Նա իր մաս-
նակցութիւնը բերած է Բաբելոնի, Եգիպտոսի, Լիւ-
դիոյ եւ Սպարտայի թագաւորներու դաշնակցու-
թեան, ուղղած Մարտոց դէմ, կործանման մէջ՝ 20,-
000 հետեւակներով : Անոր հետ եղած է նաեւ Եմբաս
Հայոց սպարապետը՝ 4000 զինւորներով : Ատկէ բա-
ցի նա օժանդակած է Կիւրոսին՝ Լիւդացոց եւ Բա-
բելոնի պետութիւնները կործանելու : Այդ կը նշանա-
կէ որ Տիգրանի օրով Հայաստան աւելի ազատ եւ ան-
կախ եղած է՝ կամ ապստամբութեան միջոցաւ եւ
կամ Կիւրոսի սկզբնական քաղաքականութեան շնոր-
հիւ՝ բարեկամ ըլլալ Հայոց միւս պետութիւնները
տապալելու համար : Պարսկաստանի հետ ունեցած
այս բարեկամութիւնը շուտով փոխեցաւ քօնամու-
թեան, Դարեհ Ա. Պարսից արքայի օրով :

Հայերու ապստամբութիւնը.— Տիգրան Ա.—էն
վերջ ո՞վ յաջորդեց — յայտնի չէ : Դարեհ Վչտաս-
պեանի արձանագրութիւններէն կ'երեւայ, որ 521-
484-ի իր տիրապետութեան ատեն, հայերը շատ ան-
գամ ապստամբեցան : Դարեհի օրով իր երկրի զա-
նազան մասերու մէջ ապստամբական շարժումներ
սկսան եւ ատոնց միացան հայերը : Իր արձանագրու-
թիւններուն մէջ կ'ըսէ. «... Յետոյ Հայաստան զըր-
կեցի Հայ մը, իմ Դաեսուրսէս անուն ծառաս, եւ այս-

պէս պատուիրեցի անոր. —

«Գնա՛ եւ խորտակէ այն ապստամբ ժողովուրդը, որ չի հնազանդիր ինձ :

Դաեարսէս զնաց Հայաստան նուաճելու» :

Այստեղ մենք դործ ունինք երկու դէպքերու հետ — Հայկական ապստամբութեան եւ հայի մը դաւաճանութեան հետ : Հայերը Դաեարսէսի դէմ կը ցցւին եւ երեք ճակատամարտներու մէջ ալ՝ Ձուզա, Տիգրանաբերդ եւ Ուրյամա ամրոցի շրջաններում, չեն պարտուիր : Դարեհ կը փոխէ իր հրամանատարը եւ անոր տեղ կը նշանակէ Վաւիսէս անունով Պարսիկ մը, որ հայերու հետ կուի բռնեցաւ Ասորեստանի Իզիդու անունով տեղի մը վրայ : Այս անգամ ալ ապստամբները չընկճեցան եւ բանակները, հինգերորդ անգամ ըլլալով, իրար հանդիպեցան Աւտիյարա տեղը, Հայաստանի մէջ, ուր հայերու կորուստն եղած է 2045 սպանւած եւ 559—ալ զերի բռնւած :

Եւրոպա եւ Ասիա. — Այս ժամանակներն էր որ Յունաստանը կը սկսւի հետաքրքրւիլ Ասիայի մէջ դռնւած իր արեւակիցներով եւ այդ պատճառով ալ տեղի կ'ունենան Յոյն—Պարսկական կռիւները, որոնք մօտ կէս դար կը տեւեն (500—449) : Այդ պատերազմներու պատճառներէն մին հանդիսացաւ Փոքր Ասիայի մէջ դռնւած յոյներու ապստամբութիւնը՝ Պարսից տիրապետութեան դէմ : Այս վերջինները ճնշեցին ապստամբութիւնը, կործանեցին քաղաքները, սպանեցին շատերուն եւ մնացած ժողովրդին ալ զերի տարան : Այդ պատերազմները տեղի կ'ունենան Դարեհի, ինչպէս նաեւ անոր յաջորդ Քսերքսէսի օրով : Յոյները երբեմն յաղթանակներ տարան եւ եր-

բեմն ալ պարտւեցան : Այդ կռիւներու ատեն հայերը երկու կրակի մէջ էին՝ Արեւմտեան քաղաքաւրթու-
թեան ներկայացուցիչ եւ իրենց ցեղակից Յոյներու
եւ Արեւելեան բռնակալութեան : Քսերքսէսի պատե-
րազմներու ատեն , երբ հայերն իրանք ալ անկախու-
թենէ զրկւած էին , հայկական դուռդ մը կար՝ Փռիւ-
զացիներու պէս զինւած եւ կուէլիս Յունաց դէմ :

Այս դէպքէն վերջ Պարսիկներն ալ իրենց ուշա-
դըրութիւնը դէպի Եւրոպա կը դարձնեն , քանի մը
անյաջող արշաւանքներ կը կազմակերպեն՝ Յունաս-
տանին տիրելու համար եւ , ի վերջոյ , այնքան առաջ
կ'երթան , որ կը միջամտեն նաեւ Յունական դործե-
րուն՝ նպաստելով Սպարտացիներուն նւաճել Յու-
նաստանը :

Շուտով Սպարտացիներու եւ Պարսիկներու մէջ
ալ պատերազմ կը ծագի՝ միջամտելով Պարսկական
պալատական չըջաններու վէճերուն մէջ : Այդ ա-
տենները կ'ըլլայ Քսէնէփոնի 10,000-ի մասնակցու-
թիւնը եւ պատմական նահանջը : Յոյները , բուն ի-
րենց երկրին մէջ , գլուխ էին բարձրացրել Սպարտա-
ցիներու դէմ եւ վերջիններս ստիպւած Պարսկաստա-
նի հետ հաշտութիւն կը կնքեն՝ 387 թւին , անոնց
քողնելով Փոքր-Ասիայի յունական գաղութները եւ
փոխարէնը զինուորական ոյժ ստանալով Պարսիկնե-
րէն՝ իրենց գերիշխանութիւնը Յունաստանի վրայ
պահելու զիտումով :

Այս փոքրիկ միջանկեալ պատմութիւնը մէջբե-
րելու նպատակն էր ցոյց տալ այդ ժամանակէն ըս-
կըսեալ մինչեւ մեր օրերը եղած միանման քաղաքա-
կանութիւնը Արեւմտեան տիրապետութիւններու :

կողմէն՝ գոհել Ասիայի քրիստոնեաներուն՝ Արեւելքի բռնակալներուն յանձնելով եւ ատով ապահովելով իրենց ներքին խաղաղութիւնը :

Մակեդոնական տիրապետութիւն .— Մեծ Մակեդոնացին, Ալէքսանդր, տարած աշխարհակալական ձգտումներով եւ յատկապէս փափաք ունենալով տիրել Պարսկական լայնածաւալ կայսրութեան, 35,000 լաւ եւ ղեմացկուն զինուորներով ճամբայ ելաւ Ասիա եւ ճանապարհին տիրանալով Պարսկաստանին, Սիւրիային, Երուսաղէմին, Եգիպտոսին, Բաբելոնին՝ անցաւ դէպի Հնդկաստան : Ըլլալով իր մեծ ուսուցչի՝ Արիստոտէլ փիլիսոփայի մեծ աշակերտը՝ նա իր յաղթանակներուն հետ կը տարածէր նաեւ յունական քաղաքակրթութիւնը : Նա, սակայն, երկար չկարողացաւ ապրել եւ Բաբելոնի մէջ մեռնելով, իր հսկայական կայսրութիւնը երեք մասի բաժնեցաւ, իր երեք Դիադոխներու (յաջորդներու) միջեւ : Հայաստանը, ուրիշ արեւելեան պետութիւններու հետ միասին, երկուսի բաժնեւելով՝ արեւմտեան եւ հարաւային, կառավարւեցան Փրատալիէրնէս եւ Նէոպլտոլէմէոս զօրավարներով : Վերջինս հայերուն շատ կը նեղէր եւ կը հարսծէր : Հայերն անկարող էին տանել այդ բոլոր բռնութիւնները եւ ահա անոնք, օգտուելով Կապադովկիոյ Արիարաթ հալածական դահաժառանգի խորհրդներէն, ապստամբեցան : Արտուարդ Հայկազն իշխանն անցաւ ժողովրդի գլուխը եւ միացեալ ուժերով դուրս քշեցին եւ հալածեցին Նէոպլտոլէմէոսին :

Այս ապստամբութիւններու շնորհիւ էր որ երբ Խալսոսի հռչակաւոր ճակատամարտէն վերջ Հայաս-

տանն ընկաւ Սելեւկեան իշխանութեան ներքոյ, ստրուկ եւ ճնշած դրութեան մէջ չէր, այլ աւելի ազատ եւ Արտուարդ Հայ իշխանն ալ կը կառավարէր երկիրը՝ փոխարքայ տնտեսով:

Անկախ ըլլալու ձգտումը շատ բնական երեւոյթ էր եւ ահա 247-197 թւականն ապրող Արտաւազդ քաջ իշխանը նորէն ապստամբեցաւ, Անտիոքոս Գ.-ի բազմաթիւ պատերազմներէն օգտուելով եւ չնայած այս անգամ պարտեցաւ եւ խոստացաւ հարկ վճարել, բայց այդ ձգտումն անցաւ իր յաջորդներուն՝ Արտաշէսին, որ Մեծ Հայքի կառավարիչ էր եւ Ձաբեհին, որ Փոքր Հայոց եւ Ծովագ իշխանն էր: Այս երկուքն ալ օգտուելով Անտիոքոս Մեծի հռովմայեցւոց հետ ունեցած պատերազմէն, ապստամբեցան, գլուխ բարձրացրին իրենց տէրերու դէմ եւ յաջողութիւն ունենալով՝ կարողացան վերջնական անկախութիւն ձեռք բերել՝ Հռովմէացիներու հետ դաշն կապելով:

Այսպիսով հայերն յաջորդաբար ընկնելով Պարսից, Մակեդոնացւոց, Սելեւկացիներու տիրապետութեան տակ, չընկճւեցան, այլ ապստամբական շարժումներով, շատ զոհեր տալով եւ արիւն թափելով՝ կարողացան ձեռք բերել իրենց ազատութիւնը եւ նոյն իսկ սկսիլ աշխարհակալութեան՝ Արտաշէսի օրով:

Արտաշէսի օրով Հայաստանը բաւական բարգաւաճ վիճակ ունեցաւ, սահմաններն ընդլայնւեցան, նոր հողեր գրաւեցան, երկիրն ազատեց արտաքին յարձակումներէ եւ ըլլալով ապահով վիճակի մէջ՝ կարողացաւ մտաւորապէս եւ տնտեսապէս բարգաւաճիլ:

Անոր յաջորդող Արտաւազդը, նախանձոտ եւ մեղկ բնաւորութեան տէր, չկարողացաւ իր հօր քաղաքականութիւնը շարունակել եւ Պարթեւներն օգտուելով այդ հանդամանքէն, հրաժարեցուցին զինքը եւ անոր տեղ դահ բարձրացուցին Տիգրան Բ.-ը. (149-123) :

Այս հայկազն թաղաւորի օրով էր որ Փիւնիկեցւոց նշանաւոր զօրավար Աննիբալը, Հռովմայեցիներէն հալածւելով ապաստանեց Հայոց արքունիքը :

Անոր եւ իր յաջորդ Արտաւազդ Բ.-ի (123-95) օրով քաղաքական նշանակալից դէպքեր չպատահեցան եւ ապա ուրեմն բարւօք է որ մենք անցնինք Տիգրան Մեծի — Հայկական Կայսրութեան շրջանը :

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԻՒՆ

Տիգրան Մեծ (94-55). — Յունական եւ Մակեդոնական տիրապետութիւններէն վերջ երեւան կուգայ Հռովմը, որ դեռ նոր կազմակերպող պետութիւն մ'էր ու յայտնի իր ներքին քաղաքացիական կռիւներով : Հռովմի բնակիչները, ամբողջ Իտալիան գրաւելէն վերջ մտադրեցան տիրանալ նաեւ Միջերկրականի մէջ գտնւած Սիլիլիա կղզուն, որ Կարդապէնացւոց սեփականութիւնն էր (Փիւնիկացւոց պետութեան, որ կը գտնւէր Միջերկրական ծովի արեւելեան մասի վրայ) : Այդ պատճառով ալ պատերազմ ծագեցաւ այս երկու պետութիւններու միջեւ, որ երկար տարիներ տեւեց եւ այդ պատճառով ալ Հռովմէացիները շահագրգռեցան Ասիրիկէի եւ Փոքր Ասիայի հողամասերով : Այդ պատերազմերն աւելի խիստ եւ շարունակական բռնոյթ կրեցին Փիւնիկեցւոց զօրավար Հաննիբալի օ-

րով, որ մեծ վտանգ կը սպառնար Հռովմին եւ վերջինս լրջօրէն մտածելով կըցաւ դիմադրել, յաղթել եւ ի վերջոյ խորտակել Կարթագէնը: Այդ ատեններն էր որ Սիւրիայի Անտիոքոս Մեծ թագաւորը պաշտպանութեան ելաւ Կարթագէնիին՝ և Հռովմէացիներն անոնց հետ ալ զարնւելով կամաց-կամաց մօտեցան Հայաստանին: Աւելի ուշ Հռովմէացիներն ընդհարւեցան Պոնտիական թագաւոր Միհրդատ Զ-ի հետ, որ մեծ ատելութիւն ունէր դէպի Հռովմէացիներն ու խտլացիները եւ այդ պատճառով ալ հրաման տւեց ջարդել բոլորին, որոնք Փոքր Ասիայի մէջ կը գտնւէին եւ այդ հրամանին իբր հետեւանք 80,000 հոգի սպանւեցան: Հռովմն ալ քաղաքացիական կռիւներով զբաղւած էր — Մարիոսի եւ Սուլլայի հակամարտութեամբ:

Իրենց ներքին խնդիրները կարգադրելէն վերջ, Հռովմը իր գլխաւոր ուշադրութիւնը դարձրեց Փոքր Ասիոյ վրայ՝ ջախջախելու Միհրդատի եւ Տիգրան Մեծի ղինակցութիւնը: Այս է համառօտ պատմութիւնն այդ կռիւներու: Տիգրան Մեծ Միհրդատի փեսան էր՝ անոր աղջիկ Կղէոսպատրան կնութեան առնելով: Ատկէ բացի անոնք ունէին նաեւ իրենց շահերը — տիրապետութեան ձգտումները, եւ այդ նպատակով ալ իրենց դաշնագրութիւնն ունէին կազմած, որի հիման վրայ Տիգրանն իր տիրապետութիւնը պիտի տարածէր Ասորիք եւ Միջին Ասիան ու պիտի ըստանար «աւարը, գերին եւ դանձերը», իսկ Միհրդատը պիտի ունենար Փոքր Ասիան եւ Սեւ Ծովի ափերը, ինչպէս նաեւ զբաււած այլ երկիրներ:

Հռովմէական կռիւներէն բացի, որոնց մէջ Ա-

սիրոյ հզօրագոյն թաղաւորները երբեմն յաղթւեցան եւ երբեմն ալ յաղթանակ տարին՝ հասնելով մինչեւ Յունաստան, Տիգրանն իր տիրապետութեան սահմանները տարածեց դէպի արեւելք եւ հարաւ՝ դրաւելով շրջակայ բոլոր երկիրները։ Անոր տիրապետութեան տակ ընկան Ծովքը, Կորտուաց երկիրը (Հայաստանի մասերն էին), Ասորիքը, Սելեւկեան թագաւորութիւնը, Տիւրոս Դամասկոս, Սիւրոն, Արաբական ցեղեր, դաշտային Կիլիկիա (Սիս, Ատանա, Տարսոն), Մելիտինէն, Կեսարիան, յունական 11 քաղաքներ, դրաւեց Մծբին, Արբեղա, Նինէ, Եգպտան։ Ընկճեց Պարթեւնոսը եւ Մարաց թագաւորութիւնները եւ այսպիսով Ասիոյ ամենէն հզօրագոյն կայսրը եղաւ։ Վրաստանն ու Աղւաններն ալ ենթարկւեցան անոր։

Տիգրանի յաղթանակները եւ Հռոմէացիներու հետ ունեցած պատերազմները, քաղաքական նշանակութիւն ունենալէն բացի, քաղաքակրթական ազդեցութիւն ալ ունեցան՝ առեւտրական, դրական, ճարտարարւեստական զարգացումներու տեսակէտէն։

Տիգրան Մեծ, որ մինչեւ խոր ծերութիւն ապրեց, իր որդիներու դաւադրութեան ենթարկւեցաւ։ Անդրանիկ որդին — Զարքադրէս, միացած քանի մը հայ մեծամեծներու հետ, դաւադրութիւն կը կազմէ եւ կը մտադրւի սպանել հօրը, անոր դահլին տիրանալու համար։ Նա չի յաջողիր եւ կուի մէջ կը սպանւի։ Եղիորդ որդին՝ իր եղբոր թաքուն նպատակներն ունենալով, սպանութեան միջոցներէն կը խուսափի եւ պատեհ առիթ կը փնտռէ, որ իր կամքէն անկախ

հայրը մեռնի: Օր մը, երբ Տիգրան Մեծը ձիուց վար կ'ընկնէ, իր միջակ որդին ջանք չի թափեր հօրն ազատելու, այլ յայտարարելով որ հայրը մեռած է՝ ինքզինքը թագաւոր կը հռչակէ: Տիգրան կ'առողջանայ եւ կը հրամայէ իր որդուն գլխատել: Կրտսեր որդին, որ իր հօր ամենէն սիրածն էր եւ օրինաւոր դահաժառանգը, կը տեսնի որ հայրը երկար կ'ապրի եւ չհամբերելով՝ կ'օգտուի թագաւոր հօր բացակայութենէն ու կ'առաջադրի: Հօր եւ որդու մէջ կռիւ տեղի կ'ունենայ եւ վերջինս պարտուելով կը փախչի Պարթեւներու թագաւորի՝ իր աներոջ մօտ: Հրամատ Պարթեւաց թագաւորը, իր փեսայի դրդումով, կը պաշարէ Արտաշատ մայրաքաղաքը եւ քիչ անց զօրքի մէկ մասը թողնելով փեսային՝ ինք կը վերադառնայ Տիգրոն: Տիգրան Մեծ չկարողանալով տանիլ այս անարդանքը, կռւի կը բռնւի իր որդու հետ եւ չարաչար սպարտելով փախուստի կը մատնէ: Դաւադիր որդին կը շարունակէ իր դործողութիւնները եւ, անցնելով Հռովմէացի նշանաւոր զօրավար Պոմպէոսի կողմը, կը խոստանայ իր հայրն ու հայրենիքը մատնել՝ եթէ միայն Հայաստանի դահն իրեն տրւի:

Արտաւագդ Գ. — (55-34) — Բանաստեղծ էր այս թագաւորը եւ հելլենական գրականութեան սիրահար: Քաղաքական կեանքի մէջ աննշան դիրք կը գրաւէ եւ միշտ ալ Հռովմէական եւ Պարթեւական ըսպառնալիքներու տակ կ'ըլլայ: Հռովմէացի նշանաւոր զօրավար Անտոնիոսի օրով, երբ ան սպարտեցաւ Պարթեւներէն եւ անհրաժեշտ էր որ պարզերես ելնէր Եգիպտոսի իր սիրուհի, Կղէոպատրայի առաջ, նա իր յաղթելու ամբողջ յանդանքը նետեց Հա-

յոց Արտաւազդ թագաւորի վրայ եւ ամէն հնարք մը տածեց զայն պատժելու համար : Անգամ մը Անտոնիոսը ճաշի հրաւիրեց հայոց թագաւորը, որն զգուշացաւ ծուղակ ընկնելէ : Ի վերջոյ Անտոնիոս Հայաստան մտաւ եւ իր ներկայացուցիչներու միջոցաւ նորէն հրաւիրեց հայոց թագաւորին՝ տեսակցութեան եւ այս անգամ յաջողեց : Հայերը վիրաւորաւ զգացին : Անոնք մտադրեցան իրենց պատիւը փրկել եւ չնայած փոքրաթիւ եւ անկազմակերպ էին, Արտաւազդի որդի Արտաշէսին թագաւոր կը հռչակեն եւ կ'ապստամբին Անտոնիոսի դէմ : Փորձն անյաջող կ'անցնի եւ հայերը կը սպարուին : Շղթայակապ թագաւորը Յգիստոս կը տարւի, ուր Հռովմէացի զօրավարը կը ստիպէ Արտաւազդին՝ իր ընտանիքով միասին երկրպագել Կղէոսպատրային եւ զայն «Թագուհիներու թագուհի» կոչել : Բանտարկեալները կ'ընդօրինան եւ իրենց ազատութեան կաշկանդում անւանելով, ինչպէս նաեւ իրենց զգացմունքներու վիրաւորանք, կը հրաժարին այդ ստորնութենէն եւ բարւօք կը համարեն մնալ բանտի կապանքներու մէջ : Ամենէն վերջ Արտաւազդ կը զլխատւի :

Արտաշէս Բ. — (34-20) Իր հօր սոսկալի մահը մոռնալ չէր կրնար : Նա ամէն կերպ կ'աշխատէր վրէժխնդիր ըլլալ Հռովմէացիներէն եւ ատոր համար ալ միացաւ Պարսից Հրահատ Դ. — ի հետ, ջախջախեց Մարաց ուժերը եւ անցաւ Հայաստան : Նա իր հօր վրէժը լուծեց Հայաստանի եւ Մարաստանի մէջ մընացած Հռովմէական շատ զինւորներ սպանելով :

Հայաստանի մէջ, սակայն, երկու ուժող կուսակցութիւններ գոյութիւն ստացան՝ Արեւելեան

Պարթեւական, որի տեսակէտն էր դաշն կապել միշտ հարեւան պետութիւններու հետ եւ թոյլ չտալ որ «դըսէն»՝ Եւրոպայէն դան եւ իրենց երկիրը գրաւելով՝ ստրկութեան մէջ պահեն ամբողջ երկիրը, եւ երկրորդը՝ Արեւմտեան Հռովմէական, որոնք զգալով նոր երկիրներու քաղաքակրթութիւնը եւ հասկընալով անոնց ուժի գերակշռութիւնը՝ համաձայն էին բարեկամ մնալ Հռովմէացիներու հետ։ Ասոնք շատ լաւ կազմակերպած էին եւ ունէին իրենց բազմաթիւ հետեւորդները, որոնք ամէն ըոպէ պատրաստ էին որեւէ դաւադրական ձեռնարկի մասնակցելու։

Հռովմի Օգոստոս կայսրն ամէն կերպ ջանաց Արտաշէսի կրտսեր եղբօրը դնել Հայոց դահլի վրայ, որովհետեւ նա մեծցած էր Հռովմէական պալատի մէջ եւ շատ համակրական հակումներ ունէր դէպի իրենց։ Այդ նպատակին հասնելու համար մեծ բանակ կազմել տւեց եւ իր որդու հրամանատարութեամբ Հայաստան ուղարկեց՝ Արտաշէսը դահլնից ընելու։ Այդ աշխատանքին ալ պէտք չգրացին Հռովմէացիները, որովհետեւ Հայաստանի մէջ գտնւած իրենց կողմնակիցներն արդէն դաւադրութեամբ սպանած էին։

Այնուհետեւ պայքարն աւելի կը սաստկանայ երկու կուսակցութիւններու միջեւ։ Անոնցմէ ամէն մէկը կը ջանայ իր թագաւորական թեկնածուն առաջ տանել՝ յենւած զըսի իրենց համակիր պետութիւններու զինուորական ուժին վրայ եւ եթէ անկարելի ըլլար՝ դաւադրութեամբ կը սպանէին։ Արտաշէսի մահունէ ետք տարի մը (20-19) թագաւորեց Տիգրան Դ. — որ Հռովմէական թեկնածու էր։ Այլա դահլ քարճրացաւ, չնորհիւ Արեւելեան կուսակցութեան

ըմբոստութիւններուն, Տիգրան Ե. (19-1), որ Պարթեւասէր էր :

Այսպիսով մեր երկիրը, կորցրած Տիգրան Մեծի հղօրութիւնը, դարձաւ երկու պետութիւնների միջեւ իրրեւ դիւանագիտական խաղերու առարկայ եւ հետըհետէ աւելի թուլանալով կորսնցրեց իր ազդային թափաւորական սերունդն ալ եւ մնաց օտար տիրապետութեան տակ :

ՅՏԱՐ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Արտաշէսի հարստութիւնը վերջանալէն յետոյ, հայերը կը մնան առանց սեփական կառավարութեան եւ ենթակայ Հռովմէական, Պարթեւական եւ Վիրական քաղաքական դաւերուն : Չունենալով միաձոյլ իշխանութիւն, անոնք երկու հոսանքի կը բաժնւն— պահպանողական եւ ազատական :

Առաջինները իրենց համակրութեամբ Պարթեւներու կողմն էին, սրովհետեւ վերջիններս արեւելցիի յատկութիւններ ունէին եւ նիստ ու կաց, իսկ ազատականները թեքած էին Հռովմէացիներու կողմը, որ աւելի քաղաքակրթած եւ յառաջդիմական էին : Այս երկու հոսանքներն ալ պայքարի մէջ էին եւ երկպառակութիւն կ'ստեղծէին՝ իշխան մը ունենալու ինդերն չուրջ : Ժառանգական հիմունքով յարմարագոյն թեկնածու չունէին եւ, եթէ ըլլար ալ, անկարող էին դահ բարձրացնել, որովհետեւ անկազմակերպ էին եւ թոյլ :

Հռովմէացիները եւ Պարթեւները համաձայնութեան եկան Հայաստանի չուրջ եւ Մարաց Արտաւազդ թագաւորի որդին Արիոբարզան իշխանը հա-

յոց թագաւոր կարգեցին : Խռովութիւններ ծագեցան հայոց մէջ եւ գլխաւորապէս նախարարների , իշխանների , որոնցմէ ոմանք համամիտ էին այդ կարգադրութեան , իսկ ուրիշներ ալ հակամիտ : Ազգային կուսակցութիւնը դժգոհ էր եղած նշանակումէն , որովհետեւ ատոր մէջ Հռովմէական ազդեցութիւն կը տեսնէր , մանաւանդ որ Գայոս Կեսար Հայաստան եկած էր կարգը պահպանելու համար : Այդ ատեններն էր որ կատարւեցաւ քաղաքական հողի վրայ տեւոր մը — ահաբեկութիւն , որ պսակեցաւ յաջողութեամբ : Ահաբեկիչը Ադոն անունով հայ նախարարն էր , որ ներկայացաւ Գայոս Կեսարին՝ Արշարունեաց Արտազերս բերդին մօտ , իբրեւ թէ թագաւորէն նամակ բերած է եւ կամ Հայաստանի դանձերու տեղը ցուցնելու նպատակ ունի : Այս խորամանկ միջոցով Ադոն մօտեցաւ զօրավարին եւ ծանր կերպով վիրաւորեց , որը յետոյ Եգիպտոսի մէջ մեռաւ : Ինքը , այդ յանդուգն հայ նախարարը , ինքնասպան եղաւ նոյն տեղը՝ Հռովմէացւոց ձեռքը չիյնալու նպատակաւ :

Քաղաքական հողի վրայ երկրորդ սպանութիւնը կը կատարւի Արիոբարդանի որդի Արտաւազդ Ե .-ի վրայ , որ կը թագաւորէ միայն 7 տարի (3-10 , Ք . ե .) եւ այդ այն պատճառով որ Հռովմէացիներն իրենք նշանակած էին օտար թագաւոր մը , առանց հայերու համաձայնութիւնը նախօրօք առնելու :

Օգոստոս կայսրը ստիպւած կ'ըլլայ հայոց վրայ թագաւոր կարգել Տիգրան Զ .-ը , որ միայն մօր կողմէն զտարին հայ էր , իսկ հօր կողմէն հրէից Հերովդէս թագաւորի թոռն էր : Այս նշանակումն ալ դոհացում չը տւաւ ազգային կուսակցութեան , որ Տիգ-

րան Զ.-ը գահընկէց յայտարարեց եւ հալածեց : Այս անգամ առանց ուշադրութիւն դարձնելու Հռովմէացիներուն , հայերը գահ նստեցուցին Երատոն , որ Տիգրան Ե.-ի քոյրն էր եւ միաժամանակ կինը , որը սակայն միայն մի տարի թագաւորեց , որովհետեւ զինքը գահ բարձրացնողները անվարժ ըլլալով կնոջ կառավարութեան՝ գահազուրկ հռչակեցին :

Այս խառնակ վիճակն աւելի երկար տեւեց . հայ ժողովուրդը մնաց առանց կաղմակերպութեան եւ իշխանութեան , եւ օտար պետութիւններն սկսեցին աւելի դործնական մասնակցութիւն բերել : Այդ դրութենէն օգտուեցաւ Պարթեւ իշխան Ոնոնը — Հրանդ Դ.-ի որդին , որ եկաւ Հայաստան , իր կողմը գրաւեց Հռովմէասէր կուսակցութիւնը եւ անոր վրայ կռթնած՝ թագաւոր հռչակեցաւ եւ կրցաւ միայն մէկ տարի մնալ : Այդ անորոշ դրութենէն հայերը որոշ չափով ազդեցան այն ատեն , երբ Գերմանիոյ զօրավարը Տիբերիոս կայսեր կողմէն Հայաստան եկաւ եւ թագաւոր կարգեց Պոնտոսի Պոլիմոն թագաւորի որդի Չենոնը , Արտաշէս Գ. անունով , որ գահի վրայ մնաց 16 տարի ու կրցաւ խաղաղութիւն մտցնել ու քով-քովի բերել իրարու հակամարտ երկու կուսակցութիւնները :

Այդ ալ երկար չը տեւեց : Արտաշէս Գ.-ի մահէն վերջ Պարթեւները նորէն երեւացին եւ , օգտուելով դրութենէն , Հայաստանի թագաւոր նշանակեցին Արտաւան թագաւորի որդին՝ Արշակ Ա. անունով :

Հռովմէացիներն անտարբեր չէին կրնար մնալ եւ տեսնել թէ ինչպէս Պարթեւները տիրապետած էին

Հայաստանին : Եթէ անոնք տարածութեամբ հեռի էին եւ հնարաւորութիւն չունէին անմիջապէս զինուորներ ուղարկել, բայց գոյութիւն ունէր դիւանագիտութիւնը—սլաւատական դաւեր եւ միջոցներ : Տիրերիոս կայսրը վրացոց Փարսաման թագաւորին ուշադրութիւնը դարձրեց հայոց գահի վրայ : Ամբողջ 18 տարի (35-52, ք.ե.) վրացիների եւ պարթեւների մէջ արիւնահեղ ընդհարումներ տեղի ունեցան՝ Հայաստանին տիրանալու համար եւ ատկէ մեծապէս վնասուեցաւ հայ ժողովուրդը : Հայերու համակրութիւնը դեռ եւս պարթեւներու կողմն էր եւ չէին կրնար հանդուրժել վրացի Միհրդատ իշխանի թագաւորութեան ու այդ նպատակաւ ալ 42րդ թւին թեթեւ ապստամբեցան, ընդդիմացան Միհրդատի բռնակալութեան եւ միայն տեղի տւին այն ժամանակ, երբ Հռովմէական լէգէոններ երեւան եկան :

Երկրորդ գայրոյթը վրացիներու դէմ արտայայտուեցաւ այն ժամանակ, երբ վրաց թագաժառանգ Հռադամիրզը Հայաստան եկաւ, իր կողմը դրաւ քանի մը հայ իշխաններ եւ խաբերայութեամբ ու վայրագ կերպով սպանեց իր հօրեղբօրը՝ Միհրդատին, չխնայելով նրա կնոջ (իր քոյրը) եւ որդիներուն, որոնց բոլորին ալ սրէ անցուց : Այս ոճիրը իր դէմ լարեց հայ իշխաններին, որոնք յարմար առիթի կ'ըստպասէին՝ ազատուելու վրացիական լուծէն :

Այսպիսով կէս դար շարունակ Հայաստանն հանդիսացաւ կռիւներու, ընդհարումներու մի կեդրոն՝ Հռովմէացիներու, Պարթեւներու եւ Վրացիներու միջեւ, որոնցմէ ամէն մէկը կը կամենար տէր մնալ հայոց աշխարհին : Այդ ատեն հայերն ալ, իրենց ներքին

երկպառակութիւններով, կուտակցական անհասկացողութիւններով պարարտ հող կը պատրաստէին՝ օտար միջամտութեան համար։ Այդ շրջանի մէջ, երբ օտար թագաւորներ նստած էին հայոց գահի վրայ, քանի մը անյաջող ապստամբական փորձեր եղան, որոնք չկարողացան որեւէ իրական արդիւնք հասցնել, որովհետեւ հայերը ներսէն անմիաբան էին։

ԳԼՈՒԽ Է

ԱՐՇԱԿՈՒՆԵԱՑ ՇՐՋԱՆ

Պատմութեան մէջ ընդունւած ճշմարտութիւն է որ ոեւէ բռնութիւն կը ծնի ազատական մտածողութիւն եւ ազատագրական շարժում : Օտար տիրապետութեան շրջանի մէջ, երբ Հռովմէացիներու, Պարթեւներու եւ Վրացիներու փոխադարձ ընդհարումներով Հայաստանը աւերակի կը վերածւէր, հայերն զգաստացան եւ սլատրաստ դրութեան մէջ կ'սպասէին՝ թօթափելու օտար լուծը :

Հայաստանի այդ խառնակ դրութեան ժամանակ Պարթեւները կ'ուժեղանային եւ Վաղարշակ Ա. ռազմազէտ եւ ճարպիկ թագաւորը մտադրութիւն ունէր վռնտել Հայաստանէն Հռադամիզդին եւ իր եղբայր Տրդատին թագաւոր նշանակել : Այդպէս ալ կրցաւ ընել եւ իր ծրագիրը ժամանակաւորապէս իրագործել : Խիստ ձմեռ մը, պաշարի պակասութեան պատճառաւ, Վաղարշակն ստիպւած կ'ըլլար իր զօրքերն ետ քաշել հայոց երկրէն եւ ամէն ինչ թողուլ Վրացի

Հռադամիզդի վայրագութեան: Հռադամիզդը կատաղած՝ ներս կը մտնէ Հայաստան՝ պատժելու համար իր դէմ ապստամբութեան դրօշ բարձրացրած հայերուն, բայց այս անգամ հնազանդ եւ խոնարհ հայերուն տեղ՝ կազմակերպւած եւ դիմադրող ուժ կը գտնէ: Հայերը կը պաշարեն Հռադամիզդի պալատը եւ կ'որոշեն ազատուել այդ բռնաստիճան: Վրացի թագաւորը իր յղի կիներ փրկելու համար, փախուստի կը դիմէ եւ այդ մասին Հռովմէացի պատմաբան Տալիտոսը հետեւեալը կը պատմէ իր «Տարեգրութիւններու» 12-րդ մասի 50 եւ 51-րդ էջերուն մէջ, որ կը տանք քաղաքաբար Ն. Դօլինսի եւ Ա. Խաչի «Պատմութիւն Հին Հայոց» դրքէն:

«Չնայած հայերը վարժուել էին հնազանդութեան, սակայն՝ չէին ուզում Հռադամիզդին, ուստի պաշարում են նրա պալատը: Հռադամիզդը վճռում է իւր եւ իւր յղի կնոջ կեանքը փրկել յոյս դնելով իւր ձիու արագավազութեան վրայ: Դժբախտ Չենորիան՝ չիարողանալով մնալ թամբի վրայ՝ խնդրում է իւր տնօրէնուց կամ իրան ազատել կամ սպանել թշնամու ձեռքը չընկնելու համար. փախստական թագաւորը գրկում է իւր կնոջ, մխիթարում, բայց՝ կիներ յայտնում է, որ այլեւս ոչ մի կերպ չի կարող չարունակել ճանապարհը: Հռադամիզդը քաշում է սուրը, խփում իր կնոջ եւ մեռած կարծելով քարչ է տալիս ձիուց վար եւ դետը ձգում, որպէսզի հայերը չգտնեն նրան: Չենորիան մահից ազատւում է, ջրի ալիքները նրան յետ են ձգում ամի, հովիւները պատահում են, տեսնում, որ նա դեռ չնչում է, ճանաչում են նրան, փաթաթում վէրքերը եւ տանում Ար-

տաշատ, ուր Տրդատը նրան ընդունում է այն բոլոր յարգանքներով, որ վայել է մի թագուհու, իւր ամբողջ կեանքում Տրդատը այսպէս է վարւում նրա հետ» :

Այդ բոլոր դէպքերէն վերջ Հռովմը, որ շատ հետաքրքրւած էր Արեւելքի խնդիրներով, չէր կրնար տանել իր պրօտէժէ՛ի — թեկնածու — Հռադամիզդի անպատուութիւնը : 17 տարեկան պատանի Ներոնը, որ դահ բարձրացած էր (Ք. Յ. 51 թւին) եւ տիրապետական ձգտումներ ունէր իր մէջ, հրամայած էր լէգէոններ պատրաստել եւ ուղարկել Հայաստան՝ Դոմիտիոս Կորբուղոնի հրամանատարութեամբ : Պարթեւներու հետ երկար բանակցութիւններ վարելով եւ անյաջողութեան հանդիպելով, Կորբուղոնը Եփրատը կ'անցնի եւ կը մտնէ Հայաստան :

Տրդատ թագաւորը, Պարթեւաց Վաղարշակ Ա.ի եղբայրը, պարապ չէր մնար եւ կը կազմակերպէր հայ զինւորներուն, դրսի թշնամու դէմ պատերազմելու համար : Տրդատը զգաց որ միայն Հայոց եւ Պարթեւաց զինւորները բաւական չեն Հռովմէական կանոնաւոր լէգէոններու դէմ ճակատամարտի կռւելու եւ, ապա ուրեմն, երկիրը պաշտպանելու համար դիմեց պարտիզանական կռիւներու : Բաժնելով իր զինւորները որոշ խմբերու, նա յարձակում կը գործէր Հռովմին հաւատարիմ մնացած քաղաքներուն վրայ, կ'աւրէր, կը կործանէր հիմնայատակ եւ այսպիսով սարսափ կը տարածէր չորս կողմը : Այդքանը բաւական չէր. նա մասնակի թակարդներ կը սարքէր Հռովմէական զօրամասերու համար, յանկարծակի յարձակումներ կ'ունենար եւ կը ջանար պաշարի ճամբոս-

ները կտրելով՝ նեղը ձգել Հռովմէական բանակը :

Կորբուղոնն անխորձ զինւորականներէն չէր եւ այդ պատճառով ալ իր զօրքերը քանի մը մասի բաժնելով՝ հետապնդեց Տրդատին, ճանապարհին աւերելով բոլոր ապստամբ քաղաքները եւ Տրդատի հաւատարիմ մնացած ժողովուրդը մորթոտելով : Այդատենն էր որ Վրացի Փարսամ Թադաւորն ալ, օգտուելով առիթէն, կամեցաւ իր որդու Հռադամիզդի վրէժը լուծել հայերէն եւ անցած իր լեռնականներու գլուխը՝ օգնութեան հասաւ իր դաշնակից Հռովմէացիներուն :

Հայերն հանգիստ չէին մնար : Անոնք ալ զանազան շրջաններու մէջ ապստամբական շարժումներ կը պատրաստէին եւ իբր արդիւնք այդ ցնցումներու, արեւելեան Տաւրոսի մէջ, երբ Կորբուղոն հոն կ'ըլլայ, դաւադրութեամբ կը կամենան սպանել Հռովմէացի նշանաւոր զօրավարին, բայց անյաջող : Տիւրանակերտի մէջ ալ, երբ քաղաքը շրջապատած էր թշնամիներով, Թադաւորական զղեակի մէջ բռն մը հայ երիտասարդներ, դիմադրութեան վեհ դադարւորով տարւած, կը վճռեն դիմադրել : Չնայած քաղաքի ամբողջ բնակչութիւնն արդէն անձնատուր եղած էր, այդ բռն մը քաջերը կարող կ'ըլլան կռւել եւ պատուով մեռնիլ :

Պարթեւները եւ Հայերը պարապ նստած չէին : Անոնք մեծ պատրաստութեան մէջ էին՝ թշնամուն դիմադրելու համար : Եւ այդ վերջին ծրագիրը կը

յաջողի : Հռովմէացի Պետոս զօրավարն Հայաստան կուգայ — անիորձ եւ անկարող մէկը եւ այդ պատեհութենէն օգտւելով՝ Վաղարշակը յաղթանակներ կը տանէ , կը ջախջախէ Պետոսի զօրականներն ու նահանջի կը մատնէ : Այդ կռիւներու արդիւնքն այն կ'ըլլայ , որ Պարթեւներու եւ Հռովմէացւոց մէջ հաշտութեան եզր կը դնուի , Հայաստանը կը ճանչնայ Ներոնի վեհապետութիւնն ու Տրդատ իր թագն առնելով Հռովմի մէջ՝ կայսրէն , կը վերադառնայ երկիր :

Երկար տեւող այդ կռիւները , ընդհարումները , դաւադրութիւններն ու ապստամբութիւնները կը վերջանան կատարեալ յաջողութեամբ եւ ատոր հետեւանքը կ'ըլլայ որ Տրդատ Հռովմ կ'երթայ , ուր փառաւոր ընդունելութիւն կը տրւի իրեն : Տրդատի եւ իրեն ուղեկցող բոլոր կառքերու ճանապարհածախսը կայսերական դանձարանը կը վճարէ , ըստ Եւդրոպի : Օրական երկու միլիոն դրախմա ծախս կ'ըլլայ , 9 ամիս կը տեւէ ամբողջ ճամբորդութիւնը եւ ամբողջ գումարն կը հասնի 54 միլիոն ֆրանկի—մօտ 11 միլիոն տօլար : Ներոնը , իպատիւ Տրդատի , կրկէսի մէջ ըմբիշամարտ կը կազմակերպէ , ճոխ եւ փարթամ ճաշեր կուտայ եւ չորս կողմը ոսկիներ կը տեղայ : Թաղադրութեան օրը հսկայական բազմութիւն հաւաքւած էր : Սենատն , իպատիւ հայ թագաւորի , զւարճութիւններ կը կազմակերպէ եւ բոլոր ներկաներն ալ ոսկէգօծ զարդարանքներով զարդարւած կ'ըլլան , այնպէս որ այդ տօնը կը կոչւի ոսկէօր :

Այդ փառայեղ ընդունելութիւններէն վերջ Տրդատը կը վերադառնայ Հայաստան , ուր եւ 47 տարի կը թագաւորէ առանց ներքին խառնակութիւնների եւ

առանց հակառակորդի :

Իր թաղաւորութեան շրջանում, անգամ մը մի-
այն ստիպւած կ'ըլլայ ինքնապաշտպանութեան դի-
մել՝ Ալաններու դէմ կռւելու :

Այդ վայրենի ցեղը, որ ըստ Յովսէփ պատմիչի,
Տօնի գետաբերանի շրջանի մէջ տեղաւորւած էր եւ
անկէ կուգար, սկզբնական ասպատակութիւնները
կատարեց Մարաստանի մէջ եւ ապա անցաւ Հայաս-
տան : Անոնք առանց արգելքի հանդիպելու կը կողոպ-
տեն երկիրը, կը թալանեն ժողովուրդը եւ կը յա-
փըշտակեն անասունները :

Տրդատ պէտքը զգաց դիմադրաւելու եւ պաշտ-
պանելու հայ ժողովուրդը : Այդ կուի մէջ, ըստ պատ-
մագիրներու, յայտնի չէ թէ ո՞ր կողմը կը յաղթա-
նակէ, բայց կ'երեւայ որ Ալանները կը նահանջեն :

Այս բոլորէն վերջ, երբ Տրդատը կը մեռնի, Հա-
յաստանը նորէն կ'ապրի անորոշութեան շրջան : Ին-
քըն անկազմակերպ, անմիաբան եւ բաժանւած դը-
րութեան մէջ, միշտ կը ջանար աւելի հղօրներուն
կողմն անցնիլ եւ երկու ճակատի վրայ ալ — Հռով-
մէական եւ Պարթեւական քաղաքականութիւն—խա-
ղալ : Այդ երկու պետութիւններն իրար դէմ կը կըռ-
ւին եւ, դիտաւորապէս, Հայաստանի մէջ ու միշտ
ալ կը ջանան այդ կարեւորագոյն ռազմական եւ աշ-
խարհագրական դիրքն իրենց ազդեցութեան տակ
պահել : Բազմաթիւ կռիւններու ատեն հայերը չէ-
զոք, կրակորական դիրքի մէջ կը մնան եւ ոչ մի
տեղեկութիւն կայ որ անոնք ասպատմբաժ ըլլան :

Հայ ժողովուրդն իր խառնակ վիճակի օրերը
կ'ապրէր, կը մնար առանց սեփական կառավարու-

Թեան եւ հնարաւորութիւն չունէր միանալու, կազմակերպւելու, մինչեւ որ նոր եւ ուժեղ գաղափարական հոսանք մը կուգայ եւ նոր շարժում առաջ կը բերէ : Այդ շարժումը Քրիստոնէութիւնն էր :

Այսպէս, ուրեմն, նախաքրիստոնէական շրջանի ապստամբական շարժումները ընդհանուր գծերով եւ ամփոփ ներկայացնելով, մենք կը ջանանք յետագայ շրջանի քաղաքական անցքերն աւելի մանրամասնութեամբ տալ եւ ապստամբական դէպքերն աւելի լայնօրէն նկարագրել :

Հայոց պատմութեան մէջ Քրիստոնէութեան շրջանը՝ քաղաքական տեսակէտէ, շատ հետաքրքրական է ուսումնասիրութեան ենթարկել : Քրիստոնէութիւնը գաղափարական մեծ հոսանք մ'էր եւ իր հետ կը բերէր աւելի կատարելագործած հասկացողութիւններ, մարդկային հասարակական ըմբռնումներու մէջ կը մտցնէր նոր եւ հիմնական փոփոխութիւններ, եղբայրասիրութիւն, եւ փոխադարձ յարգանք եւ գերադոյն նպատակ : Դա նախ եւ առաջ մի պայքար էր հնի դէմ, սրբազան կռիւ էր հեթանոսութեան դէմ եւ բնական է որ այդ խոշոր ըմբռնումների ընդհարումների ատեն տեղի պիտի ունենային սպանութիւններ եւ կոտորածներ : Քրիստոնէութիւնը որ յենած էր սիրոյ վրայ եւ նպատակ ունէր մարդկային համախմբումներու մէջ ներդաշնակութիւն մտցնել, իր տիրապետութիւնն սկսեց արիւնով, հակառակ, դուցէ, իր մեծ առաքեալի գաղափարներուն :

Ներքին կեանքի մէջ արիւնահեղութիւններու պատճառ դառնալէն զինի, եղաւ նաեւ պատնառ ար-

տաքին սլատերազմներու, կոտորածներու եւ հալածանքներու :

Այդ վեհ գաղափարն իրագործելու համար մենք պիտի տեսնենք որ բազմաթիւ նշանաւոր դէմքեր զոհ դնացեր են, ենթարկւել չարչարանքներու եւ այդ բոլորը դեռ կը շարունակւի մինչեւ այսօր :

Այս նպատակին հասնելու համար տեղի ունեցած են շատ մը ձերբակալութիւններ, սպանութիւններ, դաւեր, ապստամբութիւններ, ինքնապաշտպանութիւններ, որոնք անհրաժեշտ ստորոգելիներ են որեւէ գաղափար իրագործելու համար : Այդպէս է կըրօնական գաղափարի, ինչպէս նաեւ քաղաքական նըպատակի իրագործման ատեն :

Եւ բոլոր անոնք, որոնք վերջին քանի մը տասնեակ տարիներու ընթացքին մեղադրած են Հայ Յեղափոխականները, անոնց արծարծած քաղաքական նպատակները եւ իրենց «հեղինակաւոր դատավճիռը» տւած են թէ՛ Յեղափոխութիւնն էր որ հայկական կոտորածներու պատճառ եղաւ, թող բարի ըլլան հետեւելու պատմութեանս, որի մէջ մանրամասնօրէն պիտի ներկայացնեմ թէ 15 դարու ընթացքին՝ Հայ ժողովուրդը յանուն քրիստոնէութեան ինչպիսի հալածանքներու, սպանութիւններու եւ կոտորածներու ենթարկւած է : Ես պէտք է ցոյց տամ թէ քրիստոնէութիւնը Հայ ժողովուրդէն ո՞րքան արիւն առած է եւ ի՞նչպիսի զոհաբերութիւններ եղած են անոր համար :

Եւ այլ կերպ չէր կրնար ըլլալ : Այդ իրերու բռնական ընթացքն է եւ ոչ մի գաղափարական շարժում չի՛ կրնար խուսափիլ անկէ :

Գրիստոնէութիւնը առաջ բերաւ մեծ յեղափոխութիւն մը՝ ընդդէմ հեթանոսական կրօնի եւ անոր անւան համար եղած շարժումները, որոնք քրիստոնէութիւնն ապահովելու միտքն ունէին, ապստամբական բնոյթ կը կրեն:

Դատողութիւններով չերկարացնենք: Անցնինք փաստերու արձանագրութեան:

Մեր աւանդական պատմութեան համաձայն, քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան չարչարանքով եւ սպանութեամբ կ'ըլլայ:

Առաջին ԱՊՍՏՍՄԲԸ, կրօնական հողի վրայ, ինքը Գրիգոր Լուսաւորիչն էր: Երբ Տրդատ Հայոց թագաւորը Հռովմէն կը վերադառնայ եւ կը կամենայ Ոսկեմայր Անահիտի տաճարին մէջ պաշտամունք կատարել տալ, կը հրաւիրէ նաեւ Անակ Պարթեւի որդի Գրիգորին, որ քրիստոնէական եւ հէլլենական կըրթութիւն առած էր: Գրիգոր կը մերժէ ներկայ գլտնելի պաշտամունքին, պատճառաբանելով որ ինք հեթանոսական կրօնին չի հաւատար, որովհետեւ ըմբռնած է քրիստոնէութեան ճշմարտութիւնը: Նա, միայնակ եւ անզօր, կը ցցւի ամենակարող եւ հզօր թագաւորի դէմ ու իբր ապստամբ ու անհնազանդ, կենթարկւի ծանր պատժի ու կը նետւի խոր վիրաւ:

Այս բաւական չէ: Տրդատ թագաւորը, Հռովմի Դիոկղետիանոս կայսեր նամակի հիման վրայ, Վաղարշապատի մօտ, ձերբակալել կուտայ Հռիփսիմէ կոյսն իր ընկերուհիներով: Երբ Հայոց թագաւորը կը կամենայ ամուսնանալ Հռիփսիմէի հետ, վերջինը կը մերժէ պատճառաբանելով որ «ինք քրիստոնէու-

Թիւն ընդունած է եւ կռապաշտի մը հետ չի կրնար ամուսնանալ :

Այդ ժամանակ Տրդատ կը հրամայէ սպանել այդ կոյսերուն , որոնք համարձակութիւնը կ'ունենան թազաւորի մը առաջարկը մերժելու : Եւ գաղափարական պայքարի հողի վրայ առաջին օրէնքները կ'ունենանք , որոնց յիշատակը մինչեւ այսօր ալ կը տօնենք :

Քրմական դասակարգն ալ պարապ նստած չէր : Նա ամէն պատրաստութիւններ տեսաւ , Տրդատի եւ պալատական շրջանակներու քրիստոնէական կրօնքն ընդունելէ վերջ , իր իրաւունքները պաշտպանելու եւ նոր հաւատքի դէմ կռիւ մղելու : Ապարդիւն փորձեր : Բոլոր մեհեանները կործանւեցան , ըմբոստութիւնները զսպւեցան եւ քրիստոնէութիւնն յաղթական նօրէն արեւմտեան օրհնակարիւղ , մուտք դործեց Հայաստան :

Այդ բաւական չէր : Հայ կրօնականներէն ոմանք , քրիստոնէութիւնը տարածելու համար , ելան Հայաստանէն եւ անցան հարեւան երկիրները Պտոնցմէ ամենէն զօրաւորը , իր կեանքը գաղափարի տարածման համար զոհողը , հեթանոսութեան դէմ ուժեղին պայքար , կռիւ մղողը Գրիգոր Լուսաւորիչի թոռ Գրիգորն էր , որ անցաւ Հոնաց երկիրը՝ քարոզելու նպատակաւ :

Նա մէկն էր այս գաղափարական տիպերէն , որ իր անձնականը մոռցած , իր կեանքը վտանգի ենթարկած՝ նւիրւած էր իր սիրած գաղափարին : Փաւստոս Բիւզանդացի պատմագիրն այսպէս կը բնորոշէ Գրիգորին .—

«Քարոզ ճշմարտութեան հաւատոյն Քրիստոսի լինէր նա, եւ առաջի իսկ ամենեցուն էր սքանչելի եւ զարմանալի. խստագոյն եւ դժուարագոյն անհամար Ծանրաբեռն վարուցն կրթութիւնք խստամբերութեանն, պահօք եւ սրբութեամբ, տքնական հսկամբ անձանձրոյթ աղօթիցն ջերմութեան առ տէր Աստուած կանխելոյ վասն ամենայն մարդոց» :

Նա ոչ միայն այդպիսի հաւատացող էր եւ իր պաշտած գաղափարները իրադործող, այլ եւ մէկն էր որ՝

«Իբրեւ զպատերազմասէր նահատակ միշտ զանձն ի կրթութիւն եւ ի պատրաստութիւն ունէր ամենայն փորձութեանց եւ վշտաց, առ ի ծով պատասխանի ամենայն համարձակութեամբ վասն ճշմարտութեան հաւատոցն մարտնչել որ վասն Քրիստոսի» :

Եւ այդպէս ալ կ'ըլլայ : Այդ գաղափարական պրօպականդիստը, որ ամէն փորձութեան պատրաստ էր, Մաղքթաց թաղաւորի եւ իր բազմաթիւ զօրքերու առաջ կը բացատրէ քրիստոնէութեան գաղափարը, կը յայտարարէ թէ Աստուծուն ատելի է «աւառարութիւն եւ յափշտակութիւն, սպանութիւն, ագահութիւն, այլազրկութիւն, զայլոցկերութիւն, ցանկութիւն այլոց ստացուածոց» : Եւ ի պատասխան այդ պարզ հասկնալի եւ մարդասէր գաղափարներու, հոն հաւաքւած խռովանք կը տրամարանէ թէ—

« Զի ոչ յափշտակեացուք, զի ոչ աւարեացուք, զի ոչ առցուք զայլոյ, ի՞նչ կեցցուք այսչափ անչափ զօրաց բազմութիւնք » :

Եւ վճռեցին լաւ մը պատժել այդ դադափարապաշտ առաքեալին ու թաղաւորի հրամանով—

«Կալան ձի մը ամեհի, կապեցին կախեցին զմանուկն Գրիգորիս զազւոյ ձիոյն, եւ արձակեցին ընդ ծովեզր դաշտին հիւսիսական ծովու մեծի, արտաքոյ իւրեանց բանակին ի դաշտին Վատնեայ: Եւ այսպէս սպանին զառաքինի քարոզն Քրիստոսի զմանուկն Գրիգորիս»:

Այս դէպքերն ալ բաւական են ցոյց տալու թէ քրիստոնէութեան մուտքը Հայաստան նոր դադափարի ասլատամբութիւնն հնի դէմ՝ սկսել է բանտարկութեամբ, նահատակութեամբ, սպանութիւններով եւ հալածանքով:

Քրիստոնէական վարդապետութեան մուտքն Հայաստան, ինչպէս տեսանք, խաղաղ միջոցներով չեղաւ եւ նոյնիսկ այդ հողի վրայ ալ ծաղեցաւ առաջին սլատերազմը, 311 թւին, 13 տարի վերջ՝ քրիստոնէութիւնն ընդունուէին:

Հռովմի դահին վրայ, այդ ատեն, բազմած էր Մաքսիմեանոս Դայա կայսրը, որ հեթանոսական կրօնքին ջերմ երկրպագու էր եւ քրիստոնէութեան ալ կատաղի հակառակորդ: Նա կամեցաւ Հայաստանէն ալ հալածել այդ նոր կրօնքը, բայց հանդիպեցաւ ուժերն ղիմադրութեան: Հայերը, որ նոր ընդունած էին եւ կարճ ժամանակայ մէջ ալ իւրացուցած այդ վարդապետութիւնը, ըմբոստացան եւ միացեալ ուժերով կրքան ղիմադրել կայսեր զօրքերուն եւ յաղթական ելնել: Այս սլատերազմի մասին Եւսեբոս պատմիչը, իր եկեղեցական պատմութեան թ. դվ. ը-ի մէջ միայն հետեւեալը կը յիշատակէ—

«Գրողեցաւ պատերազմ ի բռնաւորէ անտի ընդ Հայոց, որ ի սկզբանէ բարեկամք եւ նիզակակիցք էին Հռովմէական Ժողովրդեան: Եւ զի նոքին եւս քրիստոնեայք էին եւ ջերմագոյնի բարեպաշտութեան որ առ աստուածութիւնն՝ ջանացաւ աստուածատեացն բռնաւոր բռնութեամբ ածել զնոսա ի պաշտօն կռոց եւ դիւաց, եւ յայն սակս զբարեկամսն յատելիս, զդաշնաւորսն ի թշնամիս դարձոյց... այլ ինքն ի պատերազմէ անդ հանդերձ զօրու իւրով գունակ նեղեալ վտանգեցաւ չարաչար»:

Քրիստոնէութեան ընդունելութեամբ երկիրը չխաղաղեցաւ, այլ աւելի խառնակ վիճակի մէջ մը տաւ: Մի փոքրիկ քրիստոնեայ պետութիւն, որ միայն քանի մը տասնեակ տարիներու պատմութիւն ունի՝ նոր կրօնքն ընդունելէն վերջ, դաժնեցաւ արտաքին եւ ներքին ճնշումներու տակ: Դայա կայսեր այդ հակաքրիստոնէական պատերազմէն վերջ, որ տեղի ունեցաւ Տրդատ Թադաւորի օրով, երկրի ներսը, քուրմերու կողմէն կազմակերպուած, ապստամբական շարժումներ տեղի ունեցան:

Նոր կրօնքի դէմ էին հեթանոսական շրջանի կըրօնական պաշտօնեաներու քուրմերը, Ժողովրդի մի մասը եւ դիւաւորասէս պալատական շրջանի կանայք: Այդ ամբողջ շարժման հոգին էր Հայոց մեծ տիկինը, Թագուհին, որ ըստ Փաւստոս Բիւզանդի «ունէին եւ սակաւ մի խորհուրդ համարձակութեան ի կնոջէ Թագաւորէն՝ զայն գործել վասն զի յանդիմանէր զնա սուրբն վասն գաղտնի շնութեան կծծութեան բարոյից պոռնկութեան»:

Այս մեծ ապստամբութիւնը տեղի ունեցաւ Աշտիշատի մէջ, երբ Վրթանէս կաթողիկոսը պատարագ կը մատուցանէր եկեղեցւոյ մէջ: Հազարաւորներէ բաղկացեալ ամբոխը մտադրութիւն ունէր ըսպանելու Վրթանէս քահանայապետը եւ այդպիսով մեծ հարւած մը տալ քրիստոնէութեան: Անոնք իրենց նպատակին չեն հասնիր: Ապստամբութիւնը կը զսպւի: Ըստ Փաւստոսի, այդ շարժումը կը վերջանայ Աստուծոյ պատիժով, երբ ապստամբեալներու ձեռքերն աներեւոյթ ուժի մը կողմէն կը կապւին եւ զգալով իրենց սխալը... Խելքի կուգան ու միասին քրիստոնէութեան դիրկը կը նետւին: Հաւանական է որ այդ ապստամբութիւնն անարիւն չի անցել եւ զըսպլլէ է զօրքերու միջոցաւ:

Այս ապստամբութիւնը տեղի կ'ունենայ Խոսրով Գ. Կոտակ թագաւորի օրով:

Այդ առիթները տեղի ունեցաւ եւ այլ պատերազմ մը, նորէն քրիստոնէութիւնն իբրեւ պատրակ բռնելով:

Պարսկական քաղաքականութիւնը, որ միշտ եղած էր իր հովանաւորութեան տակ առնել Հայաստանը եւ թոյլ չտալ որ ո եւ է կերպով եւրոպական տիրապետութիւններէն Հռովմն ու Յունաստանը միջամտեն եւ կամ, իրենց ազդեցութիւնը տարածեն, անոնք այս անգամ նոր պատմաւաբանութիւն մ'ալ կը բերեն — Քրիստոնէութիւնը — Հայաստանին տիրելու համար: Շատ անգամ իրենք ուղղակիօրէն պատերազմ չին յայտարարեր, այլ զանազան դաւերով կը դուռէին հարեւան ցեղերը յարձակում դործելու հայերու վրայ:

Մագիքաց Պատերազմ.— Այս ցեղին մէջ պրօպականտ ընելու մտօք էր որ Գրիգորը Լուսաւորչի թուրը— Գրիգորիս, եկած էր եւ նահատակած: Մագիքութենքը Շապուհ Բ.ի երդումով, այդ դէպքը պատճառ կը բռնեն թէ «Այս խորհուրդ հայոց թաղաւորին է. զսա յղել առ մեզ, զի այսու ուսուցմամբ խափանեսցի զմեր արշաւանս ասպատակութեան հնի յաշխարհէն իւրմէ, այլ եկայք զսա պակասեսցուք ի միջոյ, եւ մենք ի յայս արշաւեսցուք, աւարաւ զմեք աշխարհս լցցուք:» (Փաւստոս, Դսլր. Գ. գլ. 9.): Եւ արշաւանքը կ'սկսւի: Ըստ Փաւստոսի—

«Զգոյր թիւ բազմութեան հեծելազօր գընդացն, եւ ոչ համար շերտաւոր հետեւակ զօրուն. զի եւ ինքեանք զինքեանս զիւրեանց զօրսն թըւել ոչ կարէին: Բայց ուր լինէր հանդէս, ի նշանաւոր տեղիս գնդի, դրօշու դրօշու, վաշտուց վաշտուց, յերեւելի յերեւելի տեղեաց՝ մէն մի բըռնաքար առ այր հրամայէին, զի բերցին ընկեսցին՝ շեղջ կուտել»:

Այնքան շատ էր այդ արշաւող զօրաբանակի թիւը, որ թշնամին ինքն ալ համրել չէր կրնար եւ ըստիպւած էր հրամայել որ ամէն մէկ զինւոր քար մը նետէ, որպէսզի կուտակւած թումբերէն կարողանան եզրակացնել զօրքի քանակը:

Արիւնալից կռիւներ տեղի կ'ունենան: Քրիստոնէութեան նոր դադափարի սլատճառաւ եւ անոր սիրոյն հայ ժողովուրդը կը տոկայ եւ այն ատեն, երբ թշնամիները «եւլին լցին ծածկեցին զամենայն երկիրն Հայոց. քանդեցին, գերեցին, առ հասարակ աւերեցին, սիրեցան տարածեցան զսահմանսն, լի եւ

լի ծաւալեցան... մինչեւ ի Գանձակ սահմանս Ատրըպատական» եւ հասան մինչեւ Արարատեան դաշտը, շրջապատելով Վաղարշապատ քաղաքը:

Հայերն ալ սլարապ նստած չէին: Անոնք ինքնապաշտպանութեան պատրաստութիւններ կը տեսնէին եւ կ'սպասէին Վաչէ սլարապետին, որ Յունաստան դացած էր քաղաքական առաքելութեամբ:—

«Ասկա եկն եհաս Վաչէ որդի Արտաւազդայ ի Մամիկոնէն տոհմէն, զօրավար ամենայն Հայոց Մեծաց: Ասկա ժողովեաց նա ամենայն քաջս նախարարացն, եւ դունդ կազմէր բազում յոյժ... եւ հասանէր արկանէր ի վերայ բանակին... եւ առ հասարակ ընդ սուր հանին զամենեւեան, եւ ոչ միով ասլրեցուցանէր, եւ դարձուցանէր զբազմութիւն զերեացն... հասանէին, հարկանէին, սատակէին զօրսն Ալանացն, Մաղթացն, եւ Հոնացն եւ զայլոց աղբացն, եւ ընդին զբաշտըն ասասլարացն առ հասարակ դիակամք մեռելոց. մինչ զի իբրեւ զգետ յարուցեալ երթայր արիւնն անհնարին, եւ ոչ լինէր թիւ զօրացն մեռելոց»:

Այս պատերազմը, որ վերջացել է հայերու փառաւոր յաղթութեամբ, յայնքան կատաղի եւ արիւնալից եղած է, որ հրաման տրւած է «գուգազ հանել յաշխարհէ, եւ անդէն ծածկել քարակարկաս վիմօք, զի մի' ի շարաւոյ հոտոյն մեռելոտի ոսկերացն երկիրն սղծեսցի»: Նորէն բազմաթիւ դիակներ եւ յորդահոս արեան գետեր՝ քրիստոնէութեան նոր դադափարը պաշտպանելու համար: Եւ այդ պատմական մի անհրաժեշտութիւն էր:

Պատերազմ Պարսից Դէմ.— Պարսկաստանը պարսպ նստած չէր, Քրիստոնէութեան մօտքն Հայաստան, մանաւանդ Հռովմէացիներու քրիստոնէական կրօնն ընդունելէ վերջ, երբ այդ երկու երկիրներու մէջ քաղաքական ու կրօնական սերտ յարաբերութիւն կը տիրէր, աւրեց Շապուհի ծրագիրները եւ նա ամէն յարմար առիթ կը փնտռէր Հայերուն պատժելու եւ Հայաստանն իր ազդեցութեան տակ առնելու:

Այդ եւ յետագայ պատերազմներու ընթացքին նոր կրօնը խոչոր եւ առաջնակարգ դեր խաղցաւ եւ ատոր իբր ասպոցոյց այն որ Վրթանէս կաթողիկոսը, պարսից եւ Հայոց պատերազմէն վերջ Հետեւեալ յատկանշական քարոզը խօսած է եւ յետոյ յայտարարած որ բոլոր անոնք, որոնք պատերազմի մէջ կ'իյնան, սուրբերու դասը կը կարգւին եւ տարւէ տարի անոնց յիշատակը կը կատարւի: Ահա այդ քարոզը, որ քաղածաբար առաջ կը բերենք Փաւստոսէն—

«Միութարեցարո՛ւք ի Քրիստոս. վասն զի մանաւանդ որք մեռանն, նոքա յաղագս աշխարհի եւ եկեղեցեաց եւ աստուածազործ օրինացն տուչութեան, զի մի՛ դերեալ քանդեսցի աշխարհս, եւ սուրբ եկեղեցիքն անօրինեացին, եւ կամ մարտիրոսք անարգեցին, եւ կամ սուրբ ըսպասքն ի ձեռս պղծոցն եւ անօրինացն անկցին, եւ սուրբ ուխտն այլայլեացի, եւ որդիք մկրտութեան գերութեամբ անկցին ի սէսպէս պղծութիւնս անօրէնութեան կարգաց պաշտամանց...

Արդ մի՛ լացուք զնոսա, այլ պատուեսցուք

ընդ ճշմարտութեանն, առ նահատակսն դիցուք
 ընդ աշխարհ օրէնս յաւիտեանս յաւիտենից, զի
 ամենայն ոք զսոցա յիշատակ քաջութեան իբրեւ
 Քրիստոսի նահատակաց անխափան կատարես-
 ցէ . . . Եդ կանոն յիշել զսոսա առ սուրբ սեղա-
 նըն Աստուծոյ ի խամ պատարագին, յորժամ
 շանդանս սրբոցն կարգեցին, եւ ապա զկնի նո-
 ցա զնոցայն . . .»

Այսպիսով այդ պատերազմները կրօնական բը-
 նոյթ ալ ունէին եւ կամ հոգեւորականներն ամէն
 կերպ կը ջանային այդ միջոցաւ ժողովուրդի մէջ վառ
 պահել պատերազմասէր տրամադրութիւնը:

Այն ատենները երբ խոսքով զբաղւած էր երկրի
 ներքին վերաշինութեամբ, պարսիկներն ահազին քա-
 նակութեամբ զօրք կեդրոնացրին Հէր եւ Զարեւանդ
 զաւառներու ուղղութեամբ եւ սկսան սոսպատակել ու
 աւրել հայոց երկիրը:

Այդ արշաւանքին դէմ դնելու համար խոսքով
 հայոց թաղաւորը հրամանատար կարգեց Բզնունեաց
 Դատարայ նահապետին, որ փոխանակ իր հայրենի
 երկիրը պաշտպանելու, դաւաճանօրէն անցաւ պար-
 սից կողմն ու կոտորել սլաւ իր զօրաբանակը: Նա
 միաժամանակ մտադրութիւն ունէր մատնել նաեւ
 հայոց թաղաւորը, բայց ապարդիւն: Հայերն ուժ-
 գընօրէն կը դիմադրէին եւ, կ'երեւի, յատուկ ոգե-
 ւորութեամբ բոլորն ալ զէնքի վազած էին, որովհե-
 տեւ հայ զօրքերու թիւն անկարելի էր համրել, «զի
 էին իբրեւ զաստեղս երկնից եւ իբրեւ զաւազ առ ամիս
 ծովու» բաղմութիւն: Դաւաճան Դատարէին ալ կը
 ձերբակալեն եւ «քարկոծ առնէին զնա, (առաջի մե-

ծի թագաւորին խոսրովու) քարամք իբրեւ զայր, որ աշխարհի եւ գնդի եւ զօրաց տեառն իւրոյ դաւաճան լեալ իցէ :»

Ազգային գոյավիճակի այդ յուսահատական դժուրութեան ատեն մի այլ իշխան — Աղձնեաց Բակուր իշխանը, կ'անցնի պարսիկ զօրքերու գլուխ եւ կ'արշաւէ Հայաստան՝ տապալելու, աւերելու եւ քանդելու իր իսկ երկիրը, հայրենիքը : Այդ դաւաճանութիւնը տանել չէին կրնար հայերը եւ ահա բազմաթիւ այլ իշխաններ, թագաւորի հրամանով, կը շրջապատեն պարսիկներուն եւ փառաւոր յաղթանակ կը տանեն, չմոռնալով սպանել դաւաճան իշխանին՝ եղբայրներով եւ որդիներով միասին :

Այդ ատեններն էր որ հայոց եպիսկոպոսապետ Վրթանէսը նամակ մը կը գրէ Հռովմ՝ Կոստանդինոս կայսեր, խնդրելով որ օգնական ուժեր ուղարկէ Հայաստանի վրայ Տրդատի որդի խոսրովը թագաւորեցնելու եւ անօրէններու դէմ կռուելու : Ահա այդ գրութիւնը — ըստ Մովսէս Խորենացիի—

«Յուշ լիցի քեզ պայման ուխտի հօրն քո Կոստանդինոսի, որ առ մերում թագաւորին Տրդատայ. եւ մի՛ տացես զաշխարհն քո Պարսից անաստուածից, այլ օգնեսցես մեզ զօրօք՝ թագաւորեցուցանել զորդի Տրդատայ զխոսրով» :

Քաղաքական եւ կրօնական հողի վրայ պատերազմական վիճակ դոյութիւն ունէր հայոց եւ պարսից միջեւ : Եթէ որոշ ժամանակի մը համար դադար կ'առնէին — այդ ալ «զինւած խաղաղութիւնն» էր որ կ'ըլլար եւ ամէն բոլէ պատրաստ էին յարձակուելու եւ կամ պաշտպանուելու :

Կրօնքը խոր եւ անանցանելի խրամատ մը բացած էր այդ երկու աղբուլթիւններու միջեւ, որ տարւէ տարի աւելի կը լայննար եւ աւելի ընդհանուր բնոյթ կը կրէր:

Պարսիկները նոր պատրաստութեամբ նորէն յարձակեցան հայոց վրայ: Հայ նախարարներն ի մի հաւաքեցան՝ հայոց սպարապետ Վաչէի առաջնորդութեամբ:

Հայերը կը պարտւին: Երկու կողմէն ալ մեծ կորուստներ կ'ունենան, երկիրը սուգի մէջ կ'իյնայ բայց չեն յուսահատիր, այլ կը շարունակեն պատրաստութիւնը իրենց նոր հաւատքը, նոր վարդապետութիւնը պաշտպանելու համար: Փաւստոս շատ տխուր դոյներով կը նկարագրէ այդ պատերազմը—

«Եւ լինէր անհնարին կոտորուած յերկուցուց կողմանցն, եւ բազում ծախ մեծամեծ աւագանւոյն կոտորելոցն: Անկանէր ի պատերազմին յայնմիկ մեծ սպարապետն Հայոց Վաչէ. եւ լինէր ամենայն աշխարհին սուգ անհնարին... Ապա ժողովէր եպիսկոպոսապետն Վրթանէս, մխիթարէր զամենեւեան եւ ղինքնին թագաւորն զԽոսրով, եւ զօրսն ամենայն, որք բազում անձկայրեաց տրտմութեամբք եւ արտասուակաթ ողբովք եւ ծանրաթախիծ հոգւով, մեծաւ կոծովք եւ անհնարին աշխատանօք պաշարեալ ըզդնացելոցն կարիս մնացելոցն համարեալ՝ սղալին»:

Ամփոփենք:

Քրիստոնէութեան զաղաւիարի մուտքը Հայաստան՝ խաղաղութեամբ չեղաւ, այլ աբեամբ: Հայերն

իրենց նոր հաւատքը, որ խոշոր ըմբոստութիւն էր հնի դէմ, որոշեցին պաշտպանել ո՛չ միայն մտքով, հոգով, այլ եւ իրենց կեանքով, պայքարելով արտաքին եւ ներքին խոչընդոտներու, դաւերու եւ յարձակումներու դէմ:

Քրիստոնէութիւնը պատճառ եղաւ պարսիկներու եւ այլ հեթանոսական ցեղերու զայրացման եւ յարձակման, որոնց ընթացքին բաւականաչափ դոհեր տւին հայերը, իսկ թշնամիներ՝ ալ կոտորեղին, աւերեցին, քանդեցին եւ տակնուվրայ ըրին Հայաստանը:

Տիրանի Թագաւորութեան Օրերը. — Քրիստոնէութեան համար ներքին եւ արտաքին կռիւները դեռ չէին վերջացած: Դրսեցիներու յարձակումն ու ներսեցիներու ըմբոստութիւնները շատ կը խանգարէին պետական հասարակական կեանքը:

Տիրանի Թագաւորութեան սկզբնական օրերուն բաւական խաղաղութիւն տիրեց, մինչեւ որ Յուլիանոս կայսրը դահ բարձրացաւ: Ըստ Խորենացու՝ Յուլիանոս ամբարիշտ էր եւ ուրացող մը: «Նա ուրացաւ զԱստուած եւ պաշտեաց զԼուռս, եւ յարոյց հալածանս եւ խռովութիւն ի վերա եկեղեցւոյ, եւ բազմադիմի ջանար շիջուցանել զհաւատ քրիստոնէութեանս...»: Նա պատերազմ յայտարարեց պարսից դէմ եւ Տիրանը, որ պարսից Շապուհ Թագաւորին հետ լաւ էր, խառնեցաւ այդ ընդհարումին եւ Յուլիանոսի կողմը բռնեց: Պարսիկներն յաղթեցան: Յուլիանոսը դոհ էր Տիրանի աջակցութենէն եւ բարեկամանալով իր պատկերը տւեց՝ եկեղեցիներու աբեւելեան կողմը կախելու համար—

«Եւ Տիրան արձակէ յիւր աշխարհն, եւ տայ զիւր պատկերն նկարագրել ի տախտակս, յորում եւ զդիւաց ոմանց ընդ նմա. եւ հրամայէ յեկեղեցիս կանգնել յարեւելից կուսէ... Զոր յանձին կալեալ Տիրանայ ասեալ բերէ»:

Այդ ատենայ կաթողիկոսական դահլը դրաւողը Վրթանէս հայրապետի որդի Յուսիկը, կ'ընդդիմանայ թագաւորի կամքի դէմ եւ՝

«Յափշտակեալ... եհան ի ձեռաց արքայի (Յուլիանոսի պատկերք) . եւ ընկեցեալ յերկիր, կոխեալ մանրեաց, զգացուցանելով զիրեն խորամանկութիւն»:

Այդ մեծ անպատուութիւնն էր Տիրան թագաւորի համար, մանաւանդ որ նա արդէն բարկացած էր Յուսիկան վրայ, որովհետեւ վերջինս միշտ կը նախատէր պալատականներուն, թագաւորին ալ — եւ նա հրամայեց բրածեծ սպանել: Այդպէս ալ եղաւ: Եւ երբ այդ ոճիրի դէմ բողոքեց Գրիգորի աշակերտներէն ծերունի Դանիէլ քահանան հրամայեց անոր ալ խեղդամահ ընել:

Այդ երկու սպանութիւններն ալ շատ վատ տպաւորութիւն թողուցին թէ ժողովրդի եւ թէ հայ իշխաններու վրայ: Վերջիններէն Ռշտունեաց Զօրայ նահապետը, որ հայոց հարաւային դնդի հրամանատար էր եւ Տիրանի հրամանով Յուլիանոսի զօրաբանակի հետ կը մնար, ապստամբեցաւ եւ դառնալով իր զինուորներուն, ըսաւ. —

«Մի՛ վարեսցուք հրամանաւ այնորիք որ դայթակղութիւն արկանէ յերկրպագութիւն

Քրիստոսի, եւ սպանանէ զսուրբս նորա . եւ մի՛ ճանապարհակցեսցուք այսմ ամբարիշտ թագաւորի» :

Տիրանի հրամանով Զօրայ նահապետի ամբողջ ունեցւածքը կը գրաււի, ինքը Զօրան կը սպանւի եւ իր ամբողջ ընտանիքն ալ սուրէ կ'անցւի : Այդ ցեղէն միայն մէկ մանուկ կ'ազատւի :

Ներքին խռովութիւնները կ'սկսին : Քանի մը նախարարներ կը բողոքեն : Պալատական շրջաններում, թագաւորին իբրեւ խորհրդատու, մարդ մը կ'ար — Հայր Մարդ Պետ անունով «այր մի անօրէն եւ այսամուտ, որ աւելի ընդ ազգս նախարարացն դրդուէր զթագաւորն Տիրան... ինքն էր այր ներքինի՝ չարասիրտ, չարախորհուրդ չարագործ» : Նրա չար խորհուրդներու հիման վրայ էր որ Տիրանը կոտորել տւեց Ռշտունեաց եւ Արծրունեաց ցեղերը որ «մինչ անգամ եւ զէգսն կոտորեցին ազգացն» : Ամէն ցեղէ մէկ մէկ տղայ ազատւեցաւ — Տաճատ եւ Շաւասոյ, որոնց անգամ թագաւորը չէր ուզեր խնայել եւ հրամայեց «հանել փողոտել զմանկունսն» : Այդ տնարդարութիւնը տեսնելով Մամիկոնեան ցեղէն երկու իշխաններ՝ Արտաւազդ եւ Վասակ, ընդդիմացան թագաւորին . խլեցին մանուկները եւ սրերը պատեանէն հանելով որոշեցին պաշտպանել՝ զարնելով մօտեցողին : Այդ երկու որբերուն ալ Մամիկոնեանները իրենց տուն տարին եւ իրենք ալ այդ առթիւ առանձնացան ու պետական կեանքի քաշւեցան :

Տիրանի թագաւորութեան տարիները ներքին խռովութիւններու, ըմբոստացումներու, սպանութիւններու եւ դաւերու շրջան կը ներկայացնէ եւ այդ

չատ պատկերաւոր կը ներկայացնէ Փաւստոսը—

«Բայց յայնմ յանմիտ թագաւորութեանն ժամանակի ոչ միայն թշնամիք թշնամեաց, եւ բարեկամք բարեկամաց եւ ընկերք ընկերաց դաւաճանութիւնս մատնութիւնս սկսան յարուցանել ի մէջ Հայաստան Երկրին, եւ բիւր ազգի ազգի թշնամութիւնս դործէին»:

Տիրանի թագաւորութեան շրջանի հետ ծանոթանալէն վերջ աւելորդ չէր ըլլար ծանոթանալ փոքրիկ եւ յատկանշական դէպքի մը հետ, որով իբրեւ պարսից եւ հայոց միջեւ թշնամութիւն կ'ընկնի, Տիրանը կը ձերբակալուի եւ կը կուրացուի:

Այդ դէպքը արձանագրած է միայն Փաւստոս Բիւղանդը — Տիրան արքան սենեկապետ մը ունէր — Փիսակ անուանով, ազգաւ (ըսել կ'ուզէ ցեղով) սիւնի, «որ ոչինչ պակաս քան զգեւ էր մոլորութեամբ»... «որ կատաղականս եւ շնաբերան» էր, որ ինչ որ հայոց թագաւորը կը խօսէր անոր միջոցաւ «վաղվադակի յունկն զօրավարին պարսից հասանէին ի բերանոյ շորիկն շոգմոզն տիրանենդն եւ տիրադրութն տիրասպանուն տիրամատնիչն Փիսակայ»...:

Մի խօսքով մատնիչ էր հայոց թագաւորի սենեկապետ սիւնեցի Փիսակը, որ իբր բանազնաց կ'երթայ Ատրպատականի տիրող պարսից իշխան Շապուհ Վարադի մօտ եւ փոխանակ ջանալու բարեկամական կապեր հաստատելու, կը մատնէ Տիրան արքայի ձեռքն որ «էր դունով ճարտուկ ճանճկէն. սա լի էր քաջութեամբ, անուանի եւ հոյակապ, մեծ եւ բարձր՝ երկայն քան զամենայն ձիս, եւ տեսանելով

քան զայրս գեղեցիկ, զանազան՝ որ յարմար նմա այլ ոչ գտանէր»:

Շապուհ Վարազը ձին կը խնդրէ: Տիրանը չի կամենար մերժել եւ իր ձիուն նման մի ուրիշը կ'ուղարկէ նոյն Փիսակի միջոցաւ, որ կ'երթայ եւ ամէն բան կ'ըսէ թէ խաբած են: Կը զայրանայ Պարսից իշխանը: Թշնամութիւն կ'ընկնի անոնց մէջ եւ մի անգամ ալ, խորամանկութեամբ ճաշի ատեն ձերբակալել կուտայ եւ Դալարիս դիւղի մէջ կը կուրացնէ:

Այս դէպքը յիշատակեցինք հայ մատնիչներէն մէկն ալ երեւան հանելու համար: Փաստ է սակայն, որ Տիրանը կը հրաւիրւի Շապուհ արքայի կողմէն— խորամանկութեամբ թէ «Եւ քում թաղաւորութեանդ ոչ ինչ վնասեսցուք, երգուեալ ի Միհր մեծ աստուած. միայն փութա տեսանել զմեզ, զի խորհել ինչ մարթասցուք վասն հասարակաց օգտի»: (Մ. Խորենացի, գիրք 3-րդ, գլ. ԺԷ): Սովորական շողքորթութիւն, որ մինչեւ այսօր ալ կը շարունակւի մեր քաղաքական յարաբերութիւններու մէջ՝ պարսից եւ տաճիկ պետութիւններու հետ:

Տիրանի գերւիլն ու կուրութիւնը շատ վատ կ'ազդէ հայ ժողովրդի վրայ: Այդ նպատակով ալ, ըստ Փաւստոսի, «Ժողովեցան ի մի ժողով միաբանութեանն մարդիկ մարդիկ աշխարհին Հայաստան երկրին, նախարարք մեծամեծք, աւագք, կուսակալք, աշխարհակալք, ազատք, զօրագլուխք, դատաւորք, պետք, իշխանք, ի զօրավարացն այլ եւ ի շինականաց անգամ ռամիկ մարդկանն»: Մի խօսքով ժողովրդական ըմբոստութեան նշաններ՝ պարսից թաղաւորի եւ անոր հասցրած անարգանքի դէմ: Նախ պատգա-

մաւորութիւն կ'ողղարկեն Յունաց թագաւորի մօտ, օգնական զօրք կը խնդրեն եւ երբ կ'ստանան, յարձակում կը գործեն պարսիկներու վրայ, որոնք կը գտնւէին Բասենի Ոսխայ գիւղի մօտերը — կը ջախջախեն, կը հալածեն եւ «առին զկապուտ զաւար բանակին, եւ զկանայս թագաւորին եւ զբամբիշն, եւ զբանսկան ընդ նոսին, եւ զինչս եւ զստացւածս նոցին ընդ նմին ի գերութիւն վարէին, զկանայս նոցա եւ զգանձս եւ զկեանս եւ զկազմած նոցա» (Փաւստոս, Դրսլ. Գ., գլ. ԻԱ.) : Եւ միայն պարսից արքան կարողացաւ մագապուր եւ միաձի փախչել :

Արեակ Բ.-ի քաղաւորութիւնը. — Ինչպէս այսօր, նոյնպէս եւ անցեալները, Հայաստանի պետական եւ քաղաքական կեանքը վարողներու միակ քաղաքականութիւն եղած է երկւորակութիւնը — (տըւալիզմ) : Այդ աչքի զարնւած է ոչ միայն այն ատեն երբ մեր նախնիքները ուժեղ էին, ունէին զօրաբանակ եւ կառավարութիւն, այլ եւ դերութեան եւ ըստըրկութեան օրերուն, ինչպէս նաեւ յեղափոխական շրջաններու մէջ :

Աստիճանաբար պիտի քննենք եւ այդ կողմը մեր քաղաքականութեան, երեւան հանելու համար այն ճշմարտութիւնը թէ՛ ներկան անցեալի շարունակութիւնն է եւ այլ կերպ չի կրնար ըլլալ :

Տիրանի մահւընէ վերջ պարսից Շապուհ արքան Հայաստանի վրայ թագաւոր նշանակեց Արշակը :

Այդ ատենները պարսից եւ յունաց մէջ պատերազմ կար, որի համար եւ յունաց կայսրը նամակ գրեց Արշակին՝ խնդրելով օժանդակութիւն —

«Պարտ էր քեզ յիշել զՀարիսն, կը գրէ Վաղէնտիանոս, որ անցին ընդ ձեզ յանաստուածիչն սլարսից, եւ զերախտիսն՝ որ ի մէնջ ի վաղնջուց մինչեւ ցքեզ, եւ հեռանալ ի նոցանէ եւ մօտել ի մեզ...»

Ողջ լեր ամենայն հնազանդութեամբ հռովմայեցուց տէրութեանս»։ (Մ․ Խոր․ գլ․ ԺԹ․ գիրք Գ․)։

Արշակն այս թուղթին պատասխան չի տար։ Կայսրը կը նկատուի եւ իբր պատասխան իրեն հասցըրած այդ անարգանքին, կը հրամայէ սպանել Արշակի եղբայր Տրդատին, եւ միաժամանակ բազմաթիւ զօրքերով յարձակում գործել Հայաստանի վրայ։

Այդ դէպքն ստիպեց որ Արշակը բարեկամական հաշտութիւն կնքէ հռովմայեցիներու հետ, մանաւանդ որ Արշակունի հարստութեան փրկութիւնը անոնց կը պարտէր եւ Ներսէս Կաթողիկոսին իբրեւ պատւիրակ ուղարկեց։ Ըստ Փաւստոս Բիւղանդի, Ներսէս կաթողիկոսը որ կրօնական պետ էր, կ'երթայ եւ փոխանակ յաջողցնելու իր առաքելութիւնը, կ'սկսի քրիստոնէութեան սկզբունքները բացատրել եւ դատասլարտել Վաղէս կայսեր որ էր «ի խոտորութեան հերետիկոսութեան աղանդութեանն արիանոսաց», եւ այդ պատճառով ալ կը ձերբակալուի եւ կ'արտաքսուի։

Ըստ Խորենացու, Ներսէս կաթողիկոսն իր առաքելութեան մէջ կը յաջողի, հաշտութիւն կը կնքէ եւ նոյնիսկ Կայսեր ազգակիանուհիներէն մին — Ողիմպիա անունով օրիորդ մը, կնութեան կ'առնէ Արշակի համար։

Հայ-Հռովմէական դաշինքը կապւած էր :

Պարսիկներն հանդիստ նստել չէին կրնար :

Անոնք մեծ վտանգ կը կոչէին Հայ-Հռովմէական այդ դաշինքը եւ այդ նպատակով ալ կը ջանային առանձին պայմանադրութիւն կնքել Արշակի հետ :

Տիգրոսի մէջ տեղի կ'ունենայ տեսակցութիւն եւ Հայ-Պարսկական համաձայնութեան հիմունքները կը մշակւին : Շապուհ չի հաւատար Արշակի ըսածներուն եւ կ'ստիպէ Աւետարանին վրայ երդնուլ—

«Եւ բերին զԱւետարանն սուրբ, եւ տայր երդումն արքայն պարսից Շապուհ՝ արքային հայոց Արշակայ՝ երդնուլ յաստուածեան Աւետարանն, զի այլ մի եւս ստեսցէ նմա, այլ կացցէ յուխտի նորա եւ պահեսցէ զդաշինս նորա :

Այս բոլորէն վերջ, կը կարծւի թէ ամէն ինչ լաւ պիտի ընթանար եւ Արշակ իր երկիրը խաղաղութեամբ պիտի կառավարէր՝ համերաշխութիւն պահելով դրացի երկու մեծ պետութիւններու հետ :

Զիրականացաւ : Արշակը պարսից արքային իր տւած երդումը դրժեց եւ այդ պատճառ եղաւ կազմակերպւած հալածանքներու եւ կոտորածներու :

Իբրեւ այդ պետութեան պատճառ Փաւստոս Բիւզանդը կը յիշէ Մամիկոնեան երկու եղբայր իշխաններու՝ Վարդանի եւ Վասակի փոխադարձ նախանձը, որ յատկանշական երեւոյթ էր հայ քաղաքական կեանքի մէջ : Վասակը, որ հայոց զօրքերու սպարապետն էր, կը նախանձէր Վարդանին, որովհետեւ վերջինս թէ Արշակ թաղաւորի եւ թէ պարսից Շապուհ արքայի հետ մտերիմ էր ու անոնց սիրելին :

Այդ տեսնելով Վասակը լուր տւեց Արշակին, թէ

իրրեւ իր դէմ դաւ կը լարւի պարսից արքայի կողմէն, եւ այդ պատճառով ալ նպատակադրմար է փախչիլ: Եւ հայոց թագաւորը, հակառակ որ երդում տւած էր, գաղտնի կերպով կը փախչի: Այս դէպքը սարսափելի կերպով կը զրզռէ Շապուհը, որ կ'որսչէ հալածել քրիստոնեաներուն:

«Եւ երդնու արքայ Շապուհ յարեգալին եւ ի ջուր եւ ի կրակ, եթէ ոչ միում մարդոյ որ յայդմ օրէնս քրիստոնէութեան է՝ ոչ տամ ապրիլ եւ հրաման տայր զամենեւեան տանել սպանանել: Եւ յարոյց հալածանս մեծ Շապուհ արքայն քրիստոնէութեան հաւատոյ... Եւ յետ այսօրիկ հրաման տայր ընդ ամենայն տեղիս իշխանութեան իւրոյ, թէ որ մի անգամ զանուն քրիստոնէութեան ունիցի յիշխանութեան իւրում՝ զամենայն մարդ միանգամայն հանցեն ընդ սուր եւ սատակեսցեն: Ապա բիւրս բիւրոց կոտորէին եւ հազարս հազարաց, զի այնպէս տուաւ հրաման ի թագաւորէն, զի ամենեւին քրիստոնեայ անուն ի սահմանս նորա մի գտցի...»

Արտաքին այդ քաղաքականութենէն վերջ արժէ նայիլ եւ ներքին կեանքի վրայ՝ Արշակի թագաւորութեան օրով:

Ներքին կեանքը խառնակ դրութեան մէջ էր: Նախարարներու, իրար մէջ, եւ թագաւորի միջեւ փոխադարձ անհամաձայնութիւն կը տիրէր, ինչպէս նաեւ կրօնական պետի եւ թագաւորի միջեւ: Պալատական շրջանակներու մէջ կը տիրէր անբարոյականութիւնը, լիտիութիւնը, դաւերը եւ այդ, շատ անգամ կանգնեց համար:

Արշակի առաջին մտադրութիւնն էր ազատել նախարարներու քննադատութիւններէն եւ անոնց կեդրոնախոյս ուժէն ու բոլորն ալ ենթարկել իրեն : Նա փոխանակ խելացիութեամբ գլուխ հանելու, բռնութեան դիմեց եւ բազմաթիւ նախարարներ ըմբոստացան իր դէմ : Արշակը ազատ քաղաք մը հիմնեց, եւ բազմամարդ դարձնելու եւ անկէ իրեն համար ուժ պատրաստելու համար՝ նախարարներու դէմ կուելու դիտումով, եւ իրաւունք տւեց բոլոր գողերուն, աւաղակներուն, սպանողներուն, ստախոսներուն, գանձատներուն, զրկողներուն, յափշտակողներուն դալ եւ տեղաւորել այդ քաղաքին մէջ : Նախարարները չհամբերեցին ու միացեալ ուժով եկան եւ քարուքանդ ըրին Արշակաւանը :

Ներքին ուժերու ջլատումը կ'սկսի :

Արշակը, իր եղբորորդի Գնէլի կ'ինը՝ գեղեցիկ Փառանձեմն առնելու նպատակաւ, սպանել կուտայ Գնէլին : Այդ կնոջ պատճառով սպանել կուտայ նաեւ միւս եղբորորդին Տիրիթը, որովհետեւ վերջինս աչք ունէր Փառանձեմի վրայ : Գնէլի սպանութիւնը կը կատարւի Մամիկոնեան իշխան Վարդանի ձեռքով : Արշակը կ'ամուսնանայ Փառանձեմի հետ : Վերջինս իբր թագուհի, կ'աշխատի հրապարակէն վերցնել իր հակառակորդները եւ ամենէն առաջ Տարօն գաւառցի Մըշոնիկ անունով մէկի միջոցաւ կը թունաւորէ Արշակի առաջին կ'ինը՝ Ողիմպիան :

Մամիկոնեան Վարդանի եղբայր Վասակը եւ Փառանձեմ թագուհին կը ջանային մէջտեղէն վերցընել Վարդանը եւ այդ նպատակին հասնելու համար կը գրգռեն թագաւորի բարկութիւնը եւ սպանել

կուտան իր իսկ բերդի մէջ, երբ նա իր գլուխը կը լւար:

Պալատական չըջանակներու այն անկերպարան վիճակն աւելի կը բարդանայ, երբ Թաղաւորի եւ Ներսէս կաթողիկոսի միջեւ ցրտութիւն առաջ կուգայ եւ Արշակը նշանակելով Չունակ անունով մէկին իրրեւ քրիստոնէութեան գլուխ աւելի սանձարձակ կը դառնայ: Նա, Արշակաւան քաղաքի քանդողներէն վրէժ լուծելու համար, իր հետ վրացիներու գունդ մ'առաւ եւ եկաւ իր նախարարներուն պատժելու: Բոլոր նախարարներն ալ միացան, եւ տեղի ունեցաւ քաղաքական ներքին մեծ պատերազմ, որմէ մեծապէս տուժեց հայ ժողովուրդը:

Արշակ զգաց իր միայնութիւնը՝ մէկ կողմէն պարսիկները իրեն բարեկամ չէին, միւս կողմէն հռոմէացիներն ալ այնքան լաւ չէին եւ բոլոր նախարարներն ալ ըմբոստացած էին իր դէմ: Նա Ներսէս կաթողիկոսի օգնութեան դիմեց, որն եւ եկաւ եւ հաշտութիւն մտցրեց: Նախարարները բոլորն ալ որոշեցին հաւատարիմ մնալ, բացի Արծրունեաց նահապետ Մերուժանէն եւ իր քեռայր Վահան Մամիկոնեանէն, որոնք ձանձնրանալով երկրի ներքին խռովութիւններէն... ապստամբեցան եւ անցան պարսից Շապուհ Թաղաւորի կողմը:

Մինչ այդ անհրաժեշտ է երկու կարեւոր դէպք նկատի առնել եւ անոնց նկարագրութիւնը տալ: Առաջինը տեոօր է, իսկ երկրորդը՝ ինքնապաշտպանութիւն:

Շեշտեցաւ որ հայերու ներքին կեանքը խառնակ վիճակի մէջ էր եւ որ Հայր Մարդ Պետը պալատական

գլխաւոր պաշտօնեայ եւ խորհրդատու, շատ վատ
դէր կը խաղար: Ըստ Փաւստոս Բիւզանդի—

«Եւ էր Մարդ Պետն Հայր այր չար եւ ժան-
տաբարոյիւք, անօրէն եւ անիրաւ քան զառա-
ջին Հայր անուն Մարդ Պետսն: Սա կոտորեաց
զամենայն ազգս նախարարացն ի ժամանակս
Թադաւորութեանն Տիրանայ արքայի. եւ սոյն-
պէս առ Թադաւորութեամբն Արշակայ՝ եւս չար
քան զառաջինն գործել չար առ ամենայն
մարդ»:

Այդ վնասակար եւ ազգակործան տիպը պէտք էր
մէջտեղէն վերցնել եւ որովհետեւ Թադաւորի պաշտ-
պանութիւնը կը վայելէր բաւականաչափ դժւար էր:
Մի օր այդ Չար մարդը պտոյտի կ'ենէ զաւառները
եւ շրջագլուծեան ատեն, դիւղի մը մէջ, կը հան-
դիպի Ներսէս կաթողիկոսին: Ճաշի ատեն Հայր
Մարդ Պետը կը խմէ կը հարբէ եւ յոխորտալից կ'ըս-
տաւանայ թէ այս սուրբ տեղերը պիտի քանդէ եւ ա-
նոր տեղ արքունիք չինէ եւ այլ հայհոյանքներ կու-
տայ: Գիւլէն ելնելու ատեն Շաւաւայ անունով մէկը
որ Արծրունեաց ցեղից էր, կը հետապնդէ անոր, կը
համոզէ մտնել անտառ եւ որսորդութիւն ընել ու
այդտեղ ալ կ'սպանէ:

Երկրորդ դէպքը Տիգրանակերտի ինքնապաշտ-
պանութիւնն էր: Շապուհի եւ Յոյներու միջեւ պա-
տերազմ ծագած էր: Այդ սլարադային պէտք էր հա-
յերու հետ հաշտ ըլլալ եւ նոյնիսկ անոնց զինւորա-
կան օժանդակութիւնը ապահովել, ժամանակաւոր
բարեկամութիւնը կը հաստատուի, բայց Արշակ,
դիւանագիտական եւ քաղաքական նպատակներով

—տի : փոփնդուչ մի զտգըրսյվենդը և տրտնդո ուրդ
մտմցիտուտմնի՛ճ հմոշտու մի մշրտու՛ճ տրտնդո նմսմ
—իմզ . . . Բտըմզիդի դ փրտմտու մի մշրտու՛ճ նտու

: «դնսդիտուտու և տգսգմի հտու
—վմօ Ժվճվնզ դվիմի վն 'եզքն նվնզտուի ոհտուտ
մտտգըրսիմտու 'տրտմգր դվճմտն վ և և : Եդտու
դնսնն Ժևտու դ դնտու չդճ վ 'ջուվ Ժճնտու Եճն
նդմ 'տուտգըրսմտգնրս հտր վ և և 'տգտու մտտգը
—րսիտտուտու՛ճ չս 'Ժճ դվճտու մս Ժտտգտմզիտու
—տմնի՛ճ Ժրտն հըզի դ . Եդտու դտրտնն մտտգըրստ
—տնտ դճմօճտմի դ մտտգըրսնտնտուի ոժտնտմի և տի
—վճտու դտուզտու և տգտի ո ճդճ վ միճտուի ոզ

: և տգմտուի դ և տգմի՛ճ ճճի վ
և սդդտրտուտ Ժճ ոզ չս Ժմս 'և տգտմցիտուտմնի՛ճ
և տմտու նվտմտու չրտու՛ճ ճտմ նդտնդնտու

—տմցիտուտմնի՛ճ վ և սճտու՛ճ ըրտս.ժ»

: (. Ճվ . ևն ' . Վ Ժմվն ' վնտուգմսմ)
հմն մի միտտու դտիտուտու և տգտգս դ մտմցիտու
—տմնի՛ճ րտնս ը մի 'տուտտուտու րտնդտու՛ճ մրտմտ
—տու ճտնդրս տգչ և տուտ մվ 'մշրտու՛ճ : մճ դնտի
րտմգտու միտուտըրտու նտմ 'դվրտի մի դճմօնտ
—տի և ոզ դնտի րտիմզ : րտուի ոզ րտի դ նդտուի մշ
—րտու՛ճ : և րտի չդտ՛ճ դվճմգի դճդմի նդճմս դ րտ
—մտ և դնտ մմզդտն վճտնտմ մդտուվ՛ճ և տգդվի՛ճ և րտն
—դի : հդտն մի հտի մմզդտն վճտնտմ նտմ 'հդտն
վտուի ոզ րտնդրտնդտնն դճմօտուիդմտ մս մճտտուի
'դվճտնտմ տմցիտուտմնի՛ճ րտնդտու մմզ դ նդտմ
րճն և տուտ միտմօն մվ դշրտու՛ճ : մր և տտտտուտրտն
և վմճտու րտնտուտուտուտու դտուի և և 'րտնդի րճն և տ
—րտ 'նվտտու և դիմտուտն դդր ոզտուտն ոզ դնտ

դաքի ներսի բնակչութիւնը զինւած դիմադրութիւն ցոյց կուտայ եւ միայն այն ատեն տեղի կուտայ, երբ զանազան մեքենաներով Պարսիկները պարիսպները կը փլցնեն, դռները կրակի կուտան, կ'այրեն եւ ապա ներս կը խուժեն եւ կ'սկսին անասելի կոտորածի:

Այսպէս, Հայաստանը քայքայման վտանգին ենթարկւած էր: Արտաքին թշնամիներու կողքին — յունաց եւ պարսից, կար եւ ներքին ախտը — թաղաւորի եւ նախարարներու միջեւ եղած անհաշտութիւնները, փոխադարձ մատնութիւնները եւայլն:

Այդ ներքին խռովութիւններն եղան պատճառ որ նախարարներէն ոմանք անցան պարսից արքունիքը, ուրացան իրենց հաւատքն ու երգւեցան մինչեւ վերջ ծառայել Շապուհին ու կուել հայոց դէմ:

Այդ ատեններն է որ Հայոց Պատմութեան սեւ էջերէն մէկը կը բացւի — Մերութանի դաւադրութեամբ, որ այնքան մեծ վնաս հասցրեց հայկական պետութեան եւ անոր հիմունքները խորտակեց:

Հայաստանի արտաքին եւ ներքին խռովութիւններն սուրիւթ տւին Պարսից Շապուհ արքային իր ծրագիրներն իրագործելու՝ քայքայելու Հայաստանն ու իր ազդեցութեան տակ առնելու:

Այդ նպատակներու կիրառման մեծապէս նպաստեցին Հայոց նախարարներէն մի քանի հոգի, որոնք զգւելով Հայոց արքունիքի մէջ տեղի ունեցող դաւերէն, ապստամբեցան Արշակ Թագաւորի դէմ եւ անցան Պարսկաստան: Ատոնցմէ նշանաւոր էր Մերութան Արծրունին, որ ըստ Փաւստոս Բիւզանդի—

«Ապստամբեաց յարքայէն հայոց... եւ չորաւ եկեաց առաջի Թագաւորին Պարսից

Շապհոյ, եւ դնէր ընդ նմա ուխտ երդմամբ, զի յաւիտեան ծառայ լիցի նմա: Նախ ուրացաւ ի կենացն իւրոց՝ զոր յԱստուածն ունէր. զի եթող զօրէնս Քրիստոնէութեան, եւ խոստովան եղեւ վասն անձին իւրոյ՝ թէ չեմ քրիստոնեայ, եւ կալաւ զօրէնս մազդեզանցըն, այսինքն զմողուցն. ետադ երկիր արեգական եւ կրակի, եւ խոստովան եղեւ՝ թէ աստուածք այն են, զոր թագաւորն Պարսից պաշտէ: Եդ ուխտ ընդ Շապհոյ արքային Պարսից յայնմ հետէ. թէ իցէ եւ կարասցէ յաղթել Շապուհ Հայոց, եւ ունել զաշխարհն, եւ ինձ դարձ լիցի յիմ աշխարհն եւ յիմ տունն, նախ ես ասէ՝ չինեցից ատրուշան յիմում տանն սեփականին, այս ինքն տուն կրակին պաշտելոյ: Եւ կեանս եւ մահ դնէր ընդ նոսա, խոստացեալ բանիւք եւ արդեամբք»:

Այսպիսով Հայոց այդքան մեծ չարիք պատճառող այդ դաւաճանը կը խոստանայ — ուրանալ իր կրօնը, ընդունիլ կռապաշտութիւն եւ դործակցիլ՝ Հայաստանին տիրելու համար: Ատոր փոխարէն Շապուհը կը խոստանայ, յաղթութենէն վերջ, Հայոց թագը տալ Մերուստանին: Այս պայմանադրութիւնը վնասակար էր այն տեսակէտէն, որ Մերուստանը քաջ ծանօթ էր Հայաստանի բոլոր դիրքերուն, դադունիքներուն եւ ռազմական պատրաստութիւններուն ու ծրագիրներուն:

Բազմաթիւ կռիւներ տեղի կ'ունենան Հայոց եւ Պարսից միջեւ: Առաջին յարձակումը Մերուստանի առաջնորդութեամբ տեղի կ'ունենայ: Պարսիկները յանկարծ կը չրջապատեն սահմանակից դաւառներն,

«զոր տային ի կոխումն փղաց, եւ զկանայս ընդ ցից սայլից հանէին, առնուին կոտորէին զամենայն բընակիչսն վերնադաւառացն Հայոց» :

Հայոց նախարարները երբ կը լսեն այդ յարձակման մասին, Վասակ Մամիկոնեան սպարապետի նախաձեռնութեամբ զօրաժողով կը գումարեն եւ կ'որոշեն դիմադրել թշնամուն եւ սլաշտսանել Հայաստանը :

Պիտի հետեւինք Փաւստոսին եւ պիտի նկարագրենք եղած կռիւներն ու անոնց հետեւանքով առաջ եկած աւերումները :

Երկրորդ կռիւը տեղի պիտի ունենար Ատրպատականի սահմաններուն վրայ : Հայերը կ'սպասէին, իսկ թշնամին թիկունքէն կը յարձակուի—

«Այրացաւեր առնէին, եւ զանթիւ մարդիկ արկանէին ի սուր սուսերի իւրեանց . զկանայս եւ զմանկտի հանէին ընդ ցից սայլից, զկէսս զոր ի ներքոյ կամացն արկեալ կասուին : Եւ զարանցն բազմութիւնս տային ի կոխումն փղաց . եւ զառանց թւոյ զմատաղ մանկտոյն զայն ի դերու-թիւն վարէին . եւ զբազում ամուրս քանդէին, եւ զըրեղս աւերէին զամուրս... աւերեցին զմեծ քաղաքն Տիգրանակերտ... քառասուն հազար երդ, զոյն նոյն հետայն ի դերութիւն խաղացուցին» :

Այդ աւերումները կատարելէն վերջ Պարսիկները կը հասնին Անի քաղաքը . Մերոսթանի առաջնորդութեամբ կը կողոպտեն դանձարանները եւ թաղաւորներու գերեզմանները կը փորեն եւ ոսկորները կը հանեն :

Լսելով այդ բոլորը, Վասակ սպարապետը,

«Գտաւ արք գործոց իբրեւ վաթսուն հազար, ընտիրք եւ պատերազմողք, որ միամիտք էին միաբանութեան գործոցն պատերազմին, հասանել մարտնչել ի վերայ որդւոց եւ կանանց իւրեանց ի վերայ աշխարհին ղենել զանձինս իւրեանց մինչեւ ի մահ եւ ի վերայ աշխարհին գաւառաց բնակութեան, հասանել մարտնչել ի վերայ եկեղեցեացն իւրեանց, ի վերայ ուխտին պաշտամանն սրբոյ եկեղեցեաց իւրեանց, ի վերայ հաւատոյ ուխտին անուան Աստուծոյ իւրեանց...»:

Այդպիսի միաբանութեամբ կը յաղթեն թշնամուն:

Այդ դէպքէն յետոյ հայերը յարձակողականի կը սկսին եւ բազմաթիւ զօրքերով, Ատրպատականի ուղղութեամբ, կը հալածեն թշնամուն եւ Թէվրիզ քաղաքի մօտ կը չրջապատեն ու փառաւոր ջարդ կուտան, այնպէս որ Շապուհը միաձի կը փախչի... Մերոժանը խաղաղ չէր մնար: Նա միշտ կը գրգռէր Շապուհին եւ խորհուրդ կուտար նոր արշաւանքներ ըսկըսիլ եւ վստահութիւն կը յայտնէր որ հայերը վերջ ի վերջոյ պիտի պարտւին:

Երբորդ արեւաւմիտ տեղի կ'ունենայ Պարսիկ վիին զօրավարի առաջնորդութեամբ, որ իբրեւ «չորեք հարիւր հազար» մարդկանցով կ'ապաւտակէ եւ... կը պարտուի: Հայերը միաբանեալ «հասանէին ի վերայ զօրացն Պարսից. կոտորեալ առ հասարակ ընդ սուր հանէր զամենայն զօրսն Պարսից, եւ զմնացեալսն փախստական առնէր»:

Զորքորդ արշաւանք — Պարսից Անդիկանայ զօրավարի առաջնորդութեամբ, 40 հազար հոգի, «գալ առնուլ, այրել, աւերել զերկիրն Հայաստան» բայց Վասակ սպարապետը քսան հազարով վրայ կը հասնի եւ, ըստ Փաւստոսին, «հարկանէր սատակէր զնա եւ զզօրս նորա, թափէր զզարդ նոցա, եւ ոչ ապրեցունցանէր մի ի նոցանէ եւ ոչ մի»:

Հինգերորդ արշաւանք — ութսուն հազարով, Հազարաւուխտի գլխաւորութեամբ, որ գլխաւորապէս կ'ապաւտակէ Աղձնեաց կողմերը... եւ կը պարտուի:

Վեցերորդ արշաւանք — Իննսուն հազարով եւ Դմաւունդ Վսեմականի գլխաւորութեամբ: Այս կուի մէջ հայերը նորէն յաղթական կ'եննեն եւ կ'սպանեն Դմաւունդ ու «սինքորին արտաքոյ իւրեանց սահմանացն հալածեալ տանէին»:

Եօթերորդը Վահրիմ զօրավարի արշաւանքն է, չորս հարիւր հազարով, իսկ Հայոց զօրքերու թիւը միայն քառասուն հազար էր: Երկու բանակներն իրար կը հանդիպին Մախազեան կոչւած տեղը եւ յաղթութիւնը Հայերու կողմը կը մնայ:

Ութերորդը արշաւանքը կը ղեկավարէր Գուսմանդ Շապուհի կողմէն, որ իր հետ առած էր նաեւ Մերուտան Արծրունին: Ասոնք կուգան իբրեւ թէ 900 հազար զինուորներով: Հայերը քաջաբար կը դիմադրեն, կ'սպանեն Գուսմանդին եւ կը ջանան բռնել չարազործ Մերուտանը, բայց չեն կրնար:

Իննեքորդը Դեհկան Նահապետի առաջնորդութեամբ տեղի կ'ունենայ, որ Մամիկոնեան ցեղից էր եւ անցած Պարսիկներու կողմը :

Սա «կուտէր զօրս անչափս եւ անթիւ եւ անհամար իրրեւ զաւազ ծովու, եւ կուռ վառեալ՝ որք նիզակ ի ձեռն առնուին, չորեքհարիւր զբիւր զօրս բազումս» :— Սա եւս կը սլարաւի, իսկ Մերուժանը փախուստով կ'ազատուի :

Տասեքորդ — Արշակ Թադաւորի ազդակից Սուրէն Պահլաւի եւ Մերուժանի հրամանատարութեամբ : Այս արշաւանքն ալ կը ձախողի, Սուրէնը կը սպանուի, իսկ Մերուժանը կը փախչի :

Կռիւները կը շարունակին : Երեսուն եւ չորս տարի շարունակ այս եւ նման արշաւանքներ կը կազմակերպւին եւ մէկը միւսի ետեւէն Պարսից զօրավարները՝ Ասպական Վսեմական, Զըկայ Նւիրաւկապետ, Սուրէն Պարսիկ, Հրեւշդում, Աշանայոզան, Բոյեկան մեծ նախարար Պարսից, Վաչական, Մըշկան, Մարիճ, Զինդաապետ, Սակստան անդերձապետ, Շապստան տակառապետ, Մոզաց անդերձապետ, Շապուհի համբարակապետը, Մռիկ մեծ զօրագլուխը, եւ շատ ուրիշներ կ'ասպատակէին Հայոց երկիրը, կ'աւերէին, կը կոտորէին, կը սպանէին եւ կը վերադառնային իրենց երկիրը անթիւ գանձերով եւ գերիներով :

Այդ արշաւանքներու թիւը 25 է եւ մեծ մասին մէջ ալ դաւաճան Մերուժանն ու իր սպառօնակիցները մասնակցութիւն ունեցած են : Այդ կռիւները բոլորն ալ կը վերջանան Հայերու յաղթանակով, բայց

բոլորն ալ տեղի կ'ունենան Հայաստանի սահմաններուն մէջ :

Նրկարատեւ պատերազմները ձանձրոյթ պատճառեցին Հայ նախարարներէն ոմանց եւ, մանաւանդ որ Արշակ Թազաւորին ալ չէին սիրեր, անոնք թողին բանակը, լքեցին իւրայինները եւ... անցան Պարսից կողմը : Ատոնց մէջ էր ամենէն առաջ Աղձընեաց նախարարութիւնը՝ Աղձնեաց եւ Նոշիրական, Մահկեր Տան, Նիհորական եւ Դասսընտրէի Տան Բդեաշխները : Ատոնցմէ վերջ կը հեռանան Գուտորեաց իշխանը, Զորա գաւառի տէրը, Կողբայ գաւառի տէրը, ինչպէս նաեւ Գարդմանաձորոյ տէրը : Արշակէն ապստամբեցան նաեւ Արձախայ Ամուր գաւառը, Հմօրեաց եւ Կորդեաց գաւառները :

Ապոստամբեցաւ նաեւ Վասակ սպարապետի եղբայր Վահան Մամիկոնեանը, որ շլանալով Մերուժանի խոստումներէն... անցաւ Պարսից Թազաւորի կողմը, ուրացաւ Քրիստոնէութիւնը եւ խոստացաւ մոգերու օրէնքին ենթարկուիլ : Եւ իբր պարզեւ իր այդ դաւաճանութեան — եղաւ Պարսից արքային սիրելին եւ կնութեան առաւ նրա Որմիզդուխտ քոյրը :

Եւ այսպէս դաւաճանութիւն դաւաճանութեան ետեւէն, ու այդ բոլորը կորստաբեր եղաւ Հայ ժողովուրդի համար :

Ներքին չարիքը, որ միշտ կրծել է մեր քաղաքական կազմաւածքը, այնքան աղիտաբեր եղել է, որքան որ արտաքին յարձակումները եղած չեն :

Մնացած նախարարներն ու իշխաններն ալ, ձանձրացած բոլոր անցուղարձէն, որոշեցին մնալ Հա-

յաստան եւ... բողոքել Արշակի դէմ Ներսէս կաթողիկոսի միջոցաւ:

«Ապա ժողովեցան մարդիկ ամենայն աշխարհին իշխանութեանն թագաւորութեանն Հայոց — մեծամեծք նախարարք, կուսակալք, կողմակալք, դաւառատեարք, գործակալք եւ դասապետք շինականաց... Դու, տէր, քեզէն զխտես, զի այս երեսուն ամէ թագաւորին մերոյ Արշակայ, զի ոչ մի ամ մեզ հանգիստ ոչ եղեւ ի սլատերազմէն եւ համակ սրով եւ սուսերօք եւ ի սլաքս եւ ի տէգս նիզակաց զքրտունս երեսաց մերոց ջնջեցաք»: (Փաւստոս, Դպր. Դ., ԳԼ. Ծ. Ա.):

Իրենց բողոքները, գանգատները ներկայացնելով, անոնք սպառնացին թէ՛ եթէ կտրուի միջոցներ ձեռք չառնելին իրենք կամ Պարսից կողմը կ'անցնին՝ իրենց ընկերներու պէս եւ կամ կը ցրւին իրենց տեղերը:

Ներսէս խրատ կուտայ անոնց, կը յիշեցնէ որ երեսուն տարի համբերութեամբ ծառայել են եւ թող չարունակեն, որովհետեւ «զի թէ բիւր չար իցէ Արշակ. սակայն աստուածապաշտ է. եւ եթէ մեղաւոր եւս իցէ, սակայն թագաւոր ձեր է. որպէս եւ դուքդ ասացիք առաջի իմ, թէ այսչափ ամք են՝ զի մարդեայք եւս ի վերայ անձանց ձերոց եւ հոգւոց, ի վերայ աշխարհի, ի վերայ կանանց եւ սրբոց ձերոց: Եւ որ մեծն է քան զամենայն, ի վերայ եկեղեցեաց ձերոց, ի վերայ ուխտի հաւատոց ձերոց զոր ունիմք ի տէր մեր Յիսուս Քրիստոս»: (Փաւստոս, Դպր. Դ. ԳԼ. Ծ. Ա.):

Այդ բոլոր յորդորները նշանակութիւն չունեցան եւ ամէնքն ալ լքեցին Արշակ Թագաւորին եւ իրենց երկիրները դնացին :

Չնայած Հայ նախարարներու մի քանիսի դաւաճանութեան եւ շատերու ալ չէզոքացումին, Պարսից Շապուհը Թագաւորը չկրցաւ գէնքի ուժով յաղթանակել Հայերուն եւ ստիպւեցաւ արեւելեան խորամանկութեան դիմել : Նա սլաուիրակութիւն ուղարկեց Հայաստան եւ առաջարկեց սէր, խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն եւ միաժամանակ իր քով հրաւիրեց Արշակ Թագաւորին : Վերջինս ընդունեց Պարսից խաղաղութեան առաջարկը, ինքն ալ յատուկ սլաւադամաւորութիւն ուղարկեց, բայց անձամբ այցելութեան չգնաց :

Ատով չբաւականանալով, Շապուհը նորէն մարդիկ ուղարկեց Արշակի մօտ, ըսելով—

«Իսկ եթէ հաճ եմք ես եւ դու ընդ միմեանս, ե՛կ տեսցուք զմիմեանս, եւ յայտ հետէ իրբեւ զհայր եւ զորդի լիցուք ընդ միմեանս : Ապա թէ ոչ տեսանես դու զիս, խնդրես սլատերագմ ի մէջ իմ եւ ի մէջ քս» :

Արշակը Պարսից Թագաւորէն երդում կը ստան ջէ եւ նա ալ կը համաձայնի, որմէ ետք Հայոց Թագաւորը՝ Վատակ սպարապետի հետ միասին կ'երթան Պարսից արքունիքը :

Արշակն առաջին իսկ առիթով մեղայի կողգայ եւ հաւանօրէն, ճարպիկ դիւանագիտական խաղ մը կը կամենայ խաղալ եւ կ'ըսէ—

«Մեղայ քեզ եւ յանցեայ. զի ես եկի եւ կոտորեցի, եւ յաղթեցի Թշնամեաց քոց. եւ ակն

ունէի ի քէն սլարգեւ կենաց, եւ թշնամիք իմ հըրապուրեցին զիս, եւ արկին երկիւղովս ի քէն, եւ փախուցին ի քէն: Եւ երգումն իմ զոր երգւայ քեզ, յառաջ ածին զիս. եւ եկի աւասիկ առաջի քո: Եւ աւասիկ ծառայ քո ի ձեռս քո կսոմ. զինչ եւ սէտք է քեզ, արա զիս, զինչ եւ կամ իցէ. սպան զիս, զի ծառայ քո առ քեզ կարի յանցաւոր եմ, մահապարտ եմ» (Փաւլոս, Դպր. Դ. ԴԷ. Ծ. Դ.) :

Փորձելու համար հայոց թագաւորի հաւատարմութիւնը, Շապուհը, մոգերու խորհուրդով, Հայաստանէն հող բերել կուտայ եւ, իբրեւ թէ, երբ Արշակը Պարսկական հողի վրայ կը քալէ — զղջում եւ խոնարհութիւն ցոյց կուտայ, երբ հայկական հողի վրայ կ'ըլլայ, կ'ամբարտաւանայ, կը հպարտանայ եւ կը սպառնայ Շապուհին: Այս փորձէն վերջ Արշակին կը ձերբակալեն եւ Անուշ բերդը կ'աքսորեն:

Շատ դառն եւ կսկծեցուցիչ կ'ըլլայ նաեւ Հայ պետական եւ քաղաքական դէմքերէն մէկին — Վասակ Մամիկոնեանի մահը:

Շապուհ կը կանչէ իր մօտ եւ կ'ըսէ —

«Աղուէս, դու էիր խանդարիչ՝ որ այսչափ աշխատ արարեր զմեզ. դու ես այն՝ որ կոտորեցիր զԱրիս այսչափ ամս, եւ զի՞ գործես զմահ աղուէսու սպանից զքեզ»:

Հայոց սպարապետը, իր կոչման բարձրութեան վրայ կանգնած, հեղնօրէն պատասխան կուտայ Պարսից արքային — «Այժմ քո տեսեալ զիս անձամբս

փոքրիկ, ոչ առեր զչափ մեծութեան իմոյ. զի ցայժմ ես քեզ առիւծ էի, եւ արդ աղուէս... Բայց մինչ ես Վասսակն էի, ես սկայ էի»... եւ ամենէն վերջը կ'աւելցնէ. «Արդ զինչ եւ կամիս՝ արա»:

Պարսից թաղաւորի հրամանով մորթեցին Հայոց զօրավար Վասակը, անոր մորթը հանեցին եւ խոտով լեցնելով՝ տարան Անուշ բերդը՝ Արշակ թագաւորի մօտ:

Այդ տմարդի յաղթանակէն վերջ, Շապուհն հրամայեց կործանել Հայոց աշխարհը եւ իր երկու զօրավարներուն՝ Զիկ եւ Կարէն անունով՝ պատերէնէ զնալ, կալանաւորել Փառանձեմ թագուհին: Նըրանք զնացին, ձերբակալեցին թագուհուն եւ կործանեցին Արտաշատ, Վաղարշապատ, Զարեհաւան, Զարիշատ, Վան եւ այլ քաղաքները, փայտաչէն եւ քարաչէն տնակները քանդեցին, պարիսպները կործանեցին, չափահաս մարդկանց կոտորեցին, կանանց եւ երեխաներուն գերի վերցրին եւ բազում աւարով վերադարձան Շապուհի մօտ: Եւ իրրեւ գլուխ գործոց այդ գաղանութեան՝ Պարսից արքան հրամայեց հրապարակ իջեցնել Փառանձեմ թագուհուն, «որով հրամայեաց զկինն արկանել, եւ արձակել տիկնոջն Փառանձեմայ ի խառնակութիւն սրտնկութեանն անասնական սղծութեանն»:

Այդ բաւական չէր: Ինքը, Շապուհ արքան բազմաթիւ զօրքով եւ Վահանի ու Մերուժանի ուղեկցութեամբ արշաւեց Հայաստան եւ մնացորդն ալ աւերեց: Եւ ահա թէ ինչպէս Փաւստոս Բիւզանդացին, իր գրքի Դպր. Դ. -ի գլ. ԾԸ. -ի մէջ կը նկարագրէ այդ

սարսափները, որոնք իրենց էութեամբ եւ ձեւով նման են հայկական բոլոր կոտորածներուն—

«Հրաման տայր . . . զամենայն այր ի չափ հասեալ կոխան արարեալ փղաց, եւ զամենայն զկիրն եւ զմանուկ հանել ընդ ցից սայլից: Հազարք հազարաց եւ բիւրք բիւրոց սպանին. զի ոչ դայր թիւ կամ համար սպանելոցն. եւ զկանայս ազատացն եւ նախարարացն եւ զվախուցելոցն հրաման տայր ածել յասպարէզն՝ որ էր ի Զարեհ-Վան քաղաքի: Եւ հրաման տայր հսկանել զամենայն ազատ կանանին, եւ նստուցանել աստի անտի ատպարիսին. եւ ինքն Շապուհ արքայ հեծեալ ի ձի, շաւակի անցանէր առ կանանոցն. եւ որ յալին դայկին, մի մի ի նոցանէ սղծեալ ի խառնակութիւն տանէր առ ինքն . . . Եւ զաղղն սիւնեաց տոհմին զամենայն դայր ի չափ հասեալ կոտորեցին, եւ զկանայս սպանին. եւ զամենայն մանր մանկախն ներքինիս հրամայէր առնել, եւ խաղաղացուցանել յերկիրն Պարսից»:

Այդ բոլոր դաշանաւթիւնները կատարելէն վերջ, մնացածներու իշխանութիւնը թողեց իր հաւատարիմ դործակիցներուն՝ Մերուժանին եւ Վահանին:

Այս երկու դաւաճանները կը շարունակեն աւերել Հայաստանը՝ քանդելով եկեղեցիները եւ անոնց տեղ ատրուշաններ կանդնեցնելով, սպանելով բոլոր ընդդէմացողներուն, կախելով բոլոր անհնազանդներուն: Եւ անոնց կատաղութիւնն այն աստիճանի կը սառսկանայ, որ հրաման կուտան Մամիկոնեան ցեղէն, դաւաճան Վահանի աղաւթը հանելէն, Համա-

զասպուհի անուհով իշխանուհուն , ուրանալ Քրիստոսի կրօնը եւ ընդունիլ Մազդեզանի օրէնքը : Քաջ հայուհին կը մերժէ եւ իր դաւաճան ազգակցի հրամանով «հանէին ի բարձր աշտարակն՝ որ կայր ի վերայ բարձր դահուն քարին , որ հային ի կողմն ծովակին ի դետոյ կուսէն . եւ մերկացուցին զնա իբրեւ ի մօրէ . եւ արկեալ կապ զստիցն , գլխովայր կախեցին զնա զբարձուէն կուսէ . եւ այնպէս մեռաւ ի կախաղանին» :

Այս ահռելի սարսափներն ու աւերածութիւնները տեսնելով՝ Վահանի որդի Սամուէլը չէր կրնար տանիլ եւ ահա իր իսկ ձեռքով կը սպանէ իր ուրացող եւ դաւաճան հօրն ու անօրէն մօրը՝ Որմզդուխտին :

Սամուէլի միջոցով Հայ ժողովուրդի ջինջ , անձնազոհ եւ ըմբոստ ոգին երեւան կուգայ :

Փակենք պատմութեան այս սեւ էջն ալ , որի մէջ արձանագրւած տեսանք Հայ ժողովուրդի եւ իր նախարարներու անմիաբանութիւնը , Հայաստանի աւերումն ու քանի մը Հայ դաւաճաններու շահատակութիւնները :

Հայ ժողովուրդը կ'ապրէր անորոշութեան եւ անմիաբանութեան օրեր : Նախարարական կազմի եւ թագաւորական տան մէջ երկպառակութիւն կը տիրէր : Մի քանի նախարարներ ալ Պարսից կողմն անցած էին՝ առաջնորդ հանդիսանալով անոնց զօրաբանակներուն եւ միասնաբար արշաւելով եւ առսպատակելով Հայաստանի զանազան մասերը : Հայոց Արշակ թագաւորն արդէն ձերբակալած էր եւ Անուշ բերդի մէջ բանտարկւած :

Քաղաքական այդ խառնակ վիճակի մէջ երեւան կուգայ Մուշեղ Մամիկոնեան սպարապետը եւ միւս հաւատարիմ նախարարներու հետ միասին Յոյներու թագաւորին քովը երթալով կը խնդրեն Արշակի որդի Պապին ուղարկել՝ հայոց երկրի վրայ թագաւորելու համար:

Մովսէս Խորենացին, Փաւստոս Բիւզանդի հաղորդած տեղեկութիւններուն հակառակ կը գրէ, որ Հայոց երկրի այդ դժբախտութիւնները տեսնելով Մեծն Ներսէս աղաչեց Թէոտոս ինքնակալին՝ Պապը թագաւորեցնելու համար:

Յունաց թագաւորը, հաւանօրէն տեսնելով որ Պարսից ազդեցութիւնը կ'ուժեղանայ եւ որ Մերուսթանն իր հետեւորդներով աստիճանաբար կը տիրանայ Հայաստանին — իր համաձայնութիւնը կուտայ եւ Պապը թագաւոր կը նշանակէ:

Քիչ մը հետեւինք Խորենացուն եւ տեսնենք թէ ինչ դրութեան մէջ կը գտնւէր Հայաստանը—

«Յետ մահուանն Արշակայ գումարեց Շապուհ զօր բազում ի ձեռն Մերուսթանայ... Խոստացաւ տալ նմա զհայոց թագաւորութիւնն, միայն թէ զնախարարսն նուաճելով՝ ի դէն Մազդեզանց զաշխարհս դարձուցսէ... Մերուսթան... յանձն առեալ եւ եկեալ... եւ զամենայն կարգ քրիստոնէութեան ջանայր խափանել: Զեպիսակոպոսս եւ զքահանայս հարկաց սլատճառաց կապեալ՝ յերկիրն Պարսից տայր տանել: Եւ զորս միանգամ դիրս դրասէր՝ այրէր. եւ հրաման տայր մի՛ ուսանել զդպրութիւն յունարէն, այլ սլարսիկ...»:

Երբ Մերուժանը կ'իմանայ Պապի վերադարձի եւ Յունաց օգնութեան մասին . իսկոյն կը հաղորդէ Շապուհին՝ օգնական զօրք խնդրելով: Շապուհն ալ նոր ուժեր կ'ուղարկէ Մերուժանին օգնելու եւ Հայերու դէմ պատերազմ մղելու:

Երկու կողմերն ալ հանդիպեցան Զիրաւ դաշտի մէջ եւ կատաղօրէն կռեցան եւ «ղլակամբք թշնամեաց լցին զդաշտն ամենայն, եւ զմնացորդսն ամենայն ի փախուստ չըջեալ հալածեցին»: Հայոց զօրքերու հրամանատար Սմբատը հնարաւորութիւն կ'ունենայ վիրաւորած Մերուժանին հանդիպելու եւ մտածելով թէ եթէ Ներսէս Հայրապետի մօտ տանէ կրնայ փրկւիլ եւ կամ ներւիլ տեղին վրայ:—

«Առ ի կորուստ ամբարշտին զոմանս խորանաւորս հսւր լցեալ, եւ շամփսւր երկաթի ի միս խորովեալ, զոր ջեռուցեալ, կրկնեաց բոլորեալ որպէս պաակ, եւ յոյժ արտաշէկ սրարեալ ասէ . — Պսակեմ զքեզ, Մերուժան, քանզի ի խնդր էիր թագաւորել Հայոց . եւ ինձ ասպետիս պարտ է զքեզ պսակել ըստ սովորականին իշխանութեան իմոյ հայրենեաց: Եւ մինչդեռ տաք էր իբրեւ զհօւր, ետ ի գլուխ Մերուժանայ, եւ այնպէս սատակեցաւ չարն»:

Պապ թագաւորի իշխանութեան սկզբնական օրերուն բաւական յուսալից վիճակ մը կը տիրէր: Մուշեղ սպարապետը կը վերակազմէր հայկական զնգերը եւ իբր արդիւնք իր այդ աշխատանքներուն, նա կըցաւ միայնել բոլոր ցրւած ուժերը, կապ հաստատել թագաւորին հաւատարիմ նախարարներու

մէջ եւ պատրաստ դրութեան մէջ էր՝ դիմադրելու թշնամուն :

Հետաքրքրական է նաեւ որ այդ ատեններն ալ զօրահանդէսներ տեղի կ'ունենային՝ թաղաւորի, կաթողիկոսի եւ բարեկամ յոյն պետութեան նշանաւոր զօրավարներու ներկայութեան : Ահա թէ որպիսի պատկերաւորութեամբ կը նկարագրէ Փաւլստոս Բիւզանդն իր Դպրութիւն Ե .ի գլուխ Ա .ի մէջ .

«Եւ ածէր զամենայն հանդէսն կարգեալս եւ պատրաստեալս վառեալս ի պատերազմ զդրօշս փողփողեալս եւ նշանս արձակեալս . եւ ցուցանէր զհանդէս զօրացն . . . առաջի թաղաւորին Պապայ, եւ մեծի քահանայապետին Ներսէսի, եւ առաջի Տէրենտի եւ Ադէի զօրագլխացն Յունաց . . . եւ եպիսկոպոսապետն Ներսէս օրհնէր զզօրավարն Մուշեղ . եւ ասէր . Տէր Քրիստոս օրհնեսցէ զքեզ, եւ յաջողեսցէ քեզ, եւ տացէ քեզ զյաղթութեանն շնորհս զամենայն աւուրս կենաց քոց . ի ձեռն քո եւ ի ձեռն ազգի քո փրկեսցէ զերկիրս Հայոց մինչեւ յաւիտեան» :

Այդ պատրաստութիւններէն վերջ, երբ Հայերն ունեցան սեփական թագաւոր, իրենց սիրած հայրապետն ու վերակազմած զօրաբանակ, սկսեցաւ հալածանք բոլոր համապարսիկ տարրերուն դէմ եւ «Մուշեղ զօրավարն Հայաստանեայց չըջէր ընդ երկիրն, եւ աւերէր զտրուշանսն Մազդեզանցն : Իսկ զՄազդեսունսն, որ միանգամ ի բուռն արկին, զամենեսեան տայր հրաման սպարապետն Մուշեղ ունել եւ հրով խորովել . . . եւ բազում պատուաւոր տեարս՝ որ պատուականք էին առաջի թագաւորին Պարսից . . .

եւ տայր մորթել եւ ընուլ խոտով եւ կանգնել ի վերայ պարսպոցն : Ընդ բազում տեղիս զայս առնէր ի վրէժս հօրն իւրոյ Վասակայ» :

Դիտելի կէտ է նաեւ այն , որ ինչպէս Փաւստոս կ'ըսէ , Հայոց բանակի զինւորները թռչակ կ'առնէին . . . «Ապա Մուշեղ . . . ընտրեաց իւր արս ընտիրս միամիտս ազատս ազգայինս , քառասուն հազար , միաբանս միակամս , եւ կազմեաց զնոցա ձիով եւ թռչակաւ եւ զինու » :

Յատկանշական կէտ մ'ալ , զորս կը կամենայինք ընթերցողներու ուշադրութեան յանձնել՝ այդ , այն հպարտ , ազնիւ , եւ ասպետական ոգին է , որ կը տրէր եւ կը տրիէ հայ կուռքներու մէջ՝ հանդէպ կանանց :

Մուշեղ սպարապետը կը հրամայէ թշնամու գերիներէն 600 նշանաւոր մարդ մորթել , խոտով լեցընել եւ ուղարկել Հայոց արքայ Պապին :

«Բայց զկանայսն Շապհոյ թագաւորին Պարսից ոչ ումեք ինչ թոյլ տայր . . . անարգել ինչ զնոսա ումեք» :

Մարդ ստիպւած կ'ըլլայ մտաբերել իմանասօրայ արշաւանքի հերոսներուն , որոնք կ'ըսէին իրենց թըշնամիներու կանանց .—

«Մի վախեմար , հանգիստ կացիր , բաջի ջան ,
Կանանց երբեք ձեռք տալու չէ վրէժխնդիր հայ
փիտան . . . »

Պարսից հետ պատերազմը վերջացած էր հայերու յաղթանակով : Հայաստանը պէտք ունէր ներքին եւ արտաքին խաղաղութեան՝ վերակազմակերպելու եւ

վերաշինեցու համար: Մեր դժբախտութիւններէն մէկն ալ այդ եղած է որ շատ քիչ ժամանակներ անդորրութիւն վայելած ենք եւ միշտ ալ կռիւներու մէջ՝ արտաքին եւ ներքին խռընդոտներու դէմ:

Պապի թագաւորութեան օրով ալ դաւերն ու ըստականութիւններն անսպակաս էին: Պալատական շրջանակներու մէջ քէնն ու նախանձը, թշնամութիւնն ու որողայթները սովորական երեւոյթներ էին: Ինքը Պապ թագաւորը մի անբարոյական տիպ էր: Մարդկը սարսռայ կարգալով Փաւստոսի զբաւածներն անոր մասին եւ կը զարմանայ որ այդպիսի փողոցային, ընկած անձնաւորութիւնը կրնար տէր ըլլալ, կառաւարել երկիրը եւ այն ալ ամենախառնակ եւ վտանգաւոր շրջանին:

Առանց զբաւան էթիկային դէմ գնալու՝ մենք պարտաւորեալ ենք քաղաքացիական ներկայացնելու Փաւստոսի իսկ բառերով անբարոյական Պապի տիպը:

«Թագաւորն Պապ... լի էր դիւօք ի տղայու թենէ իւրմէ: Յորժամ մարդիկ հանասլազօր յարգօրեւ ելեալ մտանէին ի ծոցոյն Պապայ թագաւորին, եւ սլատէին զուսօք նորա... Եւ էր թագաւորն Պապ ի պղծութեան թաւալեալ. երբեմն այլոց էդ եղեալ, տայր զինքն ի խառնակութիւն. եւ երբեմն զայլս էդ արարեալ, զարուսն խառնակեալ պղծէր. եւ երբեմն ընդ անասունս խառնակէր»: (Դպրութիւն Ե., գլ. ԻԲ.):

Մի այլ տեղ — Դպրութիւն Դ. գլ. ԽԴ. — փաւստոս կը նկարագրէ

«Եւ բնակեցին դեւք բազումք ի մանուկն

(Պասլ), եւ վարէին զնա ըստ կամաց իւրեանց : Մնաւ եւ աճեաց , եւ դործէր զմեղս , զսորունկութիւն , զսղծութիւն արուազիտութեան եւ զանասնազիտութիւն , եւ զազրելի գարշութիւն . բայց կարի զարուազիտութիւն : Դարձեալ ինքն իզանայր այրոց , եւ այսպէս մըմկեալ թաւալեալ էր» :

Հայաստանի դժբախտութեան օրերուն գահի վըրայ նստած էր այսպիսի անարժան մէկը եւ մենք յոյս չսլիտի ունենայինք որ աւելի ուժեղ , աւելի յաղթական ըլլայինք : Այդ անձնաւորութիւնը , իր անբարոյականութեան շնորհիւ , սլատճառ դարձաւ բազմաթիւ խլրտումներու :

Ամենէն առաջ նա սղանել տաւ Հայր Մարդ Պետին , որ իր մօր Փառանձեմի մահաւան սլատճառ դարձած էր : Մուշեղ սղարասլետի հրամանով կը ձերբակալեն Մարդ Պետին «եւ մերկանալ իբրեւ ի մօրէ , եւ կասլել զձեռս նորա ի ներքոյ ծնկաց նորա , եւ ի չու հանել զնա ի գետս , եւ զնել ի վերայ սառինն կըվելոյ գետոյն . եւ սատակեցաւ անդէն» :

Այդ ատենները երեւան կուգայ մի այլ դաւաճան հայ զօրավար — Դղաի անունով , որ նշանակւած էր Գանձակի չրջանի — Պարսից եւ Հայոց սահմանազլխի զօրքերու ժամանակաւոր հրամանատար : Նա , օգտուելով իր բարձր գլիւքէն , մարգլիկ ուղարկեց Պարսից Շասլուհ թագաւորի մօտ եւ խոստացաւ մատնել եւ Պարսից ձեռքը յանձնել Հայոց Պասլ թագաւորին , Յոյն զօրավար Տէրենտին եւ Մուշեղ զօրավարը : Այդ գաւազրութիւնը կը լարւի , թագաւորը ճա-

չի կը հրաւիրէ Դղակին եւ սղանել կուտայ. «եւ ան-
դէն ի վանսն պատմութեան փողոտէին զնա, եւ
հատին զգլուխ նորա, եւ հասին հարին ի նիզակի, եւ
կանգնեցին ի հրապարակին արքունի»:

Մուշեղ սպարապետն ալ զբաղւած էր ներքին եւ
արտաքին ապստամբութիւնները զսղելով եւ բոլոր
հակառակորդներուն ալ գլխատելով: Նա զսպեց Ա-
տըրպատականի, Նոշիրականի, Կորդոնաց, Կոր-
դեաց, Տմորեաց, Մարաց, Արծխայ, Աղւանից, Կաս-
պից, Վրաց, Աղծնեաց, Տուփաց Անպեղ Տան, Անծտայ
չրջաններու ապստամբութիւններն ու խռովութիւն-
ները:

Այս բոլոր դէպքերը բաւական չէին կարծես, եւ
ահա երեւան կուգայ Պապ Թադաւորի դաւադրու-
թիւնը Ներսէս հայրապետի դէմ: Ներսէսը միշտ կը
խրատէր եւ կը պախարակէր Թադաւորի վատ արարք
ները: Եւ որպէսզի այդ խոչընդոտը մէջտեղէն վերա-
նայ, վճռեց մեծ քահանայապետին ճաշի կանչել եւ
հոն քուսաւորել: Այդպէս ալ եղաւ: Բազմաթիւ նա-
խարարներ, որոնց մէջ եւ Մուշեղ սպարապետը,
չատ վատ տպաւորւեցան այս դէպքէն, եւ ամէն մի-
ջոց գործադրեցին Թունաւորւած հայրապետին ա-
ռողջացնել, բայց չկարողացան:

Ներսէս կաթողիկոսի մահւնէ վերջ Պապ Թա-
դաւորն աւելի ազատ եւ սանձարձակ զգաց ու վերա-
փոխեց այն բոլոր հին սովորութիւններն ու վատ վի-
ճակը՝ որոնց դէմ պայքարած էր Ներսէսը: Հրա-
մայեց աւերել բոլոր այրինոցները (այրիներու հա-
մար պատրաստուած բնակարաններ), որբանոցները,
կուսանոցները՝ զանազան ականներու և դաւառներու

մէջ շինւած՝ Ներսէս կաթողիկոսի կողմէն : Վերացըրեց ըստ Հիւանդանոցներն ու աղքատանոցները , որոնք այնքան մեծ օգնութիւն կը հասցնէին հասարակութեան : Արդիւլեց տասանորդ եւ կամ պտղի տալ եկեղեցական պաշտօնեաներուն . իրաւունք տւեց կանանց թողնել իրենց ամուսիններուն եւ «էր զի մի այր տաան կին լիովէր . եւ առհասարակ յանօրէնութիւն դարձան միանգամայն» :

«Եւ ամենայն մարդիկք երկրին Հայոց էին մարդիկք պտղաբերք եւ ողորմածք առ ի յիշել զաղքատս եւ զնեղեալս , զտառապեալս եւ զօտարս , զհարստահարս , զնժգեհոս , զսկանդուկս տըս , զհիւրս , զանցաւորս . եւ էր նոցա կարգեալ վերակացուս սրբոյն Ներսէսի , եւ դարմանս ի տեղեաց տեղեաց : Իսկ յետ մահու նորա աւերեաց զայն ամենայն թագաւորն Պապ , եւ անարգեաց զպատիւ եկեղեցւոյ...» :

Հայաստանի ներքին այդ շահատակութիւնները բաւական չէին , կարծես , դեւերով լեցուն Պապի համար եւ նա սկսեց կնճռոտել արտաքին քաղաքականութիւնն ալ : Հակառակ երկար տարիներու ընդունւած սովորութեան եւ հայ նախարարներու եւ մեծամեծներու խորհրդին , նա թշնամական դիրք բռնեց Յունաց հանդէսը եւ աւելի մտերմացաւ Պարսիկ արքունիքի հետ : Յարաբերութիւններու այդ լարման ատեն Յունաց թագաւորն հրաման կուտայ Տէրենտ եւ Ադէ իր զօրավարներուն , որոնք Հայաստան կը դռնէին , սպանել Պապին : Անոնք ալ տեսնելով որ հայ նախարարներն ու զօրականներն համամիտ չեն

Թաղաւորի վարած քաղաքականութեան, ճաշի կը հրաւիրեն Պապին եւ կ'սպանեն :

Այդ դէպքէն վերջ հայ մեծամեծները կը հաւաքւին Ժողովի, Մուշեղ սպարապետի գլխաւորութեամբ վճռելու թէ ի՞նչ պիտի ընեն, — Վրէժ պիտի լուծեն՝ կռիւ յայտարարելով Յոյներու դէմ, թէ՛ պիտի լըռեն. եւ կ'որոշեն .

«Ոչ կարեմք հեթանոսաց ի Պարսկաց ի ծառայութիւն մտանել, եւ թշնամի առնել զթաղաւորն Յունաց, եւ ոչ զերկոսեան թշնամի առնել. եւ ոչ առանց միոյ թիկանց կարեմք կեալ : Ասպ եկեաց այս բան ի խորհրդին, թէ զինչ եղեւ՝ ահա եղեւ, թող ծառայեսցուք թաղաւորին Յունաց. կացցուք ի հնազանդութեան իշխանութեան թաղաւորութեանն Յունաց. զիարդ եւ կամք իցեն թաղաւորութեան Յունաց՝ արասցեն մեզ» :

Զնայած հայ իշխաններու այդ որոշման՝ բարեկամ ըլլալ Յունաց, երկիրը չխաղաղեցաւ, այլ օր ըստ օրէ աւելի անկերպարան եւ անիշխանական վիճակի մէջ ընկաւ : Այդ դրութեան աւելի նպաստեց Արշակունեաց տոհմէն եւ Յունաց կողմէն նշանակած Վարազդատ մանուկ թաղաւորը, որի մասին Փաւստոսն իր գրքի (Դսլրութիւն Ե. գլ. 17.) մէջ կ'ըսէ

«Եւ էր նա մանուկ յաւուրց, լի արութեամբ, կորովի ձեռօք, քաջ սրտիւ, եւ ի մտաց թեթեւ. մանկաբարոյ, տղայահանճար, մանկամիտ...»

Արդ իբրեւ տեսանէին զթագաւորն Հայոց Վարազդատ մեծ նախարարքն Հայոց՝ թէ մանուկ բանսդըթուկ է, զչար ի բարոյ որոշել չգիտէ, սկսան աշնուհետեւ ըստ կամաց իւրեանց վարել զթագաւորս որպէս եւ կամէին. բանիւք իւրեանց տանէին եւ բերէին զնա» :

Այս դրութենէն օգտուեցան քանի մը չարամիտ նախարարներ եւ մասնաւորապէս Սահռունեաց տոհմի նահապետ Բաառը, որ մանուկ թագաւորի դայեակն էր, ու սկսան չարախօսել Մուշեղ զօրավարի մասին ու խորհուրդ տալ՝ սպանելու եւ ապատելու այդ վրտանգաւոր անձնաւորութենէն : Նախանձը եւ կիրքն իրենց ազատ թռիչքներու մէջ մտան եւ ամենօրեայ բամբասանքներու եւ չարախօսութիւններու արդիւնքը այն կ'ըլլայ, որ Վարազդատը կը համաձայնի Մուշեղին սպանել եւ այդ նորատակաւ ալ յատուկ ճաշկերոյթ կը տրւի՝ պալատական չրջաններու համար : Ազնիւ եւ մաքուր հայ զինուորականներ չկարողացան կաշառել՝ Մուշեղին սպանելու համար, եւ ըստիպւած եղան տգէտ եւ հզօր մարդկանց հարբեցնել՝ այդ ոճիրն ի դլուխ հանելու համար :

«Պատրաստեաց Վարազդատ արս ընտիրս հզօրս, զօրեղս, զի կազմ կայցեն դործոյն, հարկանել յանկարծօրէն յանդատրաստից յեղակարծումն ժամու ի վերայ Մուշեղի : Զնոսա քաջ ուրախ առնէր մեծապէս, եւ շատ գինի տայր ըմպել, եւ բազում առնէր զբօսումն ուրախութեան» :

Այսպիսի տմարդի միջոցներու կը դիմեն Հայոց

Թագաւորն ու քանի մը դաւաճան նախարարներ՝ ըս-
պանելու մարդու մը՝ որ իր ամբողջ կեանքը թշնա-
մու դէմ պայքարելով անցուցած է եւ միշտ ալ յաղ-
թական եղած է : Եւ երբ վարձկան ու հարբեցած զին-
ւորները յարձակում կը դործեն ու ձեռքերը կը կա-
պեն , քաջ սպարապետի վերջին խօսքերը կ'ըլլան .—

«Ի վերայ բազում իմոց վաստակոցն արեան
եւ քրտան , եւ սլաքօքն զքիրտն ջնջելոյ , ա՞յս
հատուցումն եղեւ ինձ : Բայց իբրեւ եհաս ինձ
մահս , թէ ի վերայ ձիոյ դիպեալ էր . . . » :

Այս դաւադրութեամբ Հայաստանն աւելի խառ-
նակ վիճակի մէջ ընկաւ : Անարժան մարդիկ պաշտօ-
նի տիրացան եւ անհատական հակառակութենէ դըր-
դըւած իրենց հակառակորդները տապալել սկսան :

Շապուհի եւ Հայոց մէջ տեղի ունեցած կռիւնե-
րու ատեն Մամիկոնեան ցեղէն երկու եղբայրներ՝
Մանուէլ եւ Կոն դերի տարւած էին : Այդ ատենները
երբ Վարդգէստ մանուկ թագաւորը դահլի վրայ էր ,
Մանուէլ Մամիկոնեան Հայաստան վերադարձաւ ,
անմիջապէս պետական շրջանակներուն հակառակ
դիրք բռնեց . որոշեց Հայոց սպարապետութեան ղեկն
իր ձեռքն առնել եւ միաժամանակ պատժել Մուշեղի
մահւան մեղսակիցները :

Ժողովրդական տրամադրութիւնները Մամիկոնե-
աններու հանդէպ , ինչպէս նաեւ դժգոհութիւնները
պետական շրջանակներու դէմ եւ այն որ Մանուէլն
իրեն թիկունք ունէր պարսկասէր հայ կուսակցու-
թիւններն ու Պարսկական կառավարութեան համա-
մըտութիւնը՝ նպաստեցին Մանուէլի «պետական

հարւած»-ի յաջողութեան եւ բարձրացրին նրան դիք տատորութեան աստիճանի :

Մամիկոնեանի շարժման առիթներէն մէկը եւ գլխաւորներէն Մամիկոնեան տոհմի պաշտօնազըր-կութիւնն էր եւ Փաւստոսը կուտայ հետեւեալ յատ-կանշական արտայայտութիւններով .

«Արդ Մուշեղ այր քաջ եղբայր իմ , որ ի վե-րայ ձեր մաշեաց զանձն իւր ի մանկութենէ իւր-մէ , վանեաց , կոտորեաց զթշնամիս ձեր , եւ ոչ կարացին թշնամիքն սպանանել , դու կալար ի բաղմականի խեղդեցեր զնա : Նա դու չես իսկ Ար-շակունի , այլ ի պոռնկութենէ եղեալ ես որդի» :

Վարազդատ թագաւորն ալ կ'սպառնայ Մանուէ-լին թէ դուրս կը վռնտէ Հայոց երկրէն եւ կամ թէ «ոչ կամիցիս զնալ , մեռանիս ի ձեռաց իմոց որպէս եւ Մուշեղն մեռաւ» :

Քաղաքացիական պատերազմ կը ծագի Հայոց մէջ՝ թագաւորական եւ Մամիկոնեան կուսակիցնե-րու միջեւ : Այդ կռիւը տեղի ունեցաւ Կարնոյ դաշ-տին մէջ եւ արդիւնքն այն եղաւ որ թագաւորի կողմ-նակիցները յաղթւեցան եւ Մանուէլն եղաւ Հայաս-տանի դիփտաւոր , որ որքան ալ քննադատելի ըլլայ իբր պետական ձեւ , անհրաժեշտ է իբրեւ ժամանա-կաւոր բուժիչ միջոց :

Մանուէլի առաջին գործը կ'ըլլայ բոլոր յանցա-ւորները պատժել եւ իբր վրէժ Մուշեղի մահւան՝ գլխատել Բատ նահապետը «արքային Վարազդատայ դքսուն , զսպանողն Մուշեղի» : Հին սովորութեան հա-

ճաճայն «նախ յանդիման նմա հրամայէր փողոտել զորդին նորա, ապա յետոյ զնա դլխատել. եւ զայլսն կոտորեաց ըստ նմին օրինակի» :

Ներքին այս գժտութիւններուն վերջ տալէն ետք, Մանուէլ սպարապետն իր ուշադրութիւնը դարձրեց արտաքին թշնամիներու վրայ: Նա նկատեց, հաւանօրէն, որ իր բարեկամութիւնը Պարսից հետ որքան ալ սկզբնական օրերուն օգտակար եղած ըլլայ, այնուամենայնիւ օր ըստ օրէ վտանգաւոր կը դառնայ հայ ժողովրդի ազատութեան եւ ամբողջութեան տեսակէտէ: Չնայած որ Պարսկաստանին որոշ հարկ կուտային, ինչպէս նաեւ անոնց տաւր հազար զինւորներուն՝ Սուրէն զօրավարի դլխաւորութեամբ՝ հագուստ, ուտեստեղէն, ռոճիկ, բայց եւ այնպէս Պարսկական վտանգն զգալով պայքարեցան եւ Հայաստանէն վռնտեցին անոնց:

Թշնամութիւն ծագեցաւ Հայոց եւ Պարսից միջեւ եւ բազմաթիւ Պարսիկ հրամանատարներ՝ Գուժանդ, Վարազ, Մուկան եւ ուրիշներ եկան, արշաւեցին եւ զօրեղ դիմադրութեան հանդիպելով՝ պարտուեցան:

Մանուէլ Մամիկոնեանն օգտուելով հանդամանքէն՝ Թազաւոր հռչակեց Պապի որդի Արշակին, իսկ միւս եղբայր Վաղարշակին ալ յաջորդ: Հայ ժողովրդի տարբեր հատւածներն ու կուսակցութիւնները նորէն միացան՝ ունենալու իրենց սեփական կառավարութիւնը:

Մեր երկրի քաղաքական ամբողջութիւնը պահպանելու համար բաւական չէ միայն արհեստական խնդակցութիւններով եւ ոգեւորութիւններով ապ-

րիւ. պէտք էր լուրջ ուշադրութիւն դարձնել ձեր երկ
րի աշխարհադրական դիրքի վրայ, ինչպէս նաեւ
Յոյներու եւ Պարսիկներու արտաքին քաղաքականութեան
վրայ:

Հարցերու այդ կնճռոտութեան ատեն կ'ըլլայ որ
կը մեռնի Մանուէլ սպարապետը — հրովարտակոյ
մը Հայոց Աշխարհն ու Արշակ արքան յանձնելով
Յունաց:

Այս կարճ ժամանակաշրջանին մէջ մենք կը տես-
նենք քաղաքականութիւններու փոփոխութիւն —
Մուշեղ Մամիկոնեան Յունաց ազդեցութեան կողմ-
նակից էր, իսկ Մանուէլը սկզբնական շրջանին Պար-
սից եւ ապա նորէն Յունաց:

Քաղաքականութեան այս փոփոխութիւններու,
Յունաց եւ Պարսից ձուլման ծրագրներու, ինչ-
պէս նաեւ Հայաստանի ներքին դաւադրութիւններու
եւ դաւաճանութիւններու պատճառաւ հայ ժողո-
վուրդը իր անկախութիւնն ու ամբողջականութիւնը
կորսնցրեց:

Հայաստանը երկու մասի բաժնեցաւ — Յունաց
հովանաւորութեան տակ՝ Արշակ թագաւորով, եւ
միւսն ալ Պարսից՝ Խոսրով թագաւորով: Այս երկու
պետութիւններն ալ փոխադարձ համաձայնութեան
եկան եւ դաշնադրութեամբ մը Հայաստանն ազդե-
ցութիւններու շրջանի բաժնեցին, զորս շատ յաջող
կերպով կը ներկայացնէ Փաւստոս Բիւզանդն իր
Դպրութիւն 2. գլ. Ա. — ի մէջ:

«Եւ այնուհետեւ առէ խորհուրդ միարանու-
թեան հաւանութեան ընդմիմեանս թագաւորն
Յունաց եւ թագաւորն Պարսից. եւ լաւ համարե-

ցան զաշխարհն Հայոց նախ ընդ երկուս ի մէջ իւրեանց բաժանել, զի ասէին՝ թէ ի միջի մերում բնակեալ է այս հզօր եւ հարուստ թագաւորութիւն, լաւ է զի այսու եղծանել եւ խանգարել կարասցուք զայս թագաւորութիւնս. նախ ընդ երկու բաժանել երկու թագաւորօքս Արշակունօք՝ զորս կացացուք, ապա եւ ընդ նոսա կրծել ջանացուք, աղքատացուցանել, ի մէջ արկանել ի ծառայութիւն, զի մի՛ կարասցեն ի մէջ մեր ամբառնալ զգլուխս» :

Ամենավերջին այս փոքրիկ հարւածն ալ բաւական է եզրակացնելու որ մեր արտաքին քաղաքականութիւնը՝ օտարներու կողմէն, միշտ, միեւնոյն ուղղութեամբ ընթացել է՝ բաժանել եւ ապա տիրել :

Այսօրն ալ նոյնն է եւ Հայաստանը զոհ եղած է զազտնի դաշնագրութիւններու եւ ազդեցութիւններու համար արհեստական բաժանման :

Վերջին Արեւիկունիք. — Պարսկական Հայաստանի վրայ, 391-414 թւականը, թագաւոր կը նշանակւի Վռամշապուհը, խոսրով Դ. Հայոց թագաւորի եղբայրը :

Այդ ուսումնասէր եւ հայրենասէր թագաւորի օրով հայ կեանքի մէջ խոշոր երեւոյթ տեղի կ'ունենայ որ որքան գրական նշանակութիւն ունի նոյնքան եւ աւելի ալ քաղաքական նշանակութիւն եւ ազդեցութիւն ունեցած է : Այդ Տառերու Գիւտն է :

Յոյն եւ Պարսիկ քաղաքականութեան առաջնականաբար նպատակներէն մինն էր ձուլել հայ ժողովրդին եւ իրր ինքնուրոյն ազդ մէջտեղէն վերացնել : Այդ

ուղղութեամբ անոնք խոշոր աշխատանքներ թափեցին եւ հայութիւնը քաղաքականապէս պիտի վերացնէին, եթէ նոր դադար, նոր նպատակ եւ նոր շարժում առաջ չգար—ազգային գերականութեան դար զացում եւ սեփական լեզու մշակում: Հայերն ամենայն ոգեւորութեամբ կ'ալան այդ դործին եւ կ'արժ ժամանակէն ընթացքին կրցան ունենալ իրենց լեզուով աւետարան եւ այլ կրօնական գրքեր ու այդ ճանապարհով ալ հիմ դրին մայրենի գերականութեան:

Այդ խոշոր դէպքը, որ շատ մը քաղաքական բնոյթ կրող յեղափոխութիւններ արժեցաւ, կրցաւ նշանակալից դեր կատարել մեր իրականութեան մէջ եւ ի մի հաւաքել բոլոր ցրած ուժերը: Վռամ չապուհ թագաւորը, որ կրթած եւ քաղաքագէտ մէկն էր, կրցաւ առանց դժուարութիւններու բարեկամ մնալ երկու արքունիքներու հետ, շատ անգամ անոնց ներքին խնդիրներուն մասնակից կ'ըլլար եւ յաջողութեամբ ալ կը վերջացնէր եւ այսպիսով հնարաւորութիւն կուտար Հայոց նոր գերականութեան զարգացման: Այդ խաղաղ եւ անդորր շրջանը երկար չտեւեց եւ Վռամ չապուհի մահէն վերջ Խոսրով Դ-ը, որ դերի էր Պարսից ձեռքը, նորէն վերադարձաւ եւ մէկ տարի միայն կրցաւ թագաւորել՝ չուտափոյթ մահուան պատճառով:

Խոսրովի մեռնելէն վերջ թագաւոր կը նշանակուի Տիգրան Ե. (415-417), որ խաղաղ եւ շինարար աշխատանք չկրցաւ կատարել եւ իր եղբոր Արշակի հետ մշտական կռիւներու եւ ընդհարումներու մէջ էր: Այս երկու եղբայրներն ալ փոխադարձ նախանձէն կուրացան եւ երկար կռիւներէ ալ ձանձրացած՝ որո-

չեցին կամաւ իրենց թաղերն յանձնել մէկը՝ Յոյնե-
րուն եւ միւսը՝ Պարսիկներուն : Իբրեւ թէ փոխա-
դարձ վրէժ կը լուծեն իրարմէ եւ իրենց անմտու-
թեան պատճառով կը վնասւի հայ ժողովուրդը եւ
անոր քաղաքական կեանքը :

Հայաստանը նորէն երկու մասի բաժնւեցաւ եւ
ենթարկւեցաւ երկու զօրեղ եւ մեր ժառանգութեան
վրայ աչք տնկած պետութիւններու ազդեցութեան :
Յոյներն ու Պարսիկներն ամէն կերպ կը ջանային խու
սափիլ հայ թագաւորներ եւ իշխաններ նշանակելէ եւ
միանգամ ընդմիջտ վերջ տալու համար այդ ապըս-
տամբ, վտանգաւոր եւ հանապաղ վիճաբանութեան
առարկայ եղող երկրին՝ ամէն ջանք դործադրեցին
ճուլել եւ միացնել Պարսիկներուն՝ Պարսկական Հա-
յաստանը եւ Յոյներուն՝ Յունական մասը : Նոյնիսկ
Յազկերտ Ա. Պարսից թագաւորը այնքան համարձա-
կութիւն կ'ունենայ որ իր որդի Շապուհին Հայաս-
տանի վրայ թագաւոր կը նշանակէ, որ միայն երեք
տարւայ կեանք կ'ունենայ : Հայ նախարարները տա-
նիլ չէին կրնար օտար լուծը եւ ծանաւանդ յանկար-
ծակիլի եկան երբ իմացան թէ Շապուհը, որ Պարս-
կաստան դացած էր իր հօր դահը ժառանգելու, հրա-
ման տւած է չղթայակապ արքունիք հասցնել հայոց
մեծամեծները : Անոնք վճռեցին միասնաբար դիմա-
դրել եւ իրենց ամբողջ ուժերը կեդրոնացնելով կըր-
ցան դուրս վճռտել պարսկական մնացորդ զօրաբա-
նակը, սովորութիւնները եւ Հայաստանը նւաճելու
համար ուղարկւած նոր բանակը : Այդ ապստամբու-
թեան եւ կամ ընկզման արդիւնքն այն կ'ըլլայ որ

Վռամչապուհի որդի Արտաշէս Դ-ը (422-428) Թա-
զաւոր կը նշանակւի Հայոց վրայ :

Այս Թազաւորն ալ չկրցաւ կեդրոնական ուժ հան-
դիսանալ եւ վերականգնել Հայաստանի նախկին դիր-
քը : Արտաքին քաղաքականութեան հակասութիւննե-
րու զուգընթաց առաջ կ'ընթանային ներքին խռովու-
թիւնները եւ այդ բոլորն ա'լ աւելի արագ կը դահա-
ւիժէին Հայաստանի անկախութիւնը՝ ունենալով Թա-
զաւորներու թոյլ, մեղկ եւ անկամ բնաւորութիւն-
ները :

Հայ նախարարներու մէջ առաջ կուգան խռովա-
րարներ եւ դաւաճաններ, որոնք չկարողանալով տա-
նիլ Թազաւորի կատարածները՝ որոշեցին Պարսից օդ
նութեան դիմել : Ի զուր Սահակ Պարթեւը ջանաց հա-
մոզել անոնց որ քիչ մ'ալ համբերեն եւ միասնաբար
աշխատին Հայաստանի անկախութիւնը վերկելու :

Դաւաճան նախարարներու խումբը մը՝ արծկէացի
փառամու Սուրմակ երէցի առաջնորդութեամբ Պար-
սից դուռը դացին եւ չարախօսեցին Թազաւորի եւ
կաթողիկոսի մասին՝ մեղադրելով Հէլլէնասիրու-
թեան մէջ : Նախարարներն ալ երկուսի բաժանելով՝
Յունասէր եւ Պարսկասէր, Հայաստանի բաժանման
գործն ալ աւելի դիւրացուցին եւ Արշակունեաց տի-
րապետութեան վերացման մեծապէս նպաստեցին :
Հոս արժէ մէջ բերել Մովսէս Խորենացու «Ողբ»էն
կտորներ, որոնք ցայտուն կերպով կը ներկայացնեն
Հայաստանի զանազան դասերու կատարած դերը՝
Հայաստանի անկախութեան վերացման մէջ .

—տողյի՝ թ՛քմտկոտտո՝ թ՛րամվոյտ ԺՆՂԿՂՍԾ՝

: Հոգեթրսնդտառք մ թնաճոյալի
 ' թմոկոտոռոյի ' թնանցմամ ' թկոտոռոյիցտ ' թոռոյ
 -ռօգդ ' թկոհտառո ' թոհի ԺՂՈՎՈՒՆԴԻՍՆՍՍԲ

: Ժողովուրդաբան
 Կոմիտեի անդամները և իրենց հարմար ժամանակին
 Կոմիտեի անդամները և իրենց հարմար ժամանակին

: Եղտգթխանգի
 -տտտի րգ Ետտտտտի թնամիո ' Ենիտտ զտիտտտի
 -տնմտի րգ Ենիտտգրմտ թնանգտտ ' թիմադ ' թզտտ
 -տմն ' թնտտտտտն ' թտմտտն թՅՍՎԴԻՆԴԶԻ

-**ԹԱՆՔԱՆՈՒՄ ԴՔՆ** ԴՆԹԻ ԺՈՂՈՐԱՍԱԾՈՒՆՆԵՐԻՆ՝ ԺԱՆՈՒԼՈՒԴ
 -**ՈՒՆԻՄԵՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻՆ՝ ԺԱՄԱՐԱԶՆԳԻ ԺՄԱՎՈՐՅՈՅԿ**

: խաղատուրքն ուսոյն նդուդ
 -մւն լոգնդ թմբն զ զիտոյն զարատոյն
 -սի ' զիտոյն զարատոյն ' զիտոյն զարատոյն
 -գիտոյն ' զիտոյն զարատոյն ' զիտոյն զարատոյն
 -նդնսն ի զարատոյն ' զարատոյն զարատոյն
 ' զիտոյն զարատոյն ' զարատոյն զարատոյն

:... ԴԱՐՔ
 — ԲԱՐՈՒՄԻՆՆԱԿԱՆ ԴԱՐՔԻՆԻՆՆԱԿԱՆ ԲԱՐՈՒՄԻՆՆԱԿԱՆ
 ‘ ԴԱՐՔԻՆԻՆՆԱԿԱՆ ԴԱՐՔԻՆԻՆՆԱԿԱՆ . ԴԱՐՔԻՆԻՆՆԱԿԱՆ
 ԲԱՐՈՒՄԻՆՆԱԿԱՆ ‘ ԴԱՐՔԻՆԻՆՆԱԿԱՆ ԲԱՐՈՒՄԻՆՆԱԿԱՆ . ՆԱԿԱՆ
 — ԲԱՐՈՒՄԻՆՆԱԿԱՆ ԴԱՐՔԻՆԻՆՆԱԿԱՆ ‘ ԲԱՐՈՒՄԻՆՆԱԿԱՆ ԴԱՐՔԻՆԻՆՆԱԿԱՆ
 ԲԱՐՈՒՄԻՆՆԱԿԱՆ ԴԱՐՔԻՆԻՆՆԱԿԱՆ . ԴԱՐՔԻՆԻՆՆԱԿԱՆ ԲԱՐՈՒՄԻՆՆԱԿԱՆ
 ‘ ԴԱՐՔԻՆԻՆՆԱԿԱՆ ԴԱՐՔԻՆԻՆՆԱԿԱՆ ‘ ԴԱՐՔԻՆԻՆՆԱԿԱՆ ԴԱՐՔԻՆԻՆՆԱԿԱՆ
 ‘ ԴԱՐՔԻՆԻՆՆԱԿԱՆ ԴԱՐՔԻՆԻՆՆԱԿԱՆ ‘ ԴԱՐՔԻՆԻՆՆԱԿԱՆ ԴԱՐՔԻՆԻՆՆԱԿԱՆ

եացք, սղերդք, հեշտասէրք, անժուժկալք, կո-
ղոպտիչք, համբայրոյք աւաղակաց :

ԻՇԽԱՆՔ ապստամբք, դողակիցք գողոց ,
կծլիք, կծծիք, ժլատք, ագահք, յափշտակողք,
աշխարհաւերք, աղտեղասէրք, ծառայիցն հա-
մամխտք :

ԴԱՏԱԽՈՐՔ տմարդիք, սուտք, խաբողք, կա-
շառառուք, անընտրողք իրաւանց ,անհաստատք,
հակառակողք : Եւ բարձունն առ հասարակ յա-
մենեցունց սիրոյ եւ ամօթոյ» :

Ահա այս էր այն անտանելի եւ սարսափելի վի-
ճակը , որի մէջ կը դտնէր Հայաստանը եւ որը
պատճառ դարձաւ մեր երկրի քաղաքական կեանքի
անհետացման եւ օտար տիրապետութիւններու դիւ-
րաւ զարգացման :

ԳԼՈՒԽ Ը

ԿՐՕՆԱ-ՀԱՅՐԵՆԱՍԻՐԱԿԱՆ ԱՊՍՏԱՄԲՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Առաջին Ապստամբութիւն: Վարդան Մամիկոնեան. — Քրիստոնէութիւնը մեզի հանգստութիւն չի բերեր: Անոր երեւումը մեր երկնակամարի վրայ արեամբ եղած է եւ իբր թշնամութեան պատճառ եղած է մեր եւ հարեւան պետութիւններու միջեւ: Անոր հաստատումն ու տարածումը եղբայրասիրութեամբ, համեստ քարոզներով միայն եղած չէ, այլ եւ կռիւներով, բռնութիւններով եւ պատերազմներով: Հակառակ այն քարոզին, որ տւած է Քրիստոս իր հետեւորդներուն եւ այն սկզբունքին որ կոչուել է սէր, քրիստոնէական բոլոր պետութիւններն ալ անոր տնունով թափած են զետերով արիւն: Հայ ժողովուրդը կրնայ պարծենալ զարեւելի ի վեր մինչեւ այսօր թափած իր արեան համար՝ յանուն Քրիստոնէութեան: Մենք այդ խնդրի մէջ հայ ժողովրդի պաշտպաններէն մինն ենք եւ համոզւած ենք որ որեւէ ազգութիւն, երբ իր պաշտած սկզբունքներուն համար

(կրօնական թէ քաղաքական) կը կռւի, արիւն կը թափէ, իրաւացի է եւ արժանի ապրելու:

Վարդանանց եւ Վահանանց կռիւները, որոնց անունը մեր հին ու նոր նեղմիտ կրօնականները կնքած են զուտ կրօնական սլատերազմներ, յատկանշական դրւագներ են մեր քաղաքական կեանքի ելեւէջներու սլատմութեան մէջ եւ կը կրեն կրօնական եւ ազգային քաղաքական բնոյթ: Այդ ասլատամբութիւններն իրենց էութեան մէջ համանման են մեր վերջին երեսուն տարւայ ըմբոստական շարժումներու հետ համեմատած եւ ընդհանուր գծերով ալ կրնան բաղդատուիլ:

Պարսկական կառավարութիւնը, Արշակունեաց անկումէն վերջ, մտադրւեցաւ քաղաքական մեծ ծրարադրի մը իրագործման համար — գրաւել ամբողջութեամբ Հայաստանը—անոր ժողովուրդը կրօնափոխ ընելով կապել զրադաշտական կրօնին եւ կազմելով միաձոյլ զանգւած մը՝ սլատար կանգնիլ Հռոմէացիներու եւ առհասարակ Եւրոպացիներու առջեւ: Ասիան՝ Ասիացիներուն եւ այն ալ կրակապաշտութեան հաւատամքով: Այդ նպատակին հասնելու համար անոնք ոչ մի միջոցի առաջ կանգ չառին. միջոցներ, որոնք մինչեւ այսօր ալ մեր թշնամիներու եւ այսպէս ասած «բարեկամներու» կողմէն կը գործադրւին — կաշառքներ, սլատի աստիճաններ հայ մեծամեծներուն, սպառնալիքներ, կախազան, բանտեր, հեալին—: Դեռ Վռամ Ե. արքայի օրով երկու կարեւոր փոփոխութիւններ մտցրւեցան՝ քաղաքական — նշանակելով Պարսիկ մը, Վեհ-Միհր-Շապուհ անունով, իբրեւ մարզպետ եւ կրօնական՝

Սահակի պէս ազգասէր կաթողիկոսի մը տեղ նշանակելով ինչ որ Բրքիչոյ եւ Շմուէլ ասորի, օտարական հոգեւորականներ— :

Յազկերտ Բ․ը այդ երկուսի վրայ աւելացրեց նաեւ ուրիշ կարեւոր երեւոյթ մը՝ Քրիստոնեայ Հռոմի չէզոքացումը՝ հայկական գործերուն մէջ խառնուելէ : Այսպիսով երբ Հայաստանն իր Պարսիկ կառավարիչն ունէր, իր Ասորի տեղապահը եւ իր քաղաքի չէզոքացումը եւ մնացած էր միայնակ իր սլաքարին մէջ՝ ընդդէմ տիրող, ուժեղ եւ կազմակերպած բռնութեան : Յազկերտն իր քաղաքական նպատակներուն հասնելու համար սկսեց հալածանք Քրիստոնէութեան դէմ եւ, ինչպէս Նղիշէն կը նկարագրէ «Դրդուեցոյց գրազումս ի սուրբ ուխտէն քրիստոնէից, էր՝ զոր բանիւք սպառնալիօք, էր՝ զոր կատանօք եւ տանջանօք : էր՝ զոր չարաչար մահուամբ վախճանէր․ յափշտակութիւն առնէր ընչից եւ արարոյց, եւ մեծաւ անարդանօք տանջէր զամենեւեան» : (Նղիշէ, Առաջին Յեղանակ, երես 8) :

Սկզբնական շրջանին Յազկերտը ջանաց խաղաղ միջոցներով ձուլման քաղաքականութիւնն առաջ տանել եւ երբ տեսաւ որ այդ բոլորն ալ իր նպատակներուն չեն հասցներ, որոշեց սլարդ եւ մեկին յայտարարութիւն ընել եւ խիստ հրամանագրերով բաց սլաքարի սկսիլ ըսելով .

«Ամենայն ազգ եւ լեզուք՝ որ են ընդ իմով իշխանութեամբ՝ զաղարեսցեն յիւրաքանչիւր մուր օրինացն, եւ միայնոյ եկեացեն յերկրպագութիւն արեւական, զոհս մատուցանելով եւ

աստուած անուանելով, եւ սպաս ունելով կրակի» : (Եղիշէ, Երես 15) :

Այդ բոլորէն վերջ պետական հրաման մը կուտայ, որ յար եւ նման է ներկայ Քրիստոնեայ եւ մահմետական մեծ պետութիւններու բռնած դիրքին՝ հանդէպ ճնշած ազգութիւններու, պասապօրտի սխտեմ անունով, թէ «որ յարեւելս առ մեզ դայցէ՝ թեղցեն, իսկ յարեւելից յարեմուտս՝ (այսինքն դէպի Հայաստան) անանց լիցի ճանապարհ» :

Ասա կ'սկսւին պետական կազմակերպւած չարահանքներ՝ ժողովուրդը վախցնելու համար եւ այդ՝ զինուորական քրիստոնեաներէն սկսեալ «արդելին զոմանս ի նոցանէ զձեռս յետս կապելով, եւ զխոնջանունսն կնքելով, եւ զգուշութեամբ պահելով, էր որ զերկուս աւուրս եւ էր որ զերիս : Եւ բազում այլ եւս յանարժան հարուածս չարչարէին . զոր եւ ոչ ընդ դրով իսկ արժանի համարեցաք արկանել» . . . «Եւ զամենեցուն զկարգեալ թռչակսն նուազեցուցանէին, եւ քաղցիւ եւ ծարաւով տառապեցուցանէին զնոսա, եւ ձմերոցի տեղիս՝ զդժնեայ վայրսն հրամայէին նոցա, եւ անարգս եւ վատթարս յաչս ամենեցուն զնոսա ցուցանէին» : (Այս ամբողջ տանջանքները նման են ուսական ձուլման քաղաքականութեան ատեն ձեռք առած միջոցներուն) :

Զինուորական դասին այդպիսի չարչարանքներ տալէն վերջ նա հետեւեալ միջոցներուն ալ դիմեց՝ ժողովուրդն յուսահատեցնելու . ա) «զազատութիւն եկեղեցւոյն արկանէր ի ծառայութիւն՝ թերեւ ըզ-

միաբանութիւն քակեսցէ . բ) միայնակեաց քրիստոնեայք՝ որ բնակեալ էին ի վանորայս , ընդ նոյլին աշխարհագրաւ էարկ՝ թերեւս զուխտն եկեղեցւոյն ցըրուեսցէ , եւ զմիայնակեացսն վախուցէ . գ) զհարկ աշխարհին առաւել ծանրացոյց՝ թերեւս զչինականսն վատնեսցէ» : Ատոնք դեռ բաւական չեն : Նա դիմեց երկու յատկանշական միջոցի ալ , որոնք մինչեւ այսօր ալ եղած են եւ են մեղի տիրող եւ կամ մեղ հետ զործ ունեցող պետութիւններու քաղաքականութեան գլխաւոր միջոցները .— «բանսարկութեամբ զնախարարեանն էարկ ընդ միմեանս , եւ յամենայն տան արար խռովութիւն» եւ այդ բոլորի նպատակն էր հայ ժողովրդին հասցնել այնպիսի դրութեան , որ «առ յոյժ աղփատութեանն՝ յակամայ դիմեսցեն յօրէնս մոգուց» : Այսօր ալ նոյն քաղաքականութեան կը հետեւին , խռովութիւն մտցնել հայ նշանաւոր հասարակական եւ կուսակցական դործիչներու միջեւ եւ աղփատացնել քրիստոնեայ հայ ժողովուրդը , որ սովէն սախլաւ ըլլայ նորէն քրիստոնեայ դառնալ :

Այդ բոլոր նեղութիւններու հետ միասին անոնք զրական-կրօնական վէճեր ալ առաջ կը բերէին՝ ժողովրդի միտքը կասկածի մէջ ձգելու համար : Պարսից կողմէն թուղթ մը կուգայ , որի մէջ քրիստոնէական կրօնը կը քննադատուի եւ առաջարկ կը բերուի դալ եւ արեգակին երկրպագութիւն ընել : Կրօնափիլիսոփայական հարցերու մէջ մարդաւոր հայ հոգեւորականները խօսքի տակ չմնացին եւ այդ թղթին պատասխանելով հետեւեալ պատմական եւ յատկա-

ներչական խօսքերը շեշտեցին, որ պատիւ կը բերէ իրենց՝ իբր խղճի, կրօնքի եւ ազատութեան համար պայքարողներ :

«Յայսմ հաւատոց զմեզ ոչ ոք կարէ խախտել, ոչ հրեշտակք եւ ոչ մարդիկ, ոչ սուր, ոչ հուր, ոչ ջուր, ոչ ամենայն դինչ եւ են դառն հարուածք: Ամենայն ինչք եւ ստացուածք մեր ի ձեռս քո, եւ մարմինք մեր առաջի քո կան, ըստ կամաց քոց արա դինչ եւ կամիս: Ի քէն տանջանք, եւ ի մէնջ յանձնառութիւնք. սուր քո եւ պարանոցք մեր»:

Այս բառերուն մէջ միայն կրաւորականութիւն չպիտի ըմբռնել, այլ եւ պատրաստակամութիւն՝ կուէրու, դիմադրելու եւ իրենց մարմիններն ու պարանոցները զոհելու՝ իրենց հաւատքի համար: Վարդանանց պատերազմն իր ընդհանուր գծերով յայտնի է ընթերցող հասարակութեան եւ այդ է զլիաւոր պատճառը, որ մենք ուշադրութիւն կը դարձնենք միայն յատկանշական եւ ներկայ քաղաքական կեանքի հետ նմանողութիւն ունեցող երեւոյթներու վրայ:

Յազկերտ իր քովը կը կանչէ Հայոց նշանաւոր նախարարներուն, որոնց մէջ կ'ըլլան և Վարդան Մամիկոնեանն ու Վասակ Սիւնին: Պարսից արքան իր ամբողջ ծրագիրը բացատրելէն վերջ՝ կը խոստանայ անոնց հարստութիւն, պատիւ, նշանաւոր եւ բարձր պաշտօններ, եւ այդ բոլորէն վերջ սպառնալիք՝ որ եթէ համաձայնութիւն չկայացնեն եւ հակառակին՝ անթիւ գորքեր պիտի ուղարկէ Հայաստան, եկեղեցիները պիտի քանդէ եւ տալականութեան վերածէ եւ ե-

Թէ որեւ մէկն ընդդիմանայ՝ պիտի մեռցնէ : Հայ նախարարները կը մերժեն Յազկերտի առաջարկները եւ իրենց կրօնին եւ հայրենիքին հաւատարիմ մնալով՝ կը նախընտրեն բանտի մէջ մնալ :

Անոնք բանտի մէջ մնալէն ետք, մտածեցին լըրջօրէն իրերու կացութեան վրայ եւ հաւանօրէն եզրակացնելով որ Յազկերտ իրենց բացակայութեան առտեն աւելի դիւրաւ կրնայ յաղթել եւ ընդունել տալ Հայոց Մազդեզանց կրօնը, քան եթէ իրենք ըլլային ժողովրդի հետ եւ անոնց գլուխն անցած : Կատարեցաւ դիւանադիտական խաղ մը, ուրանալ քրիստոնէութիւնը առժամապէս, փրկելու համար զայն՝ մըրտապէս : Այդ քաղաքականութիւնն այն ատեն, երբ դեռ քաղաքական մտածումն այնքան զարգացած չէր, իրեւ նպատակայարմար միջոց ընդունեցաւ եւ եղած «մեղքն» ալ ներկեցաւ Թէ Աստուծոյ եւ Թէ Ժողովրդի կողմէն, իսկ այսօր նման քաղաքականութիւն մը՝ կը կոչւի դաւաճանութիւն :

Նախարարներու ուրացման լուրը երբ Հայաստան հասաւ, Ժողովրդական հսկայ շարժում մը առաջ եկաւ, հոգեւորականութիւնն իր ղեկավարողի դերին մէջ մտաւ, գրգռեց եւ «ես եմ Աստուած», եւ չիք այլ ոք բաց յինէն, եւ ոչ զկնի իմ այլ ոք լիցի Աստուած» սկզբունքը մէջտեղ նետելով ոգեւորեց եւ կազմակերպեց Ժողովուրդը, իսկ անհաւատներուն ալ նոյն բարւոյ եւ սիրոյ Աստուծոյ անունով սպառնաց Թէ «Աստուած նախանձոտ եմ ես, հատուցանեմ զմեղս հարց յորդիս, մինչեւ յեօթն դար» : Ժողովրդական այս հայրենասիրական տրամադրութիւններն այն աստիճանի հասան, որ վճռե-

յին նոյնիսկ չխնայել ազգական, բարեկամ՝ եթէ անոնք ուրացողներ են .

«Ձեռն եղբօր հարազատի ի մերձաւոր իւր լիցի՝ որ անցեալ իցէ ըստ ուխտ պատուիրանին Աստուծոյ . եւ մի՛ խնայեսցէ հայր յորդի . եւ միակն առնուցու որդի հօր պատուոյն : Կին կռուեսցի ընդ առն ամուսնոյ, եւ ծառայ դարձցի ընդ դէմ տեառն իւրոյ» :

Ընդհանուր այս դրութիւնը ներկայացնելէն վերջ, մենք անցնենք գործողութիւններու շրջանին :

Կրօնա-հայրենասիրական այդ շարժումներու առաջին խիզախ գոհն եղաւ հայ նախարարներէն ամենակրօտսերը, Գարեգին անունով, որ իր մտածումները ազատօրէն պաշտպանեց Պարսից արքայի առաջ եւ անվախօրէն ալ ջատաղովեց Քրիստոնէութեան առաւելութիւնները՝ մոգերու կրօնի հետ համեմատած : Այդ խիզախ երիտասարդի ձեռքերն ու ոտքերը կապել կուտան, չարչարանքի կ'ենթարկեն եւ ապա մահւան կը դատապարտեն :

Երկրորդ ժողովրդական շարժումը տեղի կ'ունենայ Անգղ դիւղաքաղաքի մէջ, ուր Ղեւոնդ երէցը, իրեն ունկնդրողներու գլուխն անցնելով փառաւոր ջարդ մը տւեց «ղկառափունս մոգացն եւ մոգապետին ջարդեցին», որովհետեւ վերջիններս եկել էին եկեղեցու պատերը քանդելու եւ անոր տեղ ասորուչան կանգնեցնելու :

Երրորդ դէպքը տեղի կ'ունենայ նախարարական ժողովի մէջ, երբ բոլորը կ'որոշեն եւ կ'երդեն միաց-

եալ ուժով զխմադրել թշնամուն եւ միայն մէկը չի համաձայնիր : Անոր ալ տեղնուտեղը կը քարկոծեն : Միակ խելացի միջոցը :

Իրերու այս դրութեան ատեն Հայերը կը վճռեն զիմել Հռովմէացիներուն , նկարագրել իրենց կրած տանջանքները եւ յիշելով այդ բոլորը՝ յանուն Քրիստոնէութեան օգնութիւն խնդրել : Հռովմէական սկստութիւնը՝ ներկայ շատ մը մեղի բարեկամ կոչւած Քրիստոնեայ կառավարութիւններուն պէս , պատասխան կուտայ որ չի կրնար օգնութեան հասնիլ եւ այդ բաւական չէ : Մարկիանոս Կայսրն իր դեսպան Եփրալիոսի միջոցաւ կը յայտնէ Պարսից «բարեկամ կառավարութեան» թէ ինք որոշած է «ձեռնթափ լինել ի զօրացն Հայոց զօրու եւ զինու եւ ամենայն օգնականութեամբ» :

Դժւարութիւններն ատով չեն վերջանար : Հայաստանի ներքին կեանքն ալ ներդաշնակ չէր : Նախարարներու մի մասը՝ փառասիրութենէ կամ նախանձէ , սկզբունքէ կամ քաղաքագիտութենէ բզխած կռուող եւ զխմադրող հայերու հետ չէին , այլ անոնց հակառակ՝ ուրացողներու շարքին մէջ : Ատոնց պարագլուխն էր Վասակ Սիւնին , որի հետ կային՝ Ռըշտունեաց Արտակ իշխանը , Խոռխորունեաց Գազիշոյ , Վահեւունեաց Գիւտ , Բազրատունեաց Տիրոց , Ապահունեաց Մանէճ , Գաբեղէնից Արաէն , Ակէոյ Ընջուղ , Ուրծայ Ներսէս , Պալունեաց Վարազշապուհ եւ Ամատունեաց Մանէն անունով սեպուհ մը : Ասոնք իրենց կործանարար քաղաքականութիւնն առաջ կը տանէին եւ իրենց գործակից ունէին Զանգակ եւ Պետրոս երէցները եւ Սահակ անունով սարկաւադ

մը : Վասակն ու իր խորհրդականներն ատուլ ալ չբաւականացան՝ սուտ եւ սխալ տեղեկութիւններ հաղորդեցին Յունաց՝ արտաքին պաշտպանութիւնն հեռացնելու Հայաստանէն եւ Վրացիներուն եւ Աղւաններուն ալ համոզելով՝ Հայոց զինակցութենէն հեռացըրին :

Իրերու այս աննպաստ դրութեան մէջ հայերը չեն յուսահատիր եւ մնացեալ ուժերը միացնելով՝ Վարդան Մամիկոնեանին հրամանատար կը կարգեն : Կուլի հաւատացող եւ հայրենիքի ու կրօնքի պաշտպանութեան համար մեռնելու պատրաստ նախարարներն են . Ներշապուհ Արծրունի, Խորէն Խոռխորունի, Արտաշ Պալունի, Վահան Ամատունի, Վահեւոնեաց Գունդ, Թաթուլ Դիմաքսեան, Արշաւիր Արշարունի, Արսէն Ընծայեցի եւ ուրիշ 14 այլ նախարարներ :

Տեղի կ'ունենայ ընդհանուր զօրահանդէս, որին ներկայ կը գտնւին հոգեւորական եւ զինւորական պետեր : Բոլորն ալ ոգեւորւած են միեւնոյն գաղափարով եւ տարւած են միեւնոյն նպատակով :

Նշանակալից է Վարդան Մամիկոնեանի այդ ժողովին մէջ արտասանած ճառը, որմէ քանի մը կարեւոր մասեր կը բերենք Եղիշէի մեկնանոյշ ոճով .

«Ի բազում պատերազմունս մտեալ է իմ եւ ձեր ընդ իս . է ուրեք՝ զի քաջապէս յաղթեցաք թշնամեացն, եւ է ուրեք՝ զի նոքա մեզ յաղթեցին . եւ բազում այն է՝ որ յաղթող գտեալ եմք եւ ոչ յաղթեալք . . . Եւ մեք իսկ աւասիկ յիւրաքանչիւր մարմինս ունիմք լէրս եւ սպիս բազումըս . . . Արդ, աղաչեմ զձեզ, ո՛վ քաջ նիզակա-

կիցք իմ, մանաւանդ զի բազում ի ձէնչ լաւագոյնք էք քան զիս արութեամբ, եւ դահու ի վեր ըստ հայրենի սլաւոյն... Մի՛ երկուցեալ զանգիւղեսցուք ի բազմութենէ հեթանոսացն, եւ մի՛ յահաբին սրոյ առն մահկանացուի զթիկունս զարձուցուք» :

Այս ռաղմական եւ պատերազմի նպատակը բացարար ճառէն վերջ կը խօսի նաեւ Ղեւնդ Երէցը, որ գլխաւորապէս կը շեշտէ խնդրի կրօնական նպատակը, զազաւիրական կողմը եւ ոգեւորելով կ'ըսէ . «Մի թուութեամբ լքանիցիմք, այլ պնդութեամբ սրտիւ եւ հաստատուն հաւատովը կամակարութեամբ յարձակեցուք ի վերայ թշնամեացն, որ յարուցեալ դան ի վերայ մեր : Մեր յայտն մեզ կրկին երեւի . եթէ մեռանիմք՝ կեամք, եւ եթէ մեռուցանեմք՝ մեզ նոյն կեանք առաջի կան» :

Եւ այսպէս հայ Ժողովուրդը՝ իր զինւորական եւ հոգեւորական սկետերով առաջնորդւած կը դիմէ պատերազմի դաշտ, դէպի Աւարայր (451 ապրիլ 13), որտեղ երկու բանակներն ալ իրար կը հանդիպին : Կատաղի եւ տաք կռիւ տեղի կ'ունենայ, որի մէջ ուրիշ հայ զինւորներու հետ կ'սպանուի նաեւ ընդհանուր հրամանատար Վարդան Մամիկոնեանը : Կուրի սարսափելի ըլլալը կը նկարագրէ Նզդիշն հետեւեալ բառերով . «Մանաւանդ յորժամ տեսանէր ոք զբազմակոյտ դիականցն անկելոց, սիրտն բեկանէր եւ ազիքն դալարէին՝ լսել զմնչիւն խօցելոցն եւ զմռնչիւնըս բեկելոցն, զթաւազլոր խաղալ սողալ վիրաւորացն, զփախուստ վատացն, զթաղուստ լքելոցն,

զսրտաթափուճն զանարի արանցն, զճչիւն կանացեացն, զողբս սիրելեաց, զաշխարհումն մերձաւորաց, զվայ եւ զաւաղ բարեկամացն» :

Հայերը պարտւելով յաղթանակ տարին : Իրենց փոքրաթիւ ուժով, իրենց ներքին եւ արտաքին աններպաստ դրութեամբ անոնք չընկճւեցան, այլ քաջաբար դիմադրեցին, նահատակեցան եւ իրենց հերոսութեամբ ու արեամբ կրցան պաշտպանել իրենց ազատութիւնը : 1036 զոհ տւին Հայերը եւ ատոնց արիւթիւնն ու դադափարականութիւնը, դարերու ընթացքին, ազատատենչ սերունդ է կրթել, որ միշտ եղած է քաղաքական թէ կրօնական ազատութիւններու պահապանը : Աւարայրի ճակատամարտը եւ Վարդան Մամիկոնեանի այդ ապստամբական եւ կամ ինքնապաշտպանական ձեռնարկը՝ վառ պահեց Հայերու մէջ Ազատութեան եւ Արդարութեան ձգտումները :

Վահան Մամիկոնեան. — Երկրորդ կրօնա-հայրենասիրական պատերազմ. — Պարսից արքունիքը չի հրաժարիր ձուլման քաղաքականութենէն եւ միայն միջոցներու մէջ փոփոխութիւն մտցնելով՝ կը ջանայ նոյն նպատակին հասնիլ : Պերոզ թագաւորի եւ իր Ատրվշնասոյ մարդպանի քաղաքականութիւնն էր բռնի ուժի չդիմել, այլ քաղցրութեամբ եւ պատիւներով շահիլ հայ նախարարներուն եւ անոնց միջոցաւ ալ հայ ժողովուրդը : Սիրաշահելու այդ միջոցն իր ազդեցութիւնն կ'ունենայ, եւ, ինչպէս Ղազար Փարպեցին գունաւոր կերպով կը ներկայացնէ, կրցած է առաջ բերել որոշ անբարոյացում եւ լքում .

«Արք անմիտք եւ վնասակարք, անպիտանք եւ ոչ պիտանիք, վատք եւ ոչ քաջք, որոց ոմանք

ի լեռնախոյզ աւաղակաց ի մէջ անցեալ ուրացութեամբ վերտէին, եւ ոմանք կատակութեամբ աստուածս զնէին... Եւ էր այնուհետեւ տեսանել յաշխարհիս Հայոց զլաւութիւն հեռացեալ, զիմաստութիւն կորուսեալ, զքաջութիւն հեռացեալ եւ մեռեալ, զքրիստոնէութիւն թաքուցեալ, եւ ուր երբեմն քաջանուն զօրքն Հայոց... անուանիք եւ յաղթողք, ապա ծաղր էին ամենեցուն եւ կատականք» :

Պետական զանազան պաշտօններ դրամով եւ կամ ուրացութեամբ կը զնէին, իրենց կրօնն ու հաւատքը կը մոռանային, դաւաճանութեամբ ազգի զաղտնիքները երեւան կը հանէին եւ այնպիսի վատթար դրութեան հասած էին, որ Պերոզ թագաւորն յայտնապէս կ'ըսէր.

«Այդ անպիտան եւ գունդ յետին, ուր դամ յի յիմ իշխանութիւնն է՝ Ասորոց է. բայց քան զԱսորի՝ Հայն է այր յետին եւ անպիտան» :

Հայաստանի քաղաքական կեանքը վտանգի մէջ էր : Հայ նախարարներն համերաշխ չէին, այլ նոյն իսկ փոխադարձ ատելութեամբ լեցած եւ ոմանք ալ՝ ինչպէս Գաղիչոյ Մաղխազը, անցած թշնամու կողմը եւ զբաղւած բամբասանքներով ու մատնութիւններով : Արտաքին քաղաքականութիւնն ալ նախատաւոր չէր եւ Հայոց Գիւլատ կաթողիկոսի պատուիրակութիւնները Յոսեփ Լեւոն թագաւորի մօտ՝ անօգուտ էին եւ իրական օժանդակութիւն ալ չկրցան ապահովել եւ «որոյ թէպէտեւ յանձն առեալ կամէր օգնել, յերկարէր ժամն եւ խափանէին խորհեալքն» :

Ձուլման եւ անբարոյացման այդ վտանգը տեսնելով Վահան Մամիկոնեանն ու իր դադափարակիցները կը սկսին կազմակերպել եւ ազգային ոգին արթնցնելով՝ ի մի հրաւիրել՝ Թշնամուն գլխադրելու համար :

Բոլորէն սիրւած դէմք մ'էր Վահանը , «այր մըտացի , առողջախարհուրդ եւ բարեսէր , յոր գործ եւ ձեռն արկանէր գործել՝ տէր յաջողէր ի ձեռս նորա եւ զօրանայր . նա եւ գործակալք Պարսիկք , որ դային ի դրանէ . . . սիրէին զնա եւ պատուէին» , ոգի եւ սիրտ կը ներշնչէ , կը մաւնանչէ ձուլման վտանգը եւ ասպատաւբութեան կը հրաւիրէ :

Ուրացող եւ նախանձոտ նախարարներն այդ վերադարձնումը տանել չէին կրնար , որովհետեւ այդպիսով իրենք վարկաբեկ կ'ըլլային Պարսից արքունիքի մէջ եւ հետեւաբար պաշտօնազրկութեան ալ վերտանգը կար , որի համար ալ կ'որոշեն դաւադրութիւն սարքել՝ Գիւտ կաթողիկոսի դէմ՝ իբրեւ Յունաց հետ բարեկամութիւն հաստատող եւ Վահան Մամիկոնեանին՝ իբր ապստամբ : Այդ չարախօսութիւններու պատճառաւ կաթողիկոսը դահլնկէց կ'ըլլայ , իսկ Վահանը արքունիք կ'երթայ , հաւատքը ժամանակաւորապէս կ'ուրանայ՝ «տկարանայր ի հաւատան» եւ ապա նորէն կը վերադառնայ Հայաստան՝ իր սկսած գործը շարունակելու :

Ապստաւբութիւնը կ'սկսի : Բոլոր ցրւած ուժերն ի մի կը գումարւին եւ պարսիկները տեսնելով հայերու այս միաբանութիւնը , կը փախին Հայաստանէն : Ըմբոսացման առաջին քայլը յաջող էր : Մարդպա-

նական քաղաք Դուլինը դրաււած էր հայերու կողմէ եւ ապա ստեղծւած ժամանակաւոր կառավարութիւն մը՝ Սահակ Բաղրատունին իբրեւ ծարղպան եւ Վահան Մամիկոնեանն ալ կ'ստանձնէ սպարապետութեան պաշտօնը։ Ատով ամէն ինչ չի վերջանար։ Պարսիկներն իրենց ուժն հաւաքելով կը կեդրոնանան Նախիջեւանի մօտ եւ ապա դէպի Մասեաց փեշերը դալով, կը հանդիպին Ակոռի զիւղի մօտ հայ քաջարի բանակին եւ... կը պարտւին։

Երկրորդ կռիւը՝ կամ աւելի ճիշդ է փակառամարտը տեղի կ'ունենայ Արտազ դաւառին մէջ, Աւարայրի պատմական դաշտին մէջ, ուր Պարսից հսկայ բանակը նորէն կը պարտւի եւ տեղի կուտայ հայերու միացեալ ուժին առջեւ։

Երրորդ կատաղի կռիւը տեղի կ'ունենայ Երէզ դիւղի մօտ, ուր Վահան Մամիկոնեանը դիշերային յարձակումով մը կը բարոյալքէ թշնամու բանակը։ Այս վերջին հանդիպումն աւելի պարտիզանական կըռիւններու բնոյթը կը կրէ եւ հայ նախարարներն անցած իրենց փոքրաթիւ զուեւերու գլուխը՝ յանկարծակի եւ արագ յարձակումներով շփոթութիւն կը մտցնեն թշնամու բանակին մէջ։

Այս կռիւներու ընթացքին եթէ եղած են անյաջողութիւններ, վերադրելու է հայ ուրացող եւ դաւաճան նախարարներուն, ինչպէս Վահան Մամիկոնեանն ալ կը խոստովանի «Եւ յայտմ կուռի՝ մի՛ դայս զմտաւ պարծիս, թէ աւելի ինչ քաջութեամբ յաղթեցէք մեզ. այլ ի մեր երկպառակութենէ եւ ի նեմգելոյ եղեւ մեզ վնաս»։

Դաւերն ալ անպակաս էին եւ Պարսից Շապուհ զօրավարը, յենւած հայերու իր ծանօթութեան վըրայ՝ Կամսարական եղբայրներուն կ'առաջարկէ «Ապա թէ խորհել կամի՞ք եւ կարէ՞ք ինչ լաւ սպաս ցոյցանել արքայից արքայի, եւ հնարէ՞ք զՎահան սպանանել, դատնիցէ՞ք ի թաղաւորէն պարգեւս եւ պատիւս»: Քաջարի Կամսարականները կը մերժեն եւ իրենց կեանքն ալ կը զոհեն՝ հայրենիքի եւ կրօնի ազատութեան համար:

Անգամ մ'ալ, կուի պատրաստութեան ատեն, երբ Պարսից զօրքերը կազմ ու պատրաստ էին յարձակման համար եւ Վահան Մամիկոնեանն ալ ծրագիր կը կազմէր դիմադրելու, կը տեսնեն «զի դունդն ամենայն Հայոց դարձուցեալ զերեսս յուխտէն երդմանն աւետարանին եւ ի խրատուէ զօրավարին Հայոց Վահանայ Մամիկոնէի՝ երթային փախստեայք ամենեքեան»: (Ղազար Փարպեցի. երես 526):

Իրերու այս դրութեան ատեն Պարսից դահը կը բարձրանայ Վաղարշը, Պերոզի եղբայրը, որ կը ջանայ մտերմական յարաբերութիւններ պահպանել Հայոց հետ եւ այդ նպատակով ալ բանակցութիւններ կ'սկսի վարել, որի արդիւնքն կ'ըլլայ Նուարսակի Ռաճնաքութիւնը (484), որի մէջ շեշտած է «հաւատոյ քրիստոնէութեան հաստատութիւն, մոզութեան եւ ատրուշանաց յաշխարհէս Հայոց բարձումն, զեկեղեցւոյ ըստ մեր կամաց զպայծառութիւն եւ զսլաշտօն, — այդ որ կարեւոր է մեզ եւ հարկաւորապէս սլիտոյի, կնքով թաղաւորին հաստատեա մեզ» (Ղազար Փարպեցի, երես 592): Այդ դաշնադրութիւնը խոշոր նշանակութիւն ունի՝ թէ կրօնական

եւ թէ քաղաքական տեսակէտներէ եւ կ'ամփոփուի հետեւեալ 3 կէտերու մէջ.

- 1) Կրօնքի ազատութիւն ,
- 2) Հաւասարութիւն եւ արդարութիւն պաշտօններու ընտրութեանց մէջ ,
- 3) Պարսից արքային կողմէ դատական լուրջ քըննութիւն ամէն խնդրի մէջ , փոխանակ զրպարտութեանց հաւատալու :

Այս ազատամբութիւններէն եւ յաղթանակներէն վերջ Հայաստանը առժամապէս խաղաղ կեանք կ'ապրի , մինչեւ որ 491 թւին Պարսից զահը կը բարձրանայ Կաւաթը՝ Պերոզի որդին , որը եւ կրկին կը վերսկսի իր նախնիքներու հալածական քաղաքականութիւնը՝ Հայութիւնը ձուլելու համար : Ատոր իրեւարդիւնք այն կ'ըլլայ որ Հայ նախարարները միացեալ ուժով եւ ծերունի Վահան Մամիկոնեանի առաջնորդութեամբ նորէն իրենց կուրծքը դէմ կուտան թշնամուն եւ յաղթելով՝ կրնան ազատ պահել Հայաստանը՝ Պարսկական ձուլումէն :

Կրօնա-հայրենասիրական պատերազմները դեռ չեն վերջանար : Հայաստանը բազմաթիւ օտար եւ Հայ մարդպաններու կողմէ կը կառավարուի : Ատոնք էին՝ Վարդ Մամիկոնեան (510-513) , Բուրդան (513-518) , ՄԺԷԺ Գնունի (518-548) , Դենչատուհ (548-552) , Վշնասպ Վահրամ (552-558) , Սուրէն (564-571) , Վարդան Գ. (571-578) , եւ շարունակաբար :

Սուրէն մարդպանի օրով հայերը բաւականին նեղութիւն կը կրեն . տեղի կ'ունենան բազմաթիւ սպա-

նութիւններ, կանանց անպատուութիւն եւ այդ բոլորին իբր արդիւնք հայերն ապստամբեցան — 571 թրւին եւ յաղթելով պարսիկներուն, ոչնչացնելով անոնց ատրուշանները — կը յաջողին ազատութիւն ձեռք բերել եւ ընդհանուր հաւանութեամբ Վարդան Գ. Հայոց մարզպան կը կարգեն:

Այս ատեններն է որ Յոյն-Պարսկական մրցակցութիւնը կը սկսւի եւ Հայաստան կ'ըլլայ իբրեւ կռակնձոր երկու պետութիւններու միջեւ եւ միաժամանակ զոհը, ինչպէս շատ անգամ, անոնց քաղաքականութեան:

Բիւզանդիոնը, օգտուելով հայերու այդ ապրտամբութենէն եւ համակրութեամբ վերաբերելով, կը մտադրէ իր հովանաւորութեան տակն առնել Հայաստանը եւ Պարսից ազդեցութիւնը արմատախիլ ընել: Երկու մեծ պետութիւններու յարաբերութիւնները կը լարւին եւ այդ պատճառով ալ պատերազմ կը ծագի անոնց մէջ: Հայերու համակրութիւնը Բիւզանդիոնի կողմն էր եւ այդ պատճառով ալ Վարդան Մամիկոնեան մարզպանի հրամանատարութեան տակ հաւաքելով փառաւոր յաղթանակ մը կը տանին Պարսից վրայ: Հայերը միացած Յունաց Մօրիկ հայկազն զօրավարի հետ, կրնան բաւական վնաս հասցնել Պարսից:

Քիչ յետոյ, սակայն, քաղաքականութիւնը կը փոխւի: Յոյներն սկսան անազորոյն կերպով վարւիլ հայերու հետ եւ հետեւիլ ձուլման քաղաքականութեան: Պարսիկներն կ'օգտուին հայերու այդ հակառակութենէն, նոր ուժերով կը յարձակին Յոյներու վրայ, կը յաղթեն եւ Հայաստանն իրենց հովանաւոր

րութեան տակ կ'ստնեն (578—594) : Այդ ալ երկար չի տեւեր : Պարսկաստանի պալատական շրջաններու մէջ տեղի ունեցած խառնակութիւններու պատճառաւ Բիւզանդիոնի Մօրիկ կայսրը կը միջամտէ եւ երեք հայ զինուորականներու ղեկավարութեամբ՝ Ներսէս իշխան, Մուշեղ Մամիկոնեան եւ Սմբատ Բագրատունի, զօրաբանակ մը կ'ուղարկէ եւ խոսրով Բ. Պարմէզդին դահի վրայ կը նստեցնէ : Ի դնահատութիւն Մօրիկի այդ ծառայութեան, Հայաստանը կը փոխանցւի Յունաց :

Այդ ժամանակաշրջանին տեղի կ'ունենայ լաւ կազմակերպած ապստամբութիւն մը՝ Մուշի շրջաններուն մէջ : Այդ նոյն խոսրով արքան, իր բարեկամ Մօրիկի սպանութեան վրէժն առնելու նպատակաւ, կ'ուղէ իր զօրաբանակի հետ ունենալ նաեւ Հայկական գունդ մը : Մուշեղ Մամիկոնեանը կը մերժէ եւ, գիտնալով որ Պարսիկները պիտի վրէժ լուծեն, կ'ամբանայ Տարօնի լեռներուն մէջ : Եւ իրօք, Պարսիկներն կ'ուղարկեն Միհրանի, Վախթանգի եւ Սուրէն զօրավարներու ղեկավարութեամբ բանակներ, որոնք երեք անգամ կ'արշաւեն անկախութեան համար յարձարադոյն այդ բոյնը վերջացնելու եւ Մամիկոնեաններու հայրենասէր եւ ազատասէր տոհմին վերջակէտը դնելու : Երեք անգամն ալ Պարսիկները կը պարտուին՝ բազմաթիւ զոհեր տալով : Հայ ըմբոստներու գլուխն էին ինքը Մուշեղ Մամիկոնեան, Մուշի իշխան Գայլ Վահանը եւ վերջինիս որդի Սմբատը : Հայերն յաղթանակը կը տանին եւ ամբողջ Տարօնն անկախ կը հռչակեն 632 թւին :

Հայաստանի միւս մասերը Պարսից տիրապետու-

թեան տակ էին : Յունաց Հէրակլէս կայսրը , Պարսից հետ ունեցած իր պատերազմներու յաղթական ելքէն պարտաւորւած , Հայաստանը նորէն իր հովանաւորութեան տակ կ'առնէ 630ին : Հայերն ալ իրենց մասնակցութիւնը կը բերեն այդ յաղթանակները տանելու համար : Եւ այսպէս հարիւրամեայ շրջանի մէջ Հայաստանը , երկու պետութիւններու միջեւ ընկած , ենթակայ կ'ըլլայ անվերջ տիրապետումներու , լիտխանցումներու եւ կը հանդիսանայ իբրեւ ապրանք մը՝ դիւանադիտական առեւտուրի ատեն : Հայերու ներքին կեանքն ալ անմխիթար էր : Գոյութիւն ունեցող նախարարներու մնացորդներու լիտխաղարձ յարաբերութիւնները թշնամական էին , առաջնորդները եւ ատոնց շնորհիւ ժողովուրդը երկու մտածողութեան եւ հոսանքի բաժնւած էին՝ Յունասէր եւ Պարսկասէր եւ ատոնց մէջ կռիւներն անվերջանալի էին : Իզուր շատ խոհեմ հայ իշխաններ , ինչպէս Թէոդորոս Ռշտունին , կը ջանան վերջ տալ երկպառակութիւններուն եւ Ազգային Միութիւն մը ստեղծել՝ արտաքին վտանգի հանդէպ մէկ ճակատով ելնելու : Ապարդիւն ջանքեր : Հայաստանը դէպի քայքայում եւ ստրկութիւն կ'երթար :

: ԳՆԱԽԱՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

[illegible]

: ဂုဏ်ပါ

[illegible]

Համագաւաղ Մամիկոնեան.— Արաբներու տւած նեղութիւններն անտանելի էին : Հայութիւնն ամբողջութեամբ սարսափի մէջ էր եւ միջոց կը վնասէր ելնելու : Համազասպը , յունասէր հոսանքի գլխաւորը , ստատամբեցաւ արաբներու դէմ , դուրս վնետեց անոնց սլաշտօնեաներուն եւ կայսեր հովանաւորութեան տակ մտաւ : Իբր պատիժ իր այդ ըմբոստացման , Օսման ամիրապետը հրաման տւեց ձերբակալուած 2000 հայ մեծամեծները խողխողել : Հայերու ձեռք առած այդ քաղաքականութիւնն ալ այնքան օգուտներ չտւաւ : Արաբական դահի վրայ նստող Մուաւիէն աւելի մեղմութեան վարուեցաւ հայերու հետ : Լաւ եւ քիչ մը տանելի քաղաքականութեան հետեւանքն այն եղաւ , որ հայերը նորէն անցան արաբներու կողմը՝ տեսնելով որ յոյներն իրենց կը խաբեն , կը դաւաճանեն եւ չեն սլաշտողաներ : Այս բոլորէն վերջ հայերը իրենց յարաբերութիւնները խզելով Բիւզանդիոնի հետ , արաբներու հետ վերջնական հաշտութիւն կնքեցին՝ խոստանալով տարեկան որոշ դուժար հարկ վճարել :

Այս անգամ յոյները կատղեցան եւ իրենց զօրութանակներն ուղարկեցին Հայաստան՝ գրաւելու եւ սլաշտելու ըմբոստ հայերուն : Եւ ի՞նչ եղած է հայերու յանցանքը : Անոնք Յուստինիանոս Բ. կայսեր առաջարկին ստատասխանած են թէ «ամէն անգամ որ մենք հպատակեցանք Յունաց , մեր աղէտները ոչ մէկ կերպով չբարւոքւեցան , ընդհակառակն մեր հպատակութիւնը անարգանքներով միայն վարձատրուեցաւ : Ձեզի հպատակութեան երդում տալ՝ ուրիշ բանի պիտի չծառայէ , բայց եթէ զմեզ կործանման եւ

մահու մատնել. թո՛ղ որ մենք մեր նոր տէրերուն հըպատակութեան մէջ մնանք, որոնք զմեզ պիտի պաշտպանեն» (Հ. Ս. Տէր-Մովսէսեան, «Քննական Պատմութիւն Հայոց», էջ 378) : Յոյները մօտան Հայաստան, ոտքի տակ աւին չէն զիւղերը, աւերեցին, կոտորեցին եւ չբաւականանալով այդ բոլորով 8000 ընտանիք ալ դերի տարան : Հայաստանը նորէն Բիւզանդիոնի ազդեցութեան տակ ընկաւ :

Արարները այդ բոլորը տանել չէին կրնար : Իրենց ապրանքն ուրիշի ձեռքի մէջ տեսնել չէին հանդուժեր և ահա Արդ-էլ-Մելիք ամիրապետն իր զօրաբանակներով արչաւեց Հայաստան, պատժեց ապրտամբներուն, վռնտեց Բիւզանդիոնի զօրքերը և վերջնականապէս իր տիրապետութեան տակ առաւ : Փոքրիկ ըմբոստութիւններէն եւ զիւանսդիտական խաղերէն վերջ Հայաստանը վերածւեցաւ արաբական նահանգի մը եւ կառավարւեցաւ ոստիկաններով : Այդ ժամանակաշրջանին մէջ է որ կ'սկսւին մեր ժողովրդի իսկական տանջանքներն ու նահատակութիւնները՝ յանուն մեր հայրենիքի, ազդութեան եւ կրօնքի : Այդ միջոցին էր, նաեւ, որ հայ ըմբոստ տարրերը երեւան եկան եւ հայրենիքի ազատագրութեան մասին մտածելով, ապստամբական բազմաթիւ փորձեր ընելով կրցան առաջ բերել Բագրատունեաց թագաւորութիւնը, որ մեր անկախութիւնը պահպանող ազդակներէն մին եղած է :

Ամբառ Բագրատունի. — Արար ոստիկանները չափ անդուծ եւ անօրէն կերպով կը վարէին հայերու հետ : Անոնք ոտքի տակ կը տային բոլոր սրբութիւն-

ներն ու սովորութիւնները եւ, օգտւելով ներքին երկ-
պառակութիւններէն, կը կողոպտէին հայ ժողովուր-
դը: Ատոնցմէ Աբդլլան հայ նախարարներու կալած-
ներն յաւիչտակեց եւ նշանաւոր տներու առաջնորդ-
ներուն, ինչպէս նաեւ Սահակ Գ. կաթողիկոսը, ձեր-
բակալեց եւ շղթայակալ ուղարկեց Դամասկոս, որ
արարներու Իւմմեանց իշխանութեան աթոռանիստ
քաղաքն էր: Սմբատ Բագրատունին, խրախուսած
Բիւզանդիոնի օթանդակութենէն, ապստամբութեան
դրօշ բարձրացրեց, իր չորս կողմն հաւաքեց բոլոր
ըմբոստ տարրերը, կրցաւ յաղթանակ տանել արաբ-
ներուն վրայ եւ նոյնիսկ ոստիկան Աբդլլան ալ մագա-
պուրծ փախաւ: Այս յանդուգն քայլ մ'էր հայերու
կողմէ: Յենաժ փոքրաթիւ ուժերու վրայ, առանց
վախնալու կոտորածներէն եւ արաբական հզօր բա-
նակներէն, գլուխ բարձրացրին եւ փառաւոր յաղթա-
նակ տարան:

Արդ-էլ-Մելիք ամիրապետը՝ Մոհմատ անունով
զօրավարի մը հրամանատարութեան տակ բազմաթիւ
զինուորներ դնելով, հրամայեց Հայաստանը նւաճել
եւ ազատել յունական ազդեցութենէն: Հայեր պատ-
րաստ էին դիմադրելու եւ իրենց ազատութիւնը
պաշտպանելու: Վանանդ գաւառի մէջ քաջ հայ կըռ-
ւողները, Սմբատ Բագրատունիի եւ Ներսէհ Կամսա-
րականի ղեկավարութեամբ, հերոսաբար կռուցան,
յաղթեցին թշնամուն եւ անոնց հրամանատար Մոհ-
մատին ալ փախցուցին:

Օտար տիրապետութեան ծանրութիւնը, ինչպէս
նաեւ արաբ ոստիկաններու ճնշումներն ու բռնու-
թիւնները, հայերու անկախութեան ձգտումները ո-

չընչացնել չլըրցան եւ հայութիւնն իր ապստամբական շարժումներով կարող եղաւ հասկցնել թշնամուն թէ՛ հայերու բնաջնջման խնդիրն անկարելի է :

Արաբներն ալ, ընդհակառակը, տանել չէին կըր նար որ իրենց փառաւոր յաղթանակներէն վերջ՝ անկարող կ'ըլլան Հայաստանը վերջնականապէս նւաճելու եւ իրենց ուժերու մեծ մասն հոն սպառելու :

Վերջնականապէս Հայաստանն իրենց թեւարկութեան տակ առնելու դիտումով անոնք Կաշմ ոստիկանն ուղարկեցին : Այս անգութ եւ գաղան կառավարիչը խորութիւն չէր դներ միջոցներու մէջ եւ իրեն նուազագէտ դրած էր արմատախիլ ընել մեր ժողովրդի անկախութեան բոլոր ձգտումներն եւ հաստատուն հիմերու վրայ դնել իսլամականութիւնը : Այդ նպատակին հասնելու համար նա որոշեց հայ գինւորական ուժը ոչնչացնել եւ այդ պատճառով ալ նենգամտութեամբ իր քովը կանչեց հայ նախարարներուն եւ Նախիջեւանի եկեղեցու մէջ վառեց : Հայ նախարարներու վերացումով հայ կուռք ուժերն անգլուխ մնացին եւ հնարաւորութիւն չունեցան կազմակերպելի, միանալ եւ մի ճակատ կազմելով կռիւ մղել թշնամու դէմ :

Հայ եկեղեցու պետը, Եղիա կաթողիկոս, իր նախորդներու պէս, միջամտեց հայ քաղաքական յարաբերութիւններու մէջ, բողոքեց Կաշմ ոստիկանի դէմ եւ արարական արքունիքն ոտնուկաւ եղաւ տեղի տալ եւ, պաշտօնանի ընելով այդ գաղանը, նշանակեց այլ ոստիկան մը :

Բոլոր տիրապետութիւններու ատեն, ինչպէս

նաեւ արտաքին զժւարութիւններու ժամանակ, հայ հոգեւորականութիւնը՝ քաղաքական միջամտութեան համար յարմարագոյն տարրը ներկայացած էր եւ միշտ ալ յաջողած է՝ եթէ հայ ժողովրդի մեծամասնական բաղձանքներուն համաձայն գացած է :

Արաբական Իւմմեանց հարստութեան տիրապետութեան ատեն Հայաստանը լաւ եւ վատ օրեր ունեցած էր, եղած էին զազան եւ հայասէր տիրապետողներ եւ այդ բոլորէն վերջն ալ, երբ այդ տունն իր երկպառակութիւններն ունէր եւ երբ հայերն ալ իրենց ապստամբութիւններով բաւական յամառօրէն կը խանդարէին Իւմմեանց տան հանդստութիւնը, հայութիւնն ունեցաւ իր հայ ոստիկանը, Աշոտ Բագրատունին (744-757) : Պատմութեան այս մասը բաւականաչափ հետաքրքրական է մեզ համար, որովհետեւ այսօր, երբ Արարատեան դաշտի մէջ կազմուած է հայկական կառավարութիւն մը, հանրապետութեան ձեւին տակ, կան հայեր որ անոր դէմ կը դործեն, կը բողոքեն, կը վարկաբեկեն եւ ջանք չեն թափեր աւելի ընդարձակելու, պահպանելու եւ մեծցնելու համար : Հայ իշխանի մը կառավարութիւնը, արաբական տիրապետութեան օրով, նշանակալից երեւոյթ է եւ հայերը, օգտուելով այդ դէպքէն, բոլորեցան անոր շուրջն ու իրենց ուժերով պատրաստ գտնեցան մեր ազատութիւնը պաշտպանելու :

Այդպէս շարունակեցաւ դրութիւնը մինչեւ Աբուլ Աբբասը, որ դաւաճանութեամբ սպանել տալով իր հակառակակորդները, դահ բարձրացաւ եւ արաբական իշխանութիւնը Իւմմեանց տնէն անցաւ Աբբասեան հարստութեան ձեռքը : Այս նոր տէրերն ան-

զըթարար սկսան վարելի հայերու հետ, բազմաթիւ տուրքեր դրին անոնց վրայ, Եզլտ անունով մէկին ոստիկան նշանակեցին եւ մեր երկրի քաղաքական կեանքը բռնութիւններու նոր շրջան մը անցաւ :

Արտաքին այդ ճնշումներու եւ հալածանքներու ատեն մեր ներքին կեանքն ալ խաղաղ եւ ներդաշնակ չէր : Ինչպէս յաճախ, նոյնպէս եւ այդ ժամանակաշրջանին, հայերն իրենց մէջ քանի մը քաղաքական հոսանքներ ունէին եւ ատոնցմէ գլխաւորներն էին . Յումասէրներ՝ Մամիկոնեաններու մնացորդներու ղեկավարութեամբ եւ արաքական բարեկամութեան կողմնակիցներ՝ Բաղրատունիներու առաջնորդութեամբ : Նախարարական այդ երկու տները, քաղաքական այդ հակառակութիւններէն դուրս, իրենց տիրապետական ձգտումներու հակընդդիմութիւններն ալ ունէին : Ժողովրդի մեծամասնութեան տրամադրութիւնը, սակայն, ապստամբութեան կողմնէր եւ ինքնապաշտպանութիւնը ջատագովորներու թիւն համեմատաբար աւելի շատ էր : Բաղրատունիներն հակառակ էին ապստամբութեան եւ կը կարծէին թէ այդ ձեւով արարներուն աւելի զրգռած կ'ըլլան եւ նոր կոտորածներու դուռ կը բանան : Մամիկոնեանները ժողովրդի եւ այլ նախարարներու հետ ապստամբութիւնը կը պաշտպանէին : Կուսակցական այդ հակառակորդութիւններու ատեն, երբ կը քերք բաւական լարած վիճակի մէջ էին, Մամիկոնեան Դաւիթ եւ Գրիգոր նախարարները Աշոտ Բաղրատունու աչքերը հանեցին՝ իբրեւ պատիժ :

Արարները զգալով հայերու այդ միահամուռ ոգեւորութիւնը եւ գիտնալով որ բաւականաչափ դժ-

ւար է միանգամ ընդմիշտ արմատախիլ ընել անոնց ազատութեան ոգին, Եղիտ ոստիկանն ետ կանչեցին եւ Սահակ Բաղրատունուն նշանակեցին իբրեւ պատրիկ, իբրեւ իրենց կողմէ հայ ժողովուրդը կառավարող:

Արարներն առաջ կը տանէին իրենց տիրապետութիւնը: Անոնք չէին կրնար տեսնել թէ ինչպէս հայ լուծիւնը կը բարդաւաճի եւ կը յառաջդիմէ: Հայ կառավարիչները պաշտօնանկ ընելով նշանակեցին քանի մը արիւնարբու եւ կեղեքիչ արար ոստիկաններ՝ Սուլէյման, Պէքիր եւ Հասան, որոնք 14 տարւայ ընթացքին ամէն զազանութիւններ գործադրեցին թշնամութեան եւ հակառակութեան սերմեր ցանեցին հայ ժողովրդի եւ նախարարութեան միջեւ, երկրի ամէն կողմն աւազակային խմբեր ուղարկեցին՝ իրենց զիտցած ձեւով վարեւելու հայերու կեանքի եւ սեփականութեան հետ, եւ այսպէս ճնշումներ, ճնշումներ եւ անվերջ հալածանքներ:

Որեւէ ատեն ազատութիւնը լաւ է քան ստրկութիւնը: Եւ ատոր հասնելու համար կռիւն ու ապստամբութիւնն իբրեւ բնական եւ պատմական ընդունաժ ճանապարհն է:

Տարօնը, որ մեր ազգային ընդվզումներու եւ ապստամբութիւններու կեդրոն հանդիսացած է շատ յաճախ, չկրցաւ տանիլ այդ բոլոր ճնշումներն ու ոտքի կանգնեցաւ: Մուշեղ Մամիկոնեանը, իր նախահայրերու աւիւնն ու ազատասիրութիւնն ունենալով, անցաւ այդ ապստամբութեան գլուխն ու, թշնամուն դուրս վճռեց Տարօնէն, քալեց Դուին քաղաքի վրայ, ուր արաբական ոստիկանը կը նստէր:

Ապստամբութիւնն այդ փոքրիկ շրջանով չբաւակա-
նացաւ, այլ աւելի ընդարձակեցաւ եւ ընդհանուր
ընդլիժ ստացաւ: Չանազան շրջանակներ ալ ոտքի
կանդնեցան, Բազրատունի եւ Արծրունի ցեղերն ալ
միացան եւ այսպիսով կազմեցաւ Հայ Դաշնակցու-
թիւն մը՝ ընդդէմ բոլոր թշնամիներու: Անկախու-
թեան եւ Ազատութեան հաւատացող այդ տարրերը
բաւական յաջողեցան իրենց ծրագրի մէջ, դուրս վը-
ռւնտեցին թշնամուն, փառաւոր յաղթանակներ տա-
րան թշնամու վրայ եւ ներքին համերաշխութիւն ալ
դոյացրին:

Այդ բոլորը երկար չաեւեց: Յոյները, որ այս
չարժուածներու ատեն հայերու հետ էին եւ միշտ ալ
յաղթանակներ կը տանէին, պարտուեցան Հարուն-
ալ-Ռաշիտէն եւ ստիպւեցան լքել հայերն ու հեռա-
նալ: Հայերը, որ իրենց քաղաքական կեանքի ըն-
թացքին բաւականաչափ թշնամիներ ունեցած էին եւ
չատ անգամ ալ միայնակ մնացած, չընկճեցան, այլ
որոշեցին շարունակել կռիւը եւ իրենց արիւնով
պաշտպանել մեր երկրի ազատութիւնը: 30,000 ա-
րաբներու դէմ հայերը միայն 3000 կռուող ունեցան՝
Մուշեղ Մամիկոնեանի ղեկավարութեան օրով: Տե-
ղի ունեցաւ կատաղի եւ արիւնայից կռիւ մը, որի
ընթացքին հայերն հերոսաբար կռուեցան, իրենց ի-
րաւունքները պաշտպանեցին եւ...պարտուեցան...:
Անոնք դիտէին իրենց թուլութիւնը, իրենց փոքրա-
թիւ ըլլալը, բայց ազատութիւնն ու արդարութիւնը
պաշտպանելու սրբազան պարտականութիւնն ալ
կար: Մամիկոնեանները իրենց քաջարի հրամանա-
տար Մուշեղը կորսնցուցին այդ կռուի մէջ: Հարուն-

ալ-Ռաչիտի տիրապետութիւնն ամէն կողմ տարած-
 ւած էր եւ Հայաստանը չէր կրնար դուրս մնալ: ԲԻՏԷ-
 րատունիներու եւ Արծրունիներու տիրապետու-
 թեանց շրջաններն ալ գրաւելու պէտքը կար եւ Եզիտ
 Բ. ոստիկանը, բռնակալ եւ անագորոյն տիպ
 մը, Հայաստան եկաւ այդ ծրագիրն իրա-
 գործելու համար: Հայ ժողովուրդը, աւե-
 լորդ անգամ մը եւս, ականատես եղաւ խըս-
 տութիւններու: Վասպուրականի երեք նախարարնե-
 րը ձերբակալեցան: Ատոնցմէ երկուսը, հաստատ եւ
 հաւատարիմ իրենց ժողովրդին, նահատակեցան
 (Սահակ եւ Համազասպ), իսկ երրորդը՝ Մերուժան
 անունով, իր հաւատքն ուրացաւ եւ ազատեցաւ:
 Այդ ուրացողն ալ երկար չապրեց, որովհետեւ Դա-
 ւիթ Մամիկոնեանի վրիժառու ոգին վրայ հասաւ եւ
 սպանեց այդ ուրացողն ու դաւաճանը:

Մեր երկիրն այսպիսի խառնակ եւ անորոշ դը-
 րութեան մէջ էր այդ ժամանակ: Արտաքին տիրա-
 պետութեան ծանր հարւածներուն տակ կ'ըսած, ներ-
 քին երկպառակութիւններով եւ ուրացումներով լե-
 ցուն, տիրող կառավարիչներու բռնութիւններէն զըզ-
 ւած հայութիւնը չընկճեցաւ, այլ յուսոյ նշաններ
 որոնեց արտաքին աշխարհի մէջ: Այդ յուսատեղին
 Բիւզանդիոնն էր, որ օգտւելով արաբներու տկարու-
 թենէն, սրտակցութիւն հաստատեց հայերու հետ եւ
 խորհուրդ տւեց ապստամբելու՝ խոստանալով զինուո-
 րական ամէն օժանդակութիւն հասցնել:

Սիւնեաց շրջանն ապստամբութեան կեդրոնն
 էր: Սասունի իշխան Բաղարատն ալ իր համաձայնու-
 թիւնը տւած էր եւ իր մարդկանցով պատրաստ էր

կուեցիւ արարներու դէմ : Պարսկաստանն ալ ոտքի կանգնած էր ամիրապետներու լուծը թօթափելու : Բիւզանդիոնն այդ բոլոր շարժումներու տոն տուողն էր : Արաբներու կողմն անցած էր Սմբատ Բագրատունին իր զինւորներով : Հայութիւնը նորէն մէկ եւ որոշ քաղաքականութեան չհետեւեց եւ երկու մասի բաժնեցաւ : Արարատեան դաշտի մէջ երկու բանակներն իրար հանդիպեցան : Ապստամբները պարտուեցան այս անգամ : Արաբներն սկսան անգթութիւններու եւ այդ բոլորը զործադրելու համար Հայաստան ուղարկեցին հայատեաց ոստիկաններ : Քաղաքական շարժումները զսպելու համար ամէն միջոցի դիմեցին : Երկպառակութիւններէն սկսան մինչեւ խարդախութիւնը : Սասունցիներու Բագրատ իշխանն իբրեւ ըմբոստ ամբաստանեցաւ եւ Ապուսէթ ոստիկանի միջոցաւ ձերբակալելով ուղարկեցաւ Պաղտատ :

Քաջ եւ ըմբոստ սասունցիները տանիլ չէին կըրնար այս անարդանքը : Անոնք իրենց ամբողջ ուժով յարձակեցան ոստիկանի վրայ, Մշոյ դաշտին մէջ մեծ յաղթանակ տարին, սպանեցին Ապուսէթն ու հալածեցին արաբական զնդերը :

Հայերու եւ արաբներու միջեւ եղած քաղաքական պայքարը կը շարունակէր ուժգնութեամբ : Առաջիններն իրենց ապստամբութիւններով եւ յարատեւ կռիւներով վառ կը սլահէին ժողովրդի մէջ ազատութեան սէրն իսկ երկրօրդները չկրնալով սովորական կերպով յաղթանակել, որոշեցին դիմել ծայր աստիճան խստութիւններու եւ Հայաստան ուղարկեցին Բուլղա անուշով արիւնարբու ոստիկանը, որ Ծ

տարւայ ընթացքին հայ ժողովրդին ամենէն մեծ չափերը հասցրեց՝ սպանելով բազմաթիւ նախարարներ եւ մեծամեծներ, աւերելով շատ մը գաւառներ եւ գիւղեր, ձերբակալելով նշանաւոր անձնաւորութիւններ: Արիւնը գետի պէս կը հոսի, Հայաստանի դաշտերը գիւղերով կը ծածկուին, հաւատուրացութիւնը սովորական միջոց կը դառնայ՝ կեանք փրկելու համար, երկպառակութիւններ կ'սկսին հայերու մէջ: Գլխատուժը, բանտն ու աքսորը սովորական բաներ էին Բուղայի համար: Ով որ կը կամենար ապրիլ, իր կեանքը քարշ տալ եւ քանի մը աւելի տարիներ տեսնել, պարտաւոր էր հաւատը ուրանալ: Շատերը, հաւատարիմ մնալով իրենց կրօնին, Քրիստոնէական սկզբունքներուն՝ կախւեցան, սպանւեցան եւ չարաչար կերպով դէպի մահ առաջնորդւեցան:

Արաբական տիրապետութեան շրջանին հայերը շատ նեղութիւններ, աւերներ եւ կոտորածներ տեսած էին, բայց Բուղայի ոճրագործութիւններն ու քանդումները երբեք չէին երեւակայեր: Այդ վերջին եւ ուժգին կռիւները թառամող եւ մեռնող արաբական տիրապետութեան եւ դեռ կենսունակ հայութեան միջեւ կը մնան պատմական դէպքեր: Նոյն իսկ Սմբատ Բաղրատունին, որ իր զինւորներով օգնած էր արաբներուն, բանտի շղթաներու մէջ կը մեռնի: Այդ սարսափելի տանջանքներէն, անվերջ հալածանքներէն, չարունակական ապստամբութիւններէն եւ բազմաթիւ կախաղաններէն վերջ, հայութիւնը չի մեռնիր: Արաբները, ընդհակառակը, կը թուլանան, իրենց կառավարութիւնը կ'ընկնի իրադանդական հարւածներուն տակ, պատմութեան թա-

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԵՊՔԵՐ

տերաերմին վրայ իր դերը կը վերջացնէ, իսկ հալա-
տակ եւ ստրուկ հայութիւնը, դարերու բաժանւած
եւ հալածական վիճակէն, բազմաթիւ զոհերէն վերջ
կարող կ'լլայ ստեղծել նոր դարագլուխ մը՝ Բագրա-
տունեաց Թաղաւորութիւնը:

ԳԼՈՒԽ Ժ

ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԵԱՅ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Բռնութիւնները երկար տեւել չեն կրնար : Ուժի եւ հալածանքի վրայ յենած պետութիւնները շատ կարճ տեւողութիւն կ'ունենան եւ առաջ կը բերեն , ընդհակառակը , ապստամբութիւններ եւ ապա քաղաքական ազատութիւն : Արաբներն իրենց թոյլ քաղաքակրթութեամբ անկարող էին որեւէ արժատական փոփոխութիւն առաջ բերելու եւ կամ այդ միջոցով ձուլելու հայ ժողովուրդը : Արաբական տիրապետութեան շրջանը , ինչպէս տեսանք , հալածանքներու , բռնութիւններու եւ կրօնափոխութիւններու շրջան մ'էր : Հայերն արդէն բաւականաչափ վարժուած էին այդ անբնականոն ընթացքին եւ , հետեւաբար , չընկճեցան , չենթարկեցին , այլ շարունակելով իրենց կռիւները , կրցան ձեռք բերել անկախութիւն եւ ունենալ իրենց ինքնուրոյն քաղաքական կեանքը :

Արաբական տիրապետութիւնն ալ իր քայքայ-

ման վիճակի մէջ էր եւ զբաղւած ներքին խլրտումներով եւ արտաքին պատերազմներով: Այդ նստատաւոր պայմանները, այդ յարմարագոյն առիթը ձեռքէ բաց թողնելն անմտութիւն կ'ըլլար եւ այդ էր տրամաբանական ելքը, որ Աշոտ Բագրատունին ջանքեր թափեց զուտ հայկական տիրապետութեան շրջան ստեղծել:

Այս շրջանի մէջ ալ երեւան կուգայ հայերու երկուրեակ քաղաքականութեան դիլլեման. անկախ իշխանութիւնը Յոյներո՞ւ վրայ յենւած պիտի ըլլայ թէ Արարներու: Մենք Արեւելքի՞ պետութիւն ենք՝ մեր քաղաքակրթութեամբ, մեր կառավարական ձեւերով եւ շահերով թէ՛ Արեւմուտքի: Միշտ վարժուած եղել ենք անցնել ուժեղ եւ մեղի պաշտպանող պետութեան կողմը: Մեր երկրի վրայ աչք ունեցող տէրութիւններէն եւ ո՛չ ոք անշահախնդիր եւ աղնիւ եղած է եւ երկուսէն ալ, քրիստոնեայ թէ մահմետական, ստացած ենք զօրաւոր հարւածներ, Արեւմուտքի թէ Արեւելքի տիրողները մեզ վրայ նայած են ոչ թէ իբրեւ կենսունակ եւ քաղաքական անհրաժեշտութիւն ունեցող ցեղի մը վրայ, այլ իբրեւ ապրանքի, որսի, հողային տարածութեան եւ այդ պատճառով ալ ձգտած են տիրանալ, իրենց հովանաւորութեան տակ առնել եւ յօգուտ իրենց շահերու գործածել:

Այդ բոլորը չատ լաւ գիտէր Աշոտ սպարապետը, ծանօթ էր յունական նենգամտութեան եւ կրօնական ատելութիւններու հետ, ինչպէս նաեւ արաբական հալածանքներու եւ բռնութիւններու հետ: Գիտէր որ ժողովրդի համակրութիւնը Յունաց հետ էր՝ իբրեւ քրիստոնեայ եւ քաղաքակրթւած ժողո-

վերջի եւ գիտէր նաեւ որ Բիւզանդիոնն անկարող էր լուրջ պաշտպանութիւն ցոյց տալ՝ ազատելով հայերուն արաբներէն :

Աչոտ Բագրատունու առաջ երկու ճամբայ կար . ըլլալ Յոյներու հետ եւ հալածական Արաբներէն եւ կամ Ինֆնիւթսն՝ Արաբներու հետ բարեկամ մնալով : Այս վերջին ճամբան ընտրեց հայ սպարապետը եւ բարեկամութիւններն աւելի սերտ դարձրեց ու միաժամանակ խոստացաւ մնալ հաւատարիմ : Արաբներն ալ շատ դոհ մնացին այդ վիճակէն ու Մահմատ Ճաֆէր ամիրապետի հրահանգով, 859 թւին, Աչոտ Բագրատունին «Իշխանաց Իշխան» տիտղոսն ստացաւ : Այս գործն ստանձնած էր հայ ուրացող նախարար մը, որ արաբական արքունիքի մէջ Ալի-Արմէն անունն ունէր :

Այսպիսի քաղաքական դրութիւններու ատեն հայ ղեկավարող շրջանները երկու դժւարութիւններու առջեւ կը գտնւին . ունենալ խաղաղութիւն եւ բարեկամութիւն արտաքին տարրերու հետ եւ համերաւութիւն՝ ներքին կեանքի մէջ : Արտաքին դժւարութիւնները վերցնելէն վերջ Աչոտը ներքին ներդաշնակութիւն ալ առաջ բերեց՝ խնամիրական կապեր հաստատելով Արծրունեաց եւ Սիւնեաց տներու հետ :

Դժւարին խնդիր չէր անկախ պետութիւն մը հռչակել եւ անմիջապէս զայն խաղաղ պայմաններու մէջ դնել : Երկար աշխատանք պէտք էր յինչպէս նաեւ տուրան եւ յարատեւ կամք՝ յաղթահարելու արտաքին եւ ներքին թշնամիները եւ ապահովելու նորաստեղծ կառավարութիւնը : Արտաքին վտանգներէն մինն էր

Զահապ պարսիկ իշխանը, որ արաբներու դէմ ապստամբած էր անկախութեան համար եւ որ, հաւանօրէն, տեսնելով իր երէկեայ զինակցի՝ հայերու բարեկամութիւնը արաբներու հետ, կամեցաւ պատժել եւ այդ նպատակով ալ 80,000 զինւորի գլուխ անցնելով Հայաստան մտաւ եւ պատերազմի բռնւեցաւ Հայերու հետ: 40,000 հայ կտրիճներ, Արաքս գետի ափերուն մօտ, փառաւոր յաղթանակ մը տարան: Անկախ Բագրատունիք, տեսնելով որ իրենց դէմ ուղղուած են նաեւ հայ նախարարներէն քանի մը հոգի՝ Վանանդի եւ Գուգարաց երկրի, առանց ըրպէ մ'իսկ կորսնցնելու իր ուժերն համախմբեց ներքին հակառակորդներու դէմ եւ յաղթելով անոնց ալ՝ թէ իր պետութիւնն ապահովեց թշնամիներէն եւ թէ երկիրն ընդարձակելով բաւականաչափ նոր չրջաններ միացրեց: Այս երկու յաջողութիւններն ալ վստահութիւն ներշնչեցին Աշոտին, որ իր նորահաստատ կառավարութիւնը կարող պիտի ըլլայ երկար կեանք ունենալ եւ քաղաքական ալ խոշոր դեր խաղալ:

Աշոտի մահւնէ վերջ դժւարութիւններու շարք մը սկսաւ: Ներքին կեանքն աղմկւեցաւ: Պաշտօններու եւ թագի ձգտող իշխաններու թիւն աւելացաւ: Դաւադրութիւններ սկսան ծայր տալ եւ այդ պատճառաւ ալ Հայաստանը թշուառութեան մէջ ընկաւ: Երկու նշանաւոր եւ յաղթական հայ զօրավարներ՝ Արաս սպարապետ, Աշոտ Բագրատունու եղբայրը, որ յաղթած էր Զահապ պարսիկ իշխանը եւ զսպած Վանանդի ապստամբութիւնը եւ Սմբատ դահաժառանգը, որ հայ բանակի պետերէն մինն էր եւ Գուգարքի ապստամբութիւնը զսպած, իրար դէմ լար-

ւեցան՝ Թագին տիրանալու համար: Արաս իր համախոհներն հաւաքելով որոշեց դաւադրութեամբ սպանել Սմբատին եւ երբ այդ չյաջողեցաւ իր զինւորներով միասին յարձակեցաւ դահաժառանգի վրայ եւ ... սլարտեցաւ: Ներքին այդ երկպառակութիւնները մեծ վնաս հասցրին հայ ժողովրդին, բազմաթիւ մարդիկ սպանեցան, գիւղեր աւրւեցան եւ երկիրն անկանոն վիճակի մէջ ընկաւ: Այդ բոլորի չար հեղինակ Արասը փոխանակ սլատեւելու, հրացանազարկ ըլլալու եւ կամ բանտ նետուելու, ներւեցաւ Սմբատի կողմէն: Այդ թոյլ եւ քաղաքական կեանքի մէջ ոչ այնքան անհրաժեշտ ներողամիտ ոգին այնքան ալ օգտակար արդիւնքներ չտւաւ: Պէտք էր երկաթէ կամք եւ ուժեղ բնաւորութիւն՝ սլատեւելու համար այդ դաւադիրներուն: Սմբատը զուրկ էր քաղաքական այդ անհրաժեշտ ընդունակութիւններէն:

Սմբատի Թագաւորութեան ատեն Հայ-Յունական յարաբերութիւնները նորէն վերսկսեցան: Չընայած այդ կապերը քաղաքական բնոյթ չունէին եւ զուտ առեւտրական հողի վրայ դրւած էին, այնուամենայնիւ արարները կասկածիլ սկսան եւ երկու ոստիկաններ նշանակելով՝ հայերու վրայ հսկեցին: Հսկումի այդ դրութիւնն ալ անպատւարեր էր: Հայերը կասկածի տակ էին, որովհետեւ յոյներու հետ առեւտրական կապեր ունէին: Այդ դէպքերը բաւական էին լարելու երկու բարեկամ ազգութիւնները եւ Թշնամութեանց նոր դուռ բանալու: Ափշին ոստիկանապետի եւ Սմբատ Թագաւորի տեսակցութիւնն անդամ չկրցաւ որոշ փոփոխութիւն մտցնել այդ լար-

ւած յարաբերութիւններու մէջ: Կռիւն անխուսափելի էր այդ երկու տարրերուն միջեւ: Ափշինն ամէն հնարք դործ կը դնէր թակարդի մէջ ձգելու հայ թագաւորը, բայց անյաջող:

Արաբները պատրաստուած եւ յանկարծակի կերպով յարձակւեցան Հայաստանի վրայ՝ միանգամ ընդմիշտ վերջ տալու Հայոց անկախութեան եւ իրենց թեւարկութեան տակ առնելու: Արաղած լերան ստորոտներու մօտ երկու բանակներն իրար հանդիպեցան եւ ինքնապաշտպանութեան դիմած հայ քաջերը կարողացան փառաւոր հարւած մը տալ Ափշին եւ իր զօրաբանակին: Դրսի թշնամին չկրցաւ իր ուժով յաղթանակել հայերուն եւ ստիպւեցաւ դիմել շատ հին միջոցներու. ներքին երկպառակութեանց: Երկու ամօթաբեր եւ արատաւոր դէպքեր տեղի ունեցան, որ մեծապէս նպաստեցին մեր երկրի քայքայման, մեր ժողովրդի յուսահատութեան եւ թշնամու յաջողութեան: Վասպուրականի Աշոտ Արծրունի ապստամբեց Սմբատ թագաւորի դէմ: Արաբական մատ կար խառնուած այդ դործի մէջ: Հայ իշխաններու նախանձն ալ՝ թէ ինչո՞ւ Բագրատունիները թագաւորական տիտղոս ունենան, իսկ իրենք իշխան մնան, խոչոր դեր խաղաց:

Երկրորդ դէպքը Սմբատ թագաւորի փեսայ Գադիկի դաւաճանութիւնն է: Հայ բանակը, 60,000 զինուորներէ բաղկացեալ, դէպի Տարօն եւ Աղձնեաց գաւառները կ'երթայ՝ պաշտպանելու համար հայաշատ այդ գաւառները Ահմէտ ոստիկանի ասպատակութիւններէն: Գադիկ թագաւորափեսան, փոխա-

նաև իր ուժն ալ միացնելու կուող եւ ինքնապաշտպանութեան դիմող հայերուն, խաբէութեամբ առաջնորդութեան պաշտօն կ'առնէ, երկար եւ դժւարին ճամբաներով կը տանէ, կը յողնեցնէ բոլորին եւ կը բերէ այն տեղը, որի շուրջ Ահմէտ ոստիկանի հետ պայմանաւորուած էր: Այդ բաւական չէ: Կուի այն տաք ատեն, երբ հայ զինւորները՝ մոռցած քաղցն ու ծարաւը, յողնածութիւնն ու թուլութիւնը, քաջաբար կը դիմադրէին, Գազիկն իր բանակով փախուստի կը դիմէ եւ այդպիսով խուճապի կը մատնէ հայերուն: Դաւաճանական այս ընթացքն անկարելի էր ներել: Օր մը, երբ Գազիկ Վանի հրապարակին վերայ կը սլտտէր, Գազիկ Արծրունին եւ Ամատունի երկու եղբայրներ կը յարձակին իր վրայ եւ կ'սպանեն:

Որքան ալ քաղաքական այդ ահաբեկումն իր նըշանակութիւնը ունեցաւ միւսներու վրայ, բայց երկիրն արդէն քայքայման դուռն հասած էր եւ Հայոց անմիաբանութենէն օգտուելով Ալիշին ոստիկանն իր գրաւումները կատարեց, հալածեց թաղաւորին, աւրեց գաւառներն ու գրաւելով Ղարսը՝ գերի տարաւ թաղուհին եւ շատ ուրիշ իշխանուհիներ:

Դաւերն այդքանով չեն վերջանար: Քաղաքական իւրաքանչիւր դէպք առաջ կը բերէր նոր փոթորիկ մը՝ մեր ներքին կեանքին մէջ: Լարւած յարաբերութիւններու ատեն զգուշութիւնն ամենէն խելացի բանն է: Սմբատ թագաւորը, առանց ուշադրութիւն դարձնելու քանի մը նախարարներու նախաձիին վերայ, վրաց Ատրնեբսէհ իշխանին «Երկրորդական գահ» կը շնորհէ: Այդքանն ալ բաւական է որ նոր դա-

ւերու հիմք դրւի եւ արարները նորէն զբաղւին մեր ներքին կեանքով եւ կազմակերպւած դնդերով քալեն Հայաստան՝ վերջ տալու անկախութեան համար դոյութիւն ունեցող ձգտումներուն : Վրաց իշխանին այդ պիտի պատուի արժանացնելն ալ բաւականաչափ վըտանդաւոր եղաւ : Մեր թշնամիները միշտ կը ճանչնանք, բայց մենք զժաւրացած ենք մեր բարեկամները որոշելու խնդրոյն մէջ : Վրաստանը մեզի շատ վընաս հասցուցած է եւ միշտ ալ իր աչքը տնկած է եղել՝ օգտուելով դրսի խոչընդոտներէն, տիրանալ Հայոց գահին : Անոնք ալ բաւականաչափ խառնակած են մեր քաղաքական կեանքը եւ շատ մը դաւերու ալ կազմակերպիչ եղած են : Ատրներսեհ վրաց իշխանը, մտադրելով Հայոց ալ թագաւոր ըլլալ, սիրով համաձայնեցաւ հայ դժգոհ տարրերու հետ եւ ամէն կերպ ջանաց վերջ տալ Սմբատի կեանքին : Դաւադիրները իրենց աւանդական սովորութեան համաձայն, բաց ճակատով չեւան կուելու, այլ դադտնի միջոցներով եւ բարեկամ ձեւանալով : Անոնք մարդուարկեցին Սմբատի մօտ պատուիրելով որ բարեկամ ձեւանայ եւ սպանէ : Սմբատ թագաւորը կարող կ'ըլլայ կանխօրօք տեղեկութիւն ունենալ եւ առաջնաւ : Այդ վտանգն անցաւ : Քանի մը դաւադիր նախարարներ աչքի լոյսէ զրկեցան : Ներքին կեանքն այդքանով չխաղաղւեց : Նոր դէպքեր եւ նոր դաւեր կ'սպասէին հայ ժողովրդին : Արծրունիներն հանդիստ ըլլալ չէին կրնար : Անոնք ամէն կերպ թագի եւ բարձր պաշտօններու կը ձգտէին : Ամենափոքր բանըն իրենց կը նետէր թշնամու գիրկը եւ այդպիսով ալ մեծ վնասներ կը հասցնէին երկրին : Սիւնեաց եւ

Արծրունեաց տներուն մէջ, որ սահմանակից էին իրար, հողային վէճ կար: Սմբատ Թագաւորն այդ խնդիրը լուծեց յօգուտ Սիւնեաց տան: Արծրունիները բարկացան եւ որոշեցին աւելի սերտ բարեկամանալով արաբներու հետ՝ տապալել իրենց հակառակորդ Բագրատունիներուն: Ատրպատական նստող ոստիկանապետն ա'լ աւելի դրդուեց այդ երկու ցեղերը, իրար հետ թշնամացրեց՝ հայոց երկպառակութենէն աւելի օգտւելու նպատակով: Յուսովի ամիրայսէն ալ, ընդառաջ երթալով այդ դիւանագիտութեան, Գագիկ Արծրունին Թագաւոր նշանակեց: Այսքանն արդէն բաւական էր մեր ներքին կեանքը տակն ու վրայ ընելու: Երկու բարեկամ եւ ազգակից ցեղերու միջեւ հակառակութիւն ընկաւ: Ժողովուրդըն ալ, հետեւելով իր առաջնորդներուն, երկու հոսանքի բաժնեցաւ եւ ներքին յարաբերութիւններն աւելի բարդ ընոյթ առան:

Արաբները նորէն եկան Հայաստան: Անոնք, միացած Արծրունիներու հետ, որոշեցին իրենց հաշիւը մաքրել Հայոց հետ: Սմբատն անկարող էր երկարօրէն դիմադրել: Նա իր վերջին ուժերն հաւաքեց եւ դիմադրութեան չըջան ընտրեց Կապոյտ բերդը: Հայերը կը կուէին քաջաբար: Իրենց պարտութեան մէջ կը տեսնէին անկախութեան դերեղմանը: Իրենց առաջնորդ Թագաւորի ողբալի վիճակն աւելի աւիւն ներշնչեց եւ կստաղաբար դիմադրեցին թշնամուն: Այդ ուժերով անկարող էին ինքնապաշտպանութեան ժամանակը երկարացնել: Ճիշդ է որ պարտւեցան, Թագաւորն ալ դերի ընկաւ, բայց միշտ ալ մնացին իրենց պատւի եւ կոչման բարձրութեան վրայ: Արաբ-

ներու դէմ երկրորդ դիմադրութիւնը տեղի կ'ունենայ Երնջակ բերդին մէջ, ուր ապաստանած էին շատ մը նախարարներ եւ իշխանուհիներ: Ներսի բնակիչները, չկամենալով անձնատուր ըլլալ եւ զգալով որ պիտի պարտուին՝ լաւ համարեցին կուել, իրենց արիւնն ու կեանքը նպատակաւորմար կերպով դործագրել եւ ապա մեռնիլ: Երնջակի ինքնապաշտպանութիւնն այնքան յամառ եւ լաւ հողի վրայ դրած կ'ըլլայ, որ արաբներն անկարող ըլլալով յաղթել՝ կ'որոշեն բանտի մէջ գտնւած Սմբատ Թադաւորին տանջել եւ վերջն ալ խաչի վրայ նահատակել, որպէսզի կարողանան ազդել սուստամբներուն վրայ:

Առտ Երկաթ. — Ըմբոստ եւ կռուող տիպերէն մին էր Աշոտ: Նա յայտնի էր իբրեւ վրիժառու, քաջ եւ միաժամանակ խորամանկ զօրական: Իր հօր մահուան լուրն առնելով նա նետեցաւ կռւի դաշտ: Պայմաններն ալ այնքան նպաստաւոր չէին իր համար. դրսի թշնամու յաղթանակներ, հայկական զօրաբանակի անկադմակերպ վիճակ, ներքին կեանքի մէջ երկպառակութիւններ եւ դաւաճանութիւններ: Արաբներն տէր դարձած էին Հայաստանի մեծ մասին եւ բաւական դժար աշխատանք էր փոքրաթիւ զինուորներով ինքնապաշտպանութեան դիմել: Այդ բոլորի փոխարէն նա իր հետ ունէր շատ քիչ թւով անվեհեր մարտիկներ, որ, «անօրէն եւ կտրիճ» մականւան արժանացած էին եւ պատրաստ ամէն զոհաբերութեան: Տիրող խառնակ դրութեան մէջ երկաթէ ձեռք մը պէտք էր որ կարողանար յաղթահարել արտաքին եւ ներքին թշնամիները եւ վախ ազդելով կարողանար ցրտած ուժերը միացնել, կանոնաւոր բանակը վերա-

Հաստատել եւ երկիրը մտցնել իր բնականոն վիճակի մէջ: Խստութիւնը անհրաժեշտութիւն մ'էր այդ ատենները եւ որեւէ թուլութիւն կամ ներողամտութիւն պիտի խանդարէր ամբողջ ծրագիրը:

Առաջին հարւածը արտաքին թշնամու գլխին իջաւ կայծակի արագութեամբ եւ առասպելական քաջութեամբ: Աշոտ յարձակում գործեց արաբներու վրայ եւ մէկը միւսի ետեւէն փառաւոր յաղթանակներ տանելով՝ կարող եղաւ դուրս վանել անոնց Հայաստանի սահմաններէն: Նա անխնայ վարեցաւ թըշնամիներու հետ եւ իր հօր, ինչպէս նաեւ հայ ժողովրդի վրէժը լուծեց: Այդ յաղթանակները պատճառ դարձան որ բոլոր վախկոտ եւ վատհոգի նախարարներն իրենց դիրքը փոխեն: Ասոնց մէջ դեռ կային տիպեր, որոնք ժամանակաւոր այդ յաղթութիւններէն Հարբեցան եւ մնացին բարեկամ արաբական ոստիկաններու հետ: Յուսովի ամիրայետն այդ պարտութիւնը տանել չէր կրնար: Նա բարկացած էր եւ պատրաստութիւններ կը տեսնէր նոր արշաւանքներ սկսելու: Ազատութիւն տւած էր իր վայրենաբարոյ եւ ոճրագործ բնազդներ օւնեցող զինւորներուն՝ կոտորելու, սպանելու, թալանելու եւ հարչարանքի ենթարկելու հայերուն: Աւելի ամուր հիմունքներու վրայ դնելու համար իր գործը, զրդռեց իր հետեւորդներու կրօնական զգացումներն ալ, որպէսզի կարող ըլլայ իր գազանական հակումներուն գոհացում տալ: Ձեռքի տակ չունենալով այդ ժամանակի պատճառները, որոնք այնքան կսկծալից կերպով ներկայացուցած են Հայաստանի այդ ժամանակեայ ողբալի վիճակը, մենք ընդհանուր բառերով կրնանք ը-

սեղ որ հասակներու եւ սեռերու տարբերութիւն չըկար ատոնց համար : «Երկսեռ ծերերն իրարու կապելով սուրէ կ'անցնէին, ծծկեր մանուկները մայրերու դրկերէն խլելով գետին կը տրորէին : Շատերը ողջ-ողջ կը թաղէին, կամ կէս մէջքէն կը կտրէին եւ կամ դիակներու կապելով օրերով փողոցներու մէջ կը ձգէին» (Պատմութիւն Հայոց, Տէր-Մովսէսեան, էջ 426) : Չնայած այդ բոլոր սարսափներուն եւ տանջանքներուն հայերը յուսահատութիւն ցոյց չտւին, այլ նոր ոգեւորութեամբ մը դործի նետւեցան :

Դրսի օգնութեան պէտք կար : Անհրաժեշտ էր ֆրօնտը փոխել եւ արտաքին քաղաքականութեան մէջ նոր ուղղութիւն դնել : Հայերը, երես դարձրած արաբներէն, իրենց յոյսը կապեցին Բիւզանդիոնի դահի վրայ նստած Արչակունի Կոստանդին Պորփիրոսէն կայսեր հետ եւ խնդրել օգնական գունդ մը : Արտաքին ճակատի այդ փոփոխութիւնը զայրացրեց արաբներուն, որոնք մտածեցին դիմել հայ դաւաճաններու օգնութեան եւ ամէն միջոցներ դործադրելով կարողացան իրենց կողմը դրաւել Աշոտ Եկաթի հօրեղբորորդին՝ Աշոտ սպարապետը, Գուգարաց Վասակ եւ Աշոտ իշխանները : Ասոնք հարւածել սկսան ներսէն : Ատոնցմէ առաջինը իր բանակով քալեց Հայոց թագաւորի վրայ, իսկ վերջինները շրջապատեցին Աշոտին Ասկուրէթ բերդին մէջ : Բազմատունեաց թագաւորը չընկճւեցաւ : Նա իր բոլոր ուժերն ի մի համախմբելով կարող եղաւ յաղթահարել ներքին ըմբոստներուն : Այդքանը բաւական չէր : Քանի մը այլ հայ իշխաններ ալ, Մովսէս, որ կը տիրէր Ուտի դաւառին եւ Գարգմանաց Սահակ իշխանը (Աշոտ

Երկաթի աները), օգտուելով ստեղծած քայքայում-
մէն, իրենց զէնքերը դարձրին Աշոտի դէմ: Ատոնց
մէջ էր նաեւ Վասակ Գնթունին: Ասկէ աւելի սարսա-
փելի եւ յուսահատական դրութիւն երեւակայել ան-
կարելի էր: Հայկական քաղաքական կեանքի փոք-
րիկ մանրանկարն էր այդ: Աշոտ չընկրկեցաւ: Կայ-
ծակի արագութեամբ վրայ հասաւ, ուժգնօրէն հար-
ւածեց բոլորին եւ խստապէս պատժելով՝ խոշոր
յաղթանակներ տարաւ: Իր զինուորական ուժը, սա-
կայն, բաւականաչափ սպառեց:

Այս բոլոր ընդհարումներու, դիմադրութիւննե-
րու, կոտորածներու եւ դիւցազնական կռիւներու
վերջն այն կ'ըլլայ, որ Մոքդատէր-Բիլլահ ամիրա-
պետը, հայերու հետ բարեկամ մնալու մտադրու-
թեամբ, Աշոտի հետ դաշինք կը հաստատէ եւ նոյն
խիսկ «Արքայից Արքայ»-ի (Շահնշահ) տիրոջոս կը
չնորհէ անոր:

Տարիներ անցան այդպիսի անորոշ եւ սպասողա-
կան դրութեան մէջ:

Արաբներու հետ անկարելի էր երկար եւ խաղաղ
կենակցութիւն ունենալ: Յարաբերութիւնները ծայր
աստիճան լարւած էին: Նոյնիսկ Արծրունի թագա-
ւորները, որ սկզբնական շրջանին ամիրապետներու
կողմէն էին, կասկածի ենթարկւեցան եւ ստիպւած ե-
ղան զինուորական պատրաստութիւններ տեսնել՝ թըշ
նամու յարձակումները դիմադրաւելու համար:

Այս բոլոր դրւագոյններէն եւ Աշոտի տարած յաղ-
թանակներէն ամենէն նշանաւորներէն է Գեղամայ
Ծովի (Սեւանայ լիճ) դիմադրութիւնը: Աշոտ Եր-
կաթը քաշւած էր հոն՝ իր վերջին օրերն ապրելու:

Իր հետ միայն 100 հոգի ունէր : Պէշիր ոստիկանը իրեն նպատակ դրած էր հետապնդել Աշոտ թագաւորին : Բազմաթիւ զինւորներու գլուխ անցած նա պաշարեց Գեղամայ Ծովը եւ մտադրեց սովամահութեամբ եւ կամ երկար պաշարումով ընկճել հայ նըշանաւոր ապստամբ թագաւորը : Եօթանասուն հայ քաջեր , նաւակներու մէջ լեցւած , ափ ելան յանկարծակի եւ լիառաւոր յաղթանակ տանելով փախցուցին թշնամուն : Հերոսական դրւագ մ'էր այդ , որ հայ ժողովրդի մարտական ոգին կը ցուցնէ : Ժամանակակից Հայ Յեղափոխական Պատմութիւնն ունի նման փառաւոր էջեր՝ Աղթամարի կռիւը , 1904-ին , Անդրանիկի ղեկավարութեամբ եւ Սեւ Ծովի վրայ եղած դիմադրութիւնը՝ 1916-ին , Սեբաստացի Մուրադի առաջնորդութեամբ :

Աշոտ Երկաթ , Անդրանիկ եւ Մուրադ : Երեք կարկառուն դէմքեր , որոնք վերջին ծայր վտանգաւոր դրութեան մէջ ըլլալով , չընկճեցան եւ դիմադրելով՝ յաղթանակ տարին :

Աշոտի մահունէ վերջ , երբ արդէն բազմաթիւ կռիւներ մղելով Հայաստանը բաւական ապահով վիճակի մէջ էր , Աբաս հայ սպարապետը թագաւորեց : Անոր տիրապետութեան ատեն շատ դէպքեր տեղի չունեցան : Փոքրիկ ընդհարում մը տեղի ունեցաւ Արղաղներու հետ , որոնք կը կամենային իրենց յարձակումներով վնաս հասցնել մեզի : Մեր երկրի դժբախտութիւններէն շատերը օգտւած էին : Շրջակայքի լիօքրիկ աղբութիւնները , առանձնապէս վրացի ժողովուրդը , միշտ ալ ջանացած են կազմալուծման ենթարկել մեզ : Փոխանակ միանալու մեզի հետ

եւ ճակատելու արարացիներու դէմ, անոնք շատ անգամ թշնամու հետ միացան մեզի հարւածելու դիտումով: Արդազներու դէմ մղւած կռիւը յաղթանակով կը վերջանայ: Անոնց Բեր թաղաւորը կը ձերբակալուի եւ աչքերն ալ կը փորւին: Երկրորդ կարեւոր դէպքը, որի վրայ արժէ ուշադրութիւն դարձնել, յոյներու հետ ունեցած մեր յարաբերութիւններն են: Յոյները բաւականաչափ չահեր ունենալով Փ. Ասիոյ մէջ եւ իրենց ազգակից յոյներու պաշտպանութեան պատրւակով, միշտ ալ Հայոց հետ բարեկամութեան եւ կամ գոտութեան մէջ էին: Այս յարաբերութիւններու աստառը քաղաքական եւ կրօնական էր: Կրօնական փոքրիկ տարբերութիւնները խոշոր դեր խաղցած են եւ բաւականաչափ ալ վնաս հասցրած են մեզի: Յոյները, որ Քրիստոնեայ էին, կրնային խոշոր ծառայութիւն մատուցանել մեզի եւ միացած մեզի հետ կրնային նսեւ խոշոր դեր խաղալ Արեւելքի մէջ՝ պատնէշ հանդիսանալով արաբներու եւ այլ ոչ Քրիստոնեայ արշաւող ու աւերող պետութիւններու դէմ: Կրօնական հակամարտութիւնը, սակայն, բացասական ազդեցութիւն թողած է եւ մեր քաղաքական յարաբերութիւններու լարման մէջ առաջնակարգ ազդեցութիւն ունեցած է: Քրիստոնէութիւնը, որ իր էութեան մէջ մեծ վարդապետութիւն էր եւ մարդկային յսուքդիմութեան խոշոր ազդակներէն մին հանդիսացած, ճիւղաւորւեցաւ, աղանդներու եւ ազգային կրօններու բաժնւեցաւ, փոխադարձ ատելութեան հիմունք եղաւ եւ խոշոր չափով ալ քաղաքական կեանքի ընթացքը փոփոխութեան ենթարկեց: Ի՞նչ էր պատահած: Ընդհանուր եկեղեցին պա-

ռակտման մէջ էր: Զորս կարեւոր, տիրապետող եւ իրար դէմ մրցող եկեղեցական աթոռներ կային. Հռովմի, Աղէքսանդրիոյ, Կ. Պօլսոյ եւ Անտիոքի: Ասոնցմէ իւրաքանչիւրը կը ջանար տիրապետել միւսներու վրայ եւ յայտարարել թէ ինքն է միակ ճշմարիտ եկեղեցին եւ Քրիստոնէութեան իսկական ներկայացուցիչը: Նեստոր անուանով մէկը, որ 428 թւին Պօլսոյ դահլը բարձրացած էր, կը քարոզէր թէ Մարիամ կոյսը մարդաձիւն է եւ ոչ թէ աստուածածին: Մի ուրիշ վարդապետ ալ, Եւտիքէս անուանով, կը յայտարարէ թէ՝ Քրիստոս աստուածային եւ մարդկային բնաւորութիւններն իրար միացրած էր: Եւ եկեղեցու հայրերը կ'սկսին վիճիլ: Անոնք այս կրօնական բնոյթ կրող խնդիրներու մէջ կը խառնեն եւ քաղաքական իշխանութիւնները: Թէոդոս Բ.-ի հրահանգով Եփեսոսի մէջ, 449-ին, ժողով գումարւեցաւ՝ պաշտպանելու Եւտիքէսի տեսակէտները: Այլ կայսր մը, Մարկիանոս, կը գումարէ Քաղկեդոնի ժողովը, 451-ին, եւ անոր հակառակ կողմը կը բռնէ: Այս վիճաբանութիւններուն հայերն այնքան ալ իրական մասնակցութիւն չունեցան եւ հեռի մընացին: Նոյնիսկ այդ չէզոքութիւնն անգամ չփրկեց: Այդ խնդիրներու պատճառաւ, սակայն, հայերու եւ յոյներու յարաբերութիւնները լարւած էին՝ կրօնական հողի վրայ: Այդ բոլոր ատելութիւնները կ'անցնին նաեւ քաղաքական կեանքին: Բազրատունեաց թագաւորութեան ատեն, երբ Բիւզանդիոնն ուժեղ արեւմտեան պետութիւնն էր՝ Արեւելքի գործերուն մէջ խառնուող, այդ սառնութիւնն առանձնապէս երեւան եկաւ:

Աբասի թագաւորութեան ատեն յոյներն հալածանք սկսեցին հայոց եկեղեցու դէմ: Անանիա կաթողիկոսն ալ ստիպւած եղաւ համապատասխան միջոցներ ձեռք առնել՝ փրկելու համար հայ եկեղեցու ինքնուրոյնութիւնը:

Այդպէս է իրականութիւնը: Հայ Յեղափոխականներուն մեղադրող եւ դատաւարտող հայ հոգեւորականներէն ոմանք կ'ըսեն թէ՝ մենք տիրապետութեան ձգտումներ ունինք, կուսակցական նեղմիտ հաշիւներով տարւած ենք, առանց յիշելու որ Հայ եկեղեցու պատմութեան մէջ իրենք աւելի մօլի, երկպառակութիւն մտցնողներ եղած են:

Կրօնական այդ հակամարտութիւններէն դուրս մեր երկիրը քաղաքական աննօրմալ վիճակի մէջ էր: Դրսի եւ ներսի թշնամութիւնները նորէն գլուխ բարձրացուցած էին: Արաբացուց Համտուն զօրավարն իր բանակով Հայաստանի վրայ արշաւած էր՝ կամենալով իրեն ենթարկել հայ ժողովուրդը եւ անկէ հարկ պահանջել: Աբասի յաջորդ Աշոտ Գ.ը ինքնապաշտպանութեան դիմեց եւ իր ազատութիւնը պահպանելու համար լաւ համարեց իրեն օգնական կանչել զէնքը: Հայերը յաղթական ելան: Թշնամին պարտւած էր եւ Համտուն զօրավարն ալ դլխատւած:

Աշոտի եղբայր Մուշեղը, փոխանակ թեւ ու թիւ կունք հանդիսանալու, աստամբբեցաւ եւ Ղարսի մէջ հաստատուելով, հիմք դրեց Կարուց թագաւորութեան: Մէկ երկիր եւ մէկ ժողովուրդ էինք մենք եւ ենթարկւած հալածանքներու ու չըջապատւած թըշնամիներով: Փոխանակ մէկ եւ ուժեղ կառավարութիւն մը ունենալու եւ մէկ ճակատով ելնելու, մենք

իրարմէ բաժնւած էինք եւ շատ անգամ ալ իրար հակառակ: Այդ ատենները, երբ արաքներն իրենց ամբողջ ուժով Հայաստանի բաղդին հետ կը խաղային, մենք երեք թագաւորութիւններ ունէինք. Բագրատունեաց, Արծրունեաց եւ Կարուց: Այս հակասութիւնն եղած է մեր քաղաքական ողբերգութեան գլխաւոր հիմունքը:

Այդ ատենները տեղի կ'ունենայ հետաքրքրական դէպք մը: Բիւզանդիոնի Յովհաննէս Չմշկիկ կայսրը (հայազգի), արաքացիներու հետ կռւելու դիտումով, իր զօրաբանակով եկաւ եւ Տարօն դաւառի մէջ բնակութիւն հաստատեց: Առանց նախօրօք հայ կառավարութեան համաձայնութիւնն առնելու եւ չէզոք երկրի մը իրաւասութիւնները ոտքի տակ տալով Չմշկիկը Հայաստան մտաւ: Այդ անարգանք մ'էր հայերու համար: Պէտք էր իրաւունքի պաշտպանութեան մասին մտածել: Այդ նպատակով ալ Աշոտ թագաւորը եւ Վասպուրականի Աշոտ-Սահակ թագաւորը միացեալ ուժերով վերջնադիր մը ուղարկեցին եւ պահանջեցին որ Բիւզանդիոնի զօրաբանակն անմիջապէս ետ քաշի Հայաստանէն: Չմշկիկը տեղի տրւեց եւ հեռացաւ ու միաժամանակ ալ բարեկամական նամակ գրեց Աշոտին՝ դաշինք կապելով անոր հետ:

Բագրատունեաց յաջորդ թագաւորները. Սմբատ Բ. եւ Գագիկ Ա., որ 43 տարի տիրապետեցին, զբաղւած էին գլխաւորապէս երկրի ներքին վերաշինական գործերով, առեւտուրի զարգացումով եւ քաղաքներու բարգաւաճումով: Միայն փոքրիկ դէպք մը պատահած է Կարսի թագաւոր Մուշեղի եւ Սմբատի միջեւ: Առաջինը, նպատակ ունենալով իր

տիրապետութեան սահմանները տարածել, սկսաւ արշաւել դէպի Շիրակի դաւառը: Երկու ազգակից թագաւորներն իրար հետ ընդհարւեցան եւ հայու-թիւնը բաւական վնաս կրեց ատոնց հակառակու-թեանէն:

Արաբական եւ յունական թշնամութիւնները հայոց հանդէպ, անոնց պատերզամներն ու քաղա-քական դաւերը եւ այդ բոլորին հետ ներքին բաղ-մաթիւ երկպառակութիւններն ու անհամաձայնու-թիւնները աստիճանաբար քայքայման ենթարկեցին հայ ժողովրդի քաղաքական կեանքը եւ թուլացրին Բագրատունեաց տիրապետութիւնը:

Բագրատունիք ալ հնարաւորութիւն չունեցան ստեղծելու այն միաձոյլ եւ ուժեղ պետութիւնը, որ կարողանար բոլոր ուժերը համախմբել, միացնել ցրած նախարարները եւ կեդրոնական կառավարու-թեան մը ստեղծումով՝ փրկել Հայութիւնը արտա-քին եւ ներքին վտանգներէն: Արտաքին ուժեղ յար-ձակումներու ատեն մենք ներքին քոյլ կազմակեր-պութիւն ունեցած ենք: Մեր քաղաքական կեանքը, այդ պատճառով, շատ սխալ ուղղութեամբ ընթացած է եւ ատոր համար ալ դրսեցիները միշտ օգտւած են: Սմբատ Բ.-ի եւ Գագիկ Ա.-ի համեմատաբար խաղաղ շրջանէն վերջ, մենք ունեցանք ներքին երկպառա-կութիւններու ժամանակամիջոց մը: Թագաւորա-կան եւ իշխանական տներն էին իրար դէմ պայքա-րողները: Մէկը միւսի համար որոգայթներ կը լա-րէր: Արտաքին ուժերու հետ համագործակցութեան մէջ կը գտնւէին՝ ներքին ազգակիցները տապալելու համար: Ուժեղ զինւորական մը, յենւած իր ուժին

վրայ, կը ցցւէր տիրող թագաւորին դէմ եւ կը կամենար յափշտակութեամբ երկրին տիրանալ: Թոյլերն ալ ստիպւած կ'ըլլային իրենց ռաժեղ միջոցին դիմել, որ կը կոչւի դաւ եւ արտաքին դաշինք: Այս գիծը կար Հայկազեան շրջանի, ինչպէս նաեւ Արշակունեաց եւ անհատ նախարարներու տիրապետութեան ատեն: Քրիստոնէութեան մուտքն անգամ անկարող եղաւ ոչնչացնելու այդ արատաբեր գիծը: Ընդհակառակը կաթողիկոսներ եւ եպիսկոպոսներ, փոխանակ ներդաշնակող ուժ հանդիսանալու, իրենց համակրութեամբ այս կամ այն կուսակցութեան հետ աւելի խճողել, բարդացրել են մեր ներքին քաղաքական կեանքը: Ահա եւ Յովհաննէս Սըմբատի եւ իր եղբայր Աշոտի ընդհարումները, որ քրտան տարւայ ընթացքին մեծ վնասներ հասցրին մեր երկրին: Առաջինն իր բնաւորութեամբ թոյլ էր եւ ռազմական ալ մարդ չէր: Երկրորդն՝ ընդհակառակը, աւելի յախուռն էր եւ յարձակողական բնաւորութիւն ունէր: «Ես աւելի յարմար եմ թագաւոր ըլլալու», կը մտածէր Աշոտը: Իր տրամաբանութիւնը բաւական ճիշդ էր: Այդ վայրկեաններուն կամքի տէր մարդ պէտք էր, որ կարողանար վախ ազդել եւ կազմակերպել ուժերը: Ժառանգական օրէնքը, սակայն, աւելի զօրեղ էր քան իրերու տրամաբանութիւնը: Եւ ահա կ'սկսին ներքին խլրտումներ: Աշոտը, Վասպուրականի Սենեքերիմ թագաւորի հետ զինակցելով, քալեց Անի քաղաքի վրայ եւ որոշեց մայրաքաղաքը գրաւել եւ «պետական հարւած» տալով ամբողջ երկրի ղեկն իր ձեռքն առնել: Սենեքերիմ թագաւորի համար ալ ատիկա նպաստա-

ւոր դէպք էր. թուլացնել Բագրատունեաց թագաւորութիւնը եւ անոր քայքայման վրայ յենւած՝ ուժեղանալ եւ տարածել: Հարեւան վրացիներն ալ, իրենց կարգին, կ'օգտւէին ստեղծւած դրութենէն եւ իրենց կողմնակցութեամբ այդ երկուսի մէջ գտնւած խրամատն աւելի կը լայնացնէին: Վրաց թագաւորը Սմբատի կողմն անցաւ: Իր եւ հայկական բանակներու գլուխ անցնելով Ախուրեան գետի մօտ հանդիպեցաւ Աշոտի ուժերուն: Մենամարտի մը մէջ Աշոտ քաջարար կ'սպանէ վրաց թագաւորին, որի բանակը փախուստի կը դիմէ եւ շատերն ալ գետի մէջ կը խեղդեն: Ամէն ինչ ատուլ չի վերջանար: Աշոտ բարեկամացաւ վրացիներու հետ եւ միացեալ իրենց հարւածն ուղղեցին Սմբատի դէմ: Վրաց Գիորգի թագաւորը խորամանկութեամբ ձերբակալել կուտայ Սմբատին եւ ... երեք քերդաֆաղաֆնք առնելով ազատ կ'արձակէ: Դիւանագիտութիւն կը բանեցնեն թոյլ եւ անկազմակերպ վրացիները եւ, օգտւելով մեր երկպառակութիւններէն, հողային դաւաճմաներ կ'ընեն: Այս անյաջողութենէն վերջ, Աշոտ մտածեց դաւադրութեամբ սպանել իր եղբորը եւ թագը կորզել: Հիւանդ ձեւանալով իր մօտ կանչեց Սմբատին եւ ձերբակալելով Ապիրատ իշխանին յանձնեց՝ ըսպանելու համար: Նա իր թագաւորի վրայ ձեռք չբարձրացրեց, այլ Անի քաղաք տանելով դահի վրայ նստեցրեց: Թշնամութիւններն աւելի սաստկացան:

Վերջապէս Աշոտ տեղի տւեց եւ առանձնացաւ: Իր եւ եղբօր հակառակութենէն Հայաստան մեծապէս տուժեց: Այդ թոյլ եւ անկազմակերպ վիճակի մէջ նոր դժբախտութեան դուռ բացւեցաւ: Հրապարա-

կի վրայ վայրենիներու նոր խմբանկ երեւան եկաւ : Սելճուքեան թուրքերը , իրենց Տուղրիլ-Բէկ իշխանի առաջնորդութեամբ դէպի Հայաստան եկան : Անոնք աւեր եւ կոտորած սփռեցին : Բազմաթիւ գիւղեր եւ քաղաքներ աւրւեցան : Դիակներու կոյտեր միայն կային իրենց անցած ճանապարհներու վրայ : Օգտուելով հայ ժողովրդի ներքին բաժանումէն անոնք ասպատակեցին Վասպուրականը , յաղթելով իրենց ընդդիմացող ուժերուն առաջ անցան դէպի Արարատ եւ մտան Բաղրատունեաց թագաւորութեան սահմանը : Սարսափն իրենց առջեւէն կը տարժածէր եւ հայութիւնը , նոր եւ կտրուկ սրի հարւածներուն տակ , ընկճւեց : Քանի մը ուժեղ եւ հերոսական դիմադրութիւններ եղան Վասպուրականի մէջ՝ Շապուհ սպարապետի եւ Դաւիթ արքայորդու առաջնորդութեամբ : Չնայած երկու կողմերու ուժերը անհաւասար էին եւ հայերու թիւը չատ քիչ էր , այնուամենայնիւ դիմադրութեան անհրաժեշտութիւնն զգացւեցաւ : Ոոչոր ուժի դէմ ելան փոքրաթիւ հայեր եւ ... պարտուեցան : Երկրորդ դիմադրողը Վասակ Պահլավունին էր , իր 500 քաջերով , որ Նիգ գաւառի Բջնի բերդի մէջ էր : Նա , առանց ուշադրութիւն դարձնելու թշնամու համեմատաբար աւելի ուժին , ճեղքեց շղթան եւ անցաւ : Այդ իսկական խիզախ մարդը , որ թշնամու դէմ կուրծք տուած կը կուէր , ընկաւ թիւրքի մը դադտազողի հարւածէն :

Այդ երկու դեղեցիկ եւ յիշատակելի հերոսութիւններու կողքին , մենք ունեցանք եւ երկու ամօքահար վաճառք՝ մեր երկրի քաղաքական կեանքն ու ամբողջ ժողովուրդը վաճառելով յունաց , որոնք օգտուեցան ստեղծւած ցաւալի կացութենէն :

Վասպուրականի Սենեքերիմ Թագաւորն իր երկիրը, 1021 թւին, ծախեց յունաց Վասիլ Բ.-ին եւ ատոր փոխարէն առաւ Սեբաստիա քաղաքը: Յովհաննէս-Սմբատ Բագրատունեաց Թագաւորն ալ, 1024-ին, հետեւելով Սենեքերիմի օրինակին, երդման թուղթ գրեց նոյն Վասիլին եւ իր երկիրը, իր մահւնէ վերջ, անոր ծախեց՝ կեանքի ասպհովութիւն մը ունենալու ակնկալութիւնով: Դատապարտելի երկու արարքներ, որ մեր քաղաքական պատմութեան մէջ իբրեւ սեւ արատ մը պիտի մնան: Այդ քստմնելի առեւտուրի հետ միաժամանակ երեւան կողզայ եւ հայ հոգեւորականի մը. Կիրակոս քահանայի ռնրագործ եւ դաւաճամ ընթացքը: Վասիլ կայսեր մահւնէ վերջ Կոստանդին Բ. Թագաւորը, իր մահւան վերջին օրերուն իր քովը կը կանչէ Կիրակոս քահանային եւ, խղճալով Հայոց վրայ, անոր կը յանձնէ Սմբատի դրած թուղթը եւ այդպիսով Հայաստանը կը վերադարձնէ իր նախկին տէրերուն: Անարժան եւ սեւհոգի Կիրակոս քահանան, տարւած իր անհատական շահերէն եւ մոռնալով ազգասիրութիւնը, իր քովը կը պահէ այդ նամակը եւ Յունաց Միքայէլ Ե. կայսեր կը ծախէ՝ խոշոր դրամական նւէր ստանալով:

Բագրատունեաց Թագաւորութիւնը, իր ընդարձակ երկիրն ու փառայեղ Անի մայրաքաղաքը, որոնք արդէն վտանգի մէջ էին, այդ քայլով աւելի եւս դժւարութիւններու կը հանդիպին եւ այդպիսով քաղաքական խոշոր հարւած կը տրւի մեր երկրի մի անկիւնի մէջ բուն դրած Բագրատունեաց անկախութեան:

Անիմ եւ իր վերջին Դիմադրութիւնները. — Հայաստանը երկու կրակի մէջ կը գտնէր: Սելճուկեան եւ Յունական պետութիւնները իրար հետ կը մրցէին՝ մեր երկրին տիրանալու համար: Այդ բոլորին նպաստող ներքին պայմաններ չէին պակսեր: Անի մայրաքաղաքի բնակչութիւնը երկու կուսակցութեանց բաժնւած էր. Ազգայնական—պաշտպանողական եւ Յունասէր: Վերջինիս գլուխն անցած էր Վեստ—Սարգիս Սիւնին, որ իր ճարպիկութեամբ եւ հնարազիտութեամբ շատ յայտնի էր, ինչպէս նաեւ անւանի էր իր փառամոլութեամբ: Ասոնց նպատակն է բարեկամանալ Յոյներու հետ, Անի քաղաքը, ինչպէս նաեւ ուրիշ հայաշատ շրջաններ յանձնել անոնց եւ մնալով ուժեղ կառավարութեան մը հովանաւորութեան տակ՝ ապահով ապրիլ: Քաղաքական ազատութիւնն ասոնց համար նշանակութիւն չունէր: Պատիւ եւ հայրենասիրութիւն իրենց համար ոչինչ էին: Երկրորդ կուսակցութիւնը, Ազգայնական, այն կարծիքին էր, որ Հայաստանի ազատութեան համար պէտք է կռիւլ, արիւնով պիտի փրկել Անի քաղաքի վաճառքը եւ ամէն ըոպէ պատրաստ պիտի ըլլալ դիմադրել թշնամուն, որ կը կամենայ մեզ ստրկութեան մէջ պահել:

Երկու հոսանքներէն դուրս կար եւ երրորդ վըտանդ մը: Աշոտ Ողորմածի թոռ Դաւիթ Անհողինը, որ միացրել էր Ուտին, Արցախը եւ Փայտակարանն ու իրեն թաղաւոր հռչակել, կը յայտարարէր թէ՛ ինքն է Բագրատունեաց թաղաւորութեան օրինաւոր ժառանգն ու այդ պատճառով ալ Հայաստան արշաւեց: Այս բոլոր մեքենայութիւններուն մէջ ալ յոյ-

ներու մատը կար: Անոնք արդէն երեք զօրաբանակ ուղարկած էին իրենց «իրաւունքին» տիրանալու եւ Անի քաղաքն առնելու, բայց անյաջող: Հայերն իրենց կռիւներով եւ հերոսական դիմադրութեամբ կրցած էին ետ մղել թշնամուն եւ իրենց երկիրը պաշտպանել: Զորորոգ զօրաբանակ մը՝ 100,000 հոգուց բաղկացած՝ մտաւ Հայաստան եւ քանի մը գրաւումներ ընելով հասաւ Անի քաղաքին ու պաշարեց: Ազգայնական կուսակցութեան պետ ծերունի Վահրամ Պահլավունին, տեղի տալով ժողովրդի պահանջներուն, 30,000 կտրիճներու գլուխ անցաւ եւ Անի քաղաքի Ծաղկոց դռնէն ելնելով ուժեղ յարձակմամբ պատուեց թշնամու շղթան, չփոթութիւն ձգեց անոնց մէջ եւ փառաւոր յաղթանակ տարաւ: Յոյներէն շատերը սպանւեցան եւ ուրիշներն ալ փախուստի ատեն դետի մէջ խեղդւեցան: Այդ յաղթանակը պէտք էր օգտագործել եւ թափուր մնացած դահի վրայ օրինաւոր ժառանգը նստեցնել: Աշոտի Գագիկ որդին, փառաւոր հանդիսաւորութեամբ մը դահ բարձրացաւ: Ներքին դաւադրութիւնները, սակայն, կը շարունակէին: Վեստ Սարգիս գործի վրայ էր եւ ամէն կերպ կը ջանար թագաւորը թշնամացնել Ազգայնական կուսակցութեան հետ եւ իր ազդեցութեան տակ առնել: Այդ աշխատանքի մէջ խոշոր դեր խաղաց նաեւ ժամանակաւ Պետրոս կաթողիկոսը: Այդ ատենները թիւրքերն ալ իրենց յարձակողական ծրագիրը պատրաստած էին: Գագիկ Հրազդան դետի մօտ յաղթանակ տարաւ անոնց վրայ եւ իր վերջին ուժերը հաւաքելով կրցաւ դուրս վռնտել այդ վայրենի հօրդաներուն: Յոյները, օգտուելով

մեր այդ նեղ կացութենէն, նորէն պահանջ դրին՝ Անին պահանջելով: Ստանալով մերժում, անոնք երկու անգամ բանակ ուղարկեցին Հայոց վրայ՝ Ասիտ եւ Նիկողայոս զօրապետներու առաջնորդութեամբ: Գազիկը չընկճւեցաւ: Նա բարւոք համարեց պատուով կուիլ եւ մեռնիլ, քան թէ կամաւոր կերպով իր երկիրը յանձնել թշնամուն եւ կամ Անի քաղաքի բանալիներն անոր յանձնել: Արդարութեան եւ ազատութեան համար մղած կռիւն ի զուր չի անցնիր: Հայերը նորէն յաղթանակ տարին եւ յոյներն ստիպւած եղան իրենց նպատակներուն հասնելու համար այլ միջոցներու մասին մտածել:

Նեմգամտութիւնն էր այդ: Պատերազմի դաշտի վրայ եղած պարտութիւնը բարեկամական ճաշասեղանի շուրջ կարելի է չտիկել: Այդ պատճառով ալ Յունաց Մոնոմախոս կայսրն սկսաւ արտաքին մտերմութիւն ցուցնել, մոռնալ կռիւներն ու թշնամութիւնները եւ այդպիսով աւելի ուժ տալ Հայաստանի մէջ արդէն գոյութիւն ունեցող Յունասէր կուսակցութեան: Վեստ Սարգիսն իր նախկին կեղտոտ դերի մէջ էր: Իր քսութեամբ կարող եղաւ աւելի բարձր պաշտօններու տիրանալ եւ նոյնիսկ թագաւորը թըշնամացնել Ազգայնական հոսանքի գլուխ կանգնած Գրիգոր Պահլավունու հետ: Յոյն կայսրը, դրդւած իր կողմնակիցներու խորհրդէն, Պօլիս կանչեց Գազիկ Բ. Հայոց թագաւորը: Գազիկը քանի մը անգամ մերժեց եւ վերջապէս տեղի տաւ: Պօլիս հասնելով նա ձերբակալւեցաւ եւ Իշխանաց կղզին աքսորւեցաւ: Անին գրաւելու խնդիրը դիւրացաւ: Կաթողիկոսն ու Յունասէր կուսակցութեան պարագը-

լուինները, ստանալով համապատասխան վարձատրութիւն, Անիի քառասուն բանալիները ուղարկեցին կայսեր եւ իրենց երկրի ազատութիւնը մատնեցին քեմալուն: Պարակամանոս ներքինապետը, յոյն զօրքերու գլուխ անցած, եկաւ իր անարիւն յաղթանակները տանելու: Նա ուրախ զւարթ մօտեցաւ Անի քաղաքին եւ յուսաց հանդիսաւորութեամբ ներս մըտնել: Անի քաղաքի բնակիչները, իրենց յուսահատական դրութիւնն ի նկատի առնելով, աւելի եւս կազմակերպւեցան եւ վերջին դիմադրութեան փորձն ըրին: Անհաւասար պայքար էր այդ: Փոքրաթիւ եւ անկազմակերպ հայ ժողովուրդը, զրկւած իր թագաւորէն եւ շրջապատւած ներքին դաւադիրներով, վճռեց իր ազատութիւնը պաշտպանել: Վրէժխնդրութեամբ եւ կատաղութեամբ լեցւած ան ուժգին յարձակում գործեց յոյներու վրայ եւ յաղթեց: Այդ վերջին յաղթանակն էր: Գաղիկն արդէն հրաժարած էր իր թագէն եւ այդ դէպքն աւելի խոր տըպաւորութիւն թողուցած էր հայերու վրայ: Հայերը, ստիպւած եւ քայքայւած, բաժանւած եւ շրջապատւած տեղի տւին եւ Անի քաղաքն ընկաւ Յոյներու տիրապետութեան տակ: 1046-ին, փոխւեցաւ Բագրատունեաց թագաւորութեան պատմութեան էջը:

Հարիւր վաթսուն տարի տեւող այս անկախութիւնը, չնայած մասնակի բնոյթ կը կրէր եւ ամբողջական Հայաստանն իր մէջ չէր պարունակեր, պիտի մնայ իբրեւ փառաւոր յուշարձան մը՝ մեր ազատագրական պայքարի պատմութեան մէջ: Այդտեղ մենք կը տեսնենք հայ ժողովրդի տոկուն կամքը, ա-

զատութեան հանդէպ ունեցած իր հաւատքը եւ անընկճելի ոգին : Մէկ ու կէս դարու այս թաղաւորական շրջանի մէջ ալ մենք կը տեսնենք այն բոլոր երեւոյթները, որոնք յատկանշական էին մեր նախորդ թաղաւորներուն եւ քաղաքական կեանքին : Հոտ մենք կը տեսնենք մեր արտաքին քաղաքականութեան երկւորութիւն, Յոյներո՞ւ թէ Արաբներու հետ, Յոյներո՞ւ թէ Սելճուքներու բարեկամ : Եւ պայմաններու համապատասխան ալ քաղաքականութիւնը փոխւած է եղել : Հոտ մենք կը հանդիպինք նաեւ ներքին դաւերու, դաւաճաններու եւ մատնիչներու եւ բացասական տիպերը մենք կընանք որոնել նախարարներու մէջ, թաղաւորական ցեղի անհատներու քով, ինչպէս նաեւ կաթողիկոսներու եւ քահանաներու մօտ : Այդ բոլորը հնի կրկնութիւնն է : Մեր պատմութեան եւ քաղաքական կեանքի ընթացքը եղած է միօրինակ՝ իր սկզբնաւորութեամբ, զարգացմամբ եւ տւած արդիւնքներով : Եւ չնայած այդ բոլոր յուսահատական երեւոյթներուն եւ աննպաստ պայմաններուն, մենք Բագրատունեաց թաղաւորութեան օրով ալ, կը տեսնենք մեր այլ յատկանշական եւ դրական կողմը, կուել յանուն ազատութեան, արիւն թափել մեր Անկախութիւնը պաշտպանելու համար : Դիմադրական այդ դիժը մեր քաղաքական գոյութեան կարեւոր հիմունքներէն մին եղած է :

Բագրատունեաց տիրապետութիւնն իր մասնակի հանգամանքով անգամ, ինչպէս ըսինք, մեր քաղաքական կեանքը պահպանող ազդակներէն մին եղած է : Անոր միջոցով մենք ունեցած ենք մեր պետութիւնը, զօրաբանակը, կառավարական մարմինները,

ճարտարապետութիւնը, առեւտուրը եւ արտաքին քաղաքականութիւնը: Եթէ մեր ժողովրդի ուրիշ հատւածներ զրկւած են եղել ինքնուրոյն քաղաքական կեանքէ, ենթարկւած մնացած են օտար իշխանութիւններու, բայց եւ այնպէս յոյս ունեցած են որ դեռ հայութեան մի այլ հատւածն ունի իր կառավարութիւնը՝ իր հասարակական-քաղաքական կեանքով: Մասնակի բնաւորութիւն կրող այդ երեւոյթները միշտ ալ յուսատու աստղեր եղած են եւ յոյս ներշնչած որ օր մը ամբողջութեամբ պիտի ազատագրուին:

ԳԼՈՒԽ ԺԱ

ՕՏԱՐ ՕՐԵՐ

ՍՏՐԿՈՒԹԵԱՆ ՇՐՋԱՆ

Բազրատունեաց թաղաւորութիւնն ալ վերջացաւ: Շնորհիւ Բիւզանդիոնի անհեռատես քաղաքականութեան, հայկական անկախ պետութիւնը վերացաւ եւ նորէն Արեւմուտքի եւ Արեւելքի կառավարութիւններու մրցակցութիւնն սկսաւ ու Հայաստանը կրկին ռազմաբեմի վերածւեցաւ:

Այդ շրջանին ալ հայութիւնն ունեցաւ իր ընդ-վըդումները եւ դաւադրութիւնները:

Հարալիկ իշխանի սպանութիւնը. — Յոյներն արշաւեցին Հայաստան: Անոնց նպատակն էր ամբողջութեամբ գրաւել մեր երկիրն ու իբրեւ թումբ կանգնեցնել սելճուքներու դէմ: Ատոր համար ալ յատուկ զօրաբանակ ուղարկւեցաւ, որ հնարաւորութիւն չունեցաւ իր ծրագիրն իրագործելու: Խաղաղ միջոցներով եւ իրենց կուսակիցներու օժանդակու-

Թեամբ անոնք հնարաւորութիւն չունեցան տիրել Հայաստանին : Մնաց բռնակալներուն համար սովորական դարձած միջոցը՝ սպանութիւններ, ձերբակալութիւններ, կոտորած, թունաւորում եւ դաւադրութիւն : Ատոր համար ալ անոնք բաւական պարարտ հող ունէին . հայ նախարարներու եւ մեծամեծներու անմիաբանութիւնը : Ներքին հակառակութենէն օգտւելով անոնք կրցան մեր ուժերը ջլատել, բազմաթիւ հայ իշխաններ սպանել տալ : Ընդհանուր այդ վախի եւ ստրկութեան մէջ կային եւ հայ անձնէր իշխաններ, որոնք բարւոք կը համարէին պատուով մեռնիլ քան թէ անպատիւ ենթարկութեան մէջ մնալ : Ատոնցմէ մէկն էր Հարպիկ իշխանը, որ Շըշնի բերդի մէջ ամրացած եւ իր բոլոր մը քաջերու վրայ յոյս դրած դիմադրութեան փորձ մը քաւ : Հայերը յաղթական ելան : Թշնամին հնարաւորութիւն չունեցաւ զէնքի ուժով ըմբոստութիւնը ընկճել : Յոյներու Պերոզ զօրավարն օգտւեցաւ հայերէն : Ինչ որ թշնամին չկրցաւ ընել հայ դաւաճան մը ի գլուխ հանեց եւ Հարպիկի քնացած ատեն գլուխը կտրեց եւ յոյն հրամանատարին ուղարկեց :

Թաթաւ սպարապետի յանդգնութիւնը . — Սելճուքներն ալ միւս կողմէն կը նեղէին հայերուն : Տուղրիլն իր հրոսակներով Հայաստան մտած էր եւ շատ աւերածութիւններ կը կատարէր : Բոլոր գիւղերն ու քաղաքները դրաւելով նա չըջապատեց Արծն քաղաքը եւ գրաւելով՝ աւերակներու կոյտի վերածեց : Անխնայօրէն կոտորեց բոլոր հայերուն եւ միայն քիչ թւով կրցան փախչիլ եւ ազատիլ : Առկէ

վերջ Տուղրիլն իր հարւածներն ուղղեց Կարսի Հայոց թագաւորի դէմ: Տեղի ունեցաւ ուժեղ զինամղը-
րութիւն: Հայերը սլարտւեցան: Կուլի մէջ Թաթուլ
քաջ հայ սպարապետը վիրաւորեց Սելճուքեան Ա-
սուրան իշխանի որդին եւ ինքն ալ ձերբակալւեցաւ:
Հոռո, Տուղրիլի եւ իր միջեւ, տեղի ունեցաւ յատկա-
նըշական միջադէպ մը: Տուղրիլն ըսաւ Թաթուլին.
«Եթէ այս պատանին ապրի, քեզ կ'ազատեմ, եթէ
մեռնի՝ դքեզ անոր պիտի զոհեմ»: Անվախ հայ սպա-
րապետը, առանց վարանելու, պատասխանեց թէ՝
«Եթէ իմ հարւածս է չապրիր»: Սելճուք վիրաւոր-
ւած իշխանը մեռաւ եւ Թաթուլի աջ ձեռքն ալ կտրե-
ցաւ:

Պագիկ Բ.-ի միջադէպը.— Հայոց թագաւորը
զրկւած իր դահէն եւ իշխանութենէն, թափառական
կեանք կը վարէր: Յոյն բարձր շրջանակները շատ
կը նեղէին զինքը եւ միշտ ալ ծաղր ու ծանակի առար-
կայ կը դարձնէին: Իր բոլոր համբերութիւնն սպա-
ռեց: Խումբ մը հայ քաջերու դլուխ անցած նա կը
նեղէր յոյներուն եւ իր հալածական կեանքի վրէժը
կը լուծէր: Օր մը, պտոյտի ատեն, իմացաւ որ Կե-
սարիոյ յոյն մետրօպօլիտի շան անունը «Արմէն»
դրւած էր՝ հայերուն անարգելու դիտումով: Այդ
վիրաւորանքը տանել չէր կրնար երբեմնի հայ թա-
գաւորը: Իր պատւազգածութիւնն արթնցաւ եւ ձեր-
բակալելով մետրօպօլիտը, շան հետ միասին տոպ-
րակի մէջ նետեց եւ չարաչար տանջելով՝ անոր մահ-
ւան պատճառ դարձաւ: Այդքանը բաւական էր որ
յոյները գրգռէին եւ Պագիկին սլատօելու մասին
մտածէին: Օր մը, խորամանկութեամբ, զինքը ձեր-

բակալեցին եւ 1079 թւին իր բանտարկւած բերդի աշտարակէն կախեցին : Հերոսութեան եւ անվախութեան զեղեցիկ դրւագ մ'էր ատիկա եւ ապացոյց էր հայ ժողովրդի վրէժխնդրութեան անմար ոգու դոյութեան :

Մանագկերտի Դիմադրութիւնը .— Մանագկերտը պաշարւած էր : Տուղրիլի հրոսակներն ամէն պատրաստութեամբ եկած էին Հայաստանին տիրելու : Դրութիւնը սարսափելի էր եւ յուսահատական : Կազմակերպւած եւ վայրենի բանակի դէմ հայերը ցրւած էին եւ անջատ դրութեան մէջ : Հակառակ այդ միայնութեան, որոշ վայրերու հայ բնակչութիւնը չկամեցաւ անձնատուր ըլլալ, այլ որոշեց դիմադրել : Մանագկերտ բերդի վրայ իրենց յոյսը դրած եւ ունենալով բաւականաչափ ռազմամթերք եւ ուտեստեղէն, հայերը վճռեցին կռիւ թշնամու դէմ : Սելճուքներն իրենց ամէն հնարագիտութիւնը գործ դրին եւ անկարող եղան քաղաքը գրաւել : Քաղաքի բոլոր բնակիչներն ալ՝ առանց սեռի, հասակի եւ պաշտօններու խտրութեան, իրենց դիրքերուն եւ եւ պարտականութեան ճամբուն վրայ էին : Հայ հոգեւորական դասն ալ իր մասնակցութիւնը կը բերէր : Քահանայ մը, իր հնարագիտութեան շնորհիւ, կրցաւ մեծ ծառայութիւն մատուցանել դիմադրողներուն : Նա իր ներկայութեամբ արդէն մեծ ոգեւորութիւն կը մտցնէր կռուողներու մէջ : Ատկէ դուրս, նա մեքենայ մը հնարեց, որով կրցաւ դրսէն եկած հարձակները թուլացնել եւ այդպիսով անվնաս դարձնել : Հոտ կային եւ յոյն ու գաղղիացի բնակիչ-

ներ, որոնք իրենց մասնակցութեամբ մեծ գործ կատարեցին: Գաղղիացի ճարտարապետի հնարամտութեամբ հեղուկ մը դտնեցաւ, որով կրցան ոչնչացընել թշնամու մեծ բարանը, որի վրայ թշնամիներն իրենց յոյսը դրած էին՝ քաղաքը գրաւելու համար: Տուղրիլն հնարաւորութիւն չունեցաւ քաղաքը դրաւելու: Մանազկերտի պատմական դիմադրութեամբ մեր ժողովրդի ուժեղ կամքը երեւան եկաւ: Ազատութեան համար սլաքաբարձ այդ հայերն հնարաւորութիւն ունեցան յաղթանակ տանիլ թշնամու վրայ: Այդ պարտութիւնը շատ վատ ազդեց Տուղրիլի վրայ եւ վերջինս իր վրէժը լուծեց Արծկէ քաղաքի բնակիչներէն, որոնց սրէ անցուց եւ քաղաքն ալ աւերելով՝ իր յարձակումներն այլ հայաշատ կեդրոններու վրայ ուղղեց:

Անի քաղաքի կրկնակ ինքնապաշտպանութիւնը.— Ալի-Ասլանը, Տուղրիլի եղբայրն ու յաջորդը, շարունակեց սկսած արշաւանքները: Սելճուքներն իրենց աչքը տնկած էին հարուստ եւ անւանի Անի քաղաքին վրայ: Այդ նպատակով ալ հրաման տրեցաւ Բագրատունեաց մայրաքաղաքը պաշարելու: Հայ բնակիչներն անտարբեր չէին կրնար դտնել: Անոնք վճռեցին դիմադրել եւ իրենց կեանքով պաշտպանել թէ՛ իրենց իրաւունքը եւ թէ՛ իրենց սիրելի քաղաքը: Բագարատ եւ Գրիգոր իշխանները, անցնելով կրուռող ուժերու գլուխը, մեծ ոգեւորութեամբ կրցան քանի մը անգամ յաղթանակներ տանիլ եւ ետ մղել թշնամուն: Սելճուքները, յուսահատ իրենց յարձակումներէն, տեսան որ պաշարումն անօգուտ է եւ սկսան նահանջել: Վերջը, իմանալով որ քաղաքի

դրսի պարիսպներն անպաշտպան են եւ թեթեւ յարձակումով մը կրնան Անին մտնել, վերադարձան եւ կրցան հասնիլ իրենց նպատակին : Անպատմելի սարսափներ տեղի ունեցան : Անխնայ կերպով խաղաղ բնակչութիւնը կոտորեցին եւ հայ արիւնով ներկեցին թէ՛ քաղաքի փողոցները եւ թէ՛ Ախուրեան գետի ջրերը : Անին իր վերջին օրերը կ'ապրէր եւ իր փառայեղութիւնը կորսնցնելու ճամբուն վրայ էր : Մօտ վաթսուոն տարի այդ վայրենիները տէր դարձան Հայաստանի քաղաքներու «թագուհուն», մինչեւ որ հայերը, վրացիներու օգնութեամբ կրցան վերադրուել Անին : Սելճուքներն այդ հարւածը տանել չէին կրնար : Անոնք նոր պատրաստութեամբ նորէն պաշարեցին Անին եւ այս անգամ երկար ժամանակով : Քաղաքի բնակչութիւնը, զգալով հանդերձ իր թուլութիւնը, քաջաբար դիմադրեց թշնամուն : Կանայք ալ նոյն ոգեւորութեամբ մասնակցեցան կռիւն : Հայ հերոսուհի մը, Այծեամն անունով, միշտ պարիսպներու վրայ կանգնած մնաց եւ քարեր գլորելով բաւական մեծ վնաս հասցրեց թշնամուն : Այդ հայուհին, որի մէջ դիմադրութեան եւ ինքնապաշտպանութեան բնագիծն այնքան զարգացած էր, իր իսկ մարմնի վէրքերէն հանելով թշնամու նետերը՝ անոնց կ'ուղղէ կրկին : Անհաւասար ուժերու այդ պայքարը շատ երկար չտեւեց : Փառլու սելճուքեան իշխանը, տեսնելով որ զէնքի ուժով անկարող է տէր դառնալ քաղաքին, երկար պաշարում յայտարարեց եւ այդ միջոցաւ քաղաքը սովի մատնեց եւ ստիպեց բնակիչներուն անձնատուր ըլլալ : Անին, իր յուսահատական դիմադրութիւններէն վերջ, ընկճեցաւ :

Թաքարական Շրջան. — Հայութիւնը, իր բազմադարեայ քաղաքական կեանքի մէջ, հանդիպած է շատ մը պետութիւններու եւ ժողովուրդներու, որոնք միշտ ալ ջանացած են նրա ճշմաներ կատարել, տիրել Հայաստանին եւ իրենց ազդեցութեան տակ առնել: Մեր հանդիպած այդ ժողովուրդները կարելի է երկու տեսակի բաժնել. կանոնաւոր կազմակերպւած եւ քաղաքակիրթ եւ վայրենի ու միայն յափշտակութիւններով ապրող: Առաջիններն ունէին իրենց կանոնաւոր բանակը, պետական կազմը, օրէնքները եւ կրթութիւնը, իսկ երկրորդները զուրկ էին այդ բոլորէն: Շեշտած էինք որ Հայաստանը միշտ ալ հանդիսացած է եղել իբրեւ կամուրջ եւ Արեւելքի ժողովուրդներն ու անոնց պետութիւնները դէպի Արեւմուտք քալած են այդ ճանապարհով:

13-րդ դարու սկիզբները Ասիայի խորերէն երեւան կուգայ թափառական մոնղոլ ցեղերու միացեալ ուժը, որի հարձակումն տակ շատ մը պետութիւններ եւ ազդութիւններ կ'ընկնին: Վայրենիներու եւ թալանողներու այդ հսկայ հոսանքը, առանց ուշադրութիւն դարձնելու իր առջեւ դանդաղ խոչընդոտներուն, հասաւ մինչեւ Հայաստան եւ հանդիսացաւ իբրեւ չարիք մեր ժողովրդի գլխին: Արաբական եւ սելճուքեան իշխանութիւններու աւերածութիւններէն վերջ մեր երկիրը ենթարկեցաւ թաթարներուն եւ տեսաւ անոր ծանր հարձակումը: Բազրատունեաց թագաւորութեան անկումով մեր երկիրը թողնւած էր պատահականութեան եւ տեղական մանր եւ երկրորդական

կառավարիչներուն : Ուժեղ եւ միացեալ կառավարութեան չգոյութեան պատճառով թաթարներն հրնարաւորութիւն ունեցան անարգել ներս մտնելու, դրաւելու դիւզերն ու քաղաքները եւ այդ բոլորի հետ միասին կատարելու պատմութեան մէջ չտեսնւած աւերներ : Առաջին զօրավարը, որ ներս մտաւ Հայաստան, Չարմաղանն էր, որ Գեղամայ լճի մօտ գտնւած եւ բնակութիւն հաստատած հայ բնակիչները կոտորելով եւ ամէն ինչ աւերելով, առաջ անցաւ եւ պաշարեց Անին : Քաղաքի բնակիչները, արդէն վարժւած դիմադրութիւններու եւ ունենալով ինքնապաշտպանութեան բաւական ուժեղ բնազդ, որոջեցին իրենց նախնիքներու պէս կանգնիլ թշնամու դէմ : Չարմաղանի ուղարկած զեսպաններուն անոնք սպանեցին եւ պատրաստութիւն տեսան դալիք հարւածը դիմագրաւելու : Անիցիներն ուրիշ ելք չունէին : Յոյներու վրայ յոյս դնել չէին կրնար : Թաթարներու հետ բարեկամութիւն հաստատելն ալ անօգուտ էր, որովհետեւ անոնք թշնամի, բարեկամ չէին ճանչնար եւ բոլորին ալ հաւասարապէս կը կոտորէին :

Այդ ահեղ պահուն, երբ մահու եւ կենաց խնդիրը կը վճուէր եւ երբ աւելի քան որեւէ ատեն միաբանութիւնն անհրաժեշտ էր, Անի քաղաքի բնակիչները երկուսի բաժնւած էին. բուն ժողովուրդը՝ իր հասարակ խաւերով եւ մեծամեծները : Առաջինները կողմնակից էին մինչեւ վերջին շունչ դիմադրութեան, իսկ վերջինները՝ անձնատուութեան եւ բարեկամական յարաբերութեանց : Այդ հակառակութեան պատճառով է որ երբ ժողովուրդը սպանեց

Թաթար դեսպաններուն եւ խումբեր կազմելով դիմադրութեան դժին վրայ էր, հայ իշխաններէն ոմանք անցան Չարմաղանի կողմը, իրենց կեանքի ապահովութեան համար երաշխիք առան եւ քաղաքը մատնեցին թշնամուն: 1236 թւին Թաթար հրոսակները տէր դարձան Անիին, քանդեցին բոլոր տները, հիմնադատակ կործանեցին բազմաթիւ եւ գեղեցկաշէն եկեղեցիները, բնակիչներու մեծ մասը սրի անցուցին եւ միւսներն ալ գերի տարան: Անին, այդ հրաշալի քաղաքը, բազմաթիւ հարւածներ կրեց արաբներէն, սելճուքներէն, յոյներէն, թաթարներէն եւ ներքին ոխակալ հայ իշխաններէն եւ անկարող ըլլալով դիմանալ՝ ընկաւ եւ աւերակներու կոյտի վերածւեցաւ: Իր այդ դրութեամբ իսկ, այժմ, նա մեր փառաւոր անցեալի գեղեցիկ յուշարձանն է:

Թաթարներն ատով չբաւականացան: Չարմաղանի մահւընէ վերջ Բաղու արիւնարբու զօրավարն անցաւ անոր տեղ եւ սկսած աւերածութիւնները շարունակեց՝ ցոյց տալով աւելի անգթութիւն եւ գերազանց դազանութիւն: Իրար ետեւէ Կարինն ու Ծոփաց աշխարհը, Տարօնն ու Վասպուրականը ընկան թշնամու սրի տակ: Այդ ատենները մեր ժողովրդի դիմադրական ոգին անկազմակերպ էր: Թաթարները վերջնականապէս տիրապետեցին մեր երկրին եւ իրենց իշխանութեան տակ առնելով խիստ հարկերու ենթարկեցին: 1254-ին ընդհանուր մարդահամար տեղի ունեցաւ: Բոլոր արու հայերը, տասը տարեկանէն վեր, պարտաւորւած էին վճարել տարեկան հարիւր լիտր ցորեն, յիսուն լիտր գինի, երկու լիտր բրինձ, երեք տոպրակ, երկու պարան, մէկ նետ, մէկ

պայտ եւ քսանէն մէկ անասուն : Ամենախիստ միջոցներու կը դիմէին այդ հարկերն հաւաքելու եւ այդ ո՛չ թէ այն պատճառաբանութեամբ որ անհրաժեշտ էր այդ՝ իրենց պետական մեքենան դարձնելու եւ կամ կառավարութիւնը կանոնաւոր հիմունքներու վրայ դնելու, այլ որովհետեւ իրենք այդ հաւաքած հարկերով միայն կրնային ասլրիլ եւ իրենց գոյութիւնը քարշ տալ : Անոնք ոչ մի օգտակէտ աշխատանքով չէին զբաղեր եւ ո՛չ ալ արհեստներով եւ կամ երկրագործութեամբ կը զբաղէին : Անոնց միակ եւ գլխաւոր պարապմունքը, զէնքն էր եւ պատերազմը : Իրենց կը վերաբերէր կռիւը, որովհետեւ տիրող էին, իսկ միւս հպատակները պարտաւոր էին աշխատել եւ ապրուստի միջոցներ հայթայթել : Երբ թաթարները մահմետական դարձան եւ ընդունեցին թալանի եւ սպանութեան կողմնակից այդ կրօնը, սկսեցին առաւել եւս նեղել հայերուն եւ իրենց ձեռք առած խստութիւններու պատճառաւ ալ բազմաթիւ հայեր նահատակեցան :

107 տարի շարունակ Հայաստանը մնաց օտար տիրապետութեան տակ եւ ենթարկեցաւ թաթարական իշխանութեան : Այդ հարիւրամեակի ընթացքին մենք բազմաթիւ հալածանքներու եւ կոտորածներու ենթարկեցանք, միայնակ տառապեցանք այդ վայրենիներու լուծին տակ եւ դրսի մեծ եւ Քրիստոնեայ պետութիւններէն ալ համապատասխան օժանդակութիւն չստացանք : Հայութիւնը նորէն, ինչպէս մինչեւ այդ մշտապէս, իր դիմադրական ճիւղերով եւ իր յաճախակի կռիւներով հնարաւորութիւն չտւեց Արեւելքի մահմետական եւ վայրենի ցեղերուն հասնիլ

մինչեւ Եւրոպա եւ կամ յառաջանալ աւելի՝ դէպի արեւմուտք։ Թաթարներն ալ, ըլլալով անկաղմակերպ եւ քաղաքակրթութենէ զուրկ, չունենալով պէտաւան լաւ կաղմակերպութիւն եւ երկարակեցութեան անհրաժեշտ սաղմեր, անկարող եղան մեռցնել մեղ եւ անհետացնել։ Հայ ժողովուրդը, որ շատ տեսակի քաղաքակրթութիւններ եւ հարւածներ տեսած էր, այդ հրոսակներու ազդեցութեան տակ չմնաց եւ շարունակեց ունենալ իր սեփական ազգային կեանքը, որ զուրկ էր, սակայն, քաղաքական ազատութենէ։

Երկար դարերու այդ հալածանքներն ու կոտորածները, մեր ներքին կեանքի անկաղմակերպ վիճակն ու երկպառակութիւնները, ինչպէս նաեւ ազատ ապրելու ձգտումները առաջ բերին գաղթականութեան հոսանքը։ Մինչեւ այդ անհատական եւ կամ փոքրիկ խմբային բնոյթ կրող այդ երեւոյթներն աւելի ընդհանրացան, մասսայական բնոյթ կրեցին եւ մայր երկրէն դուրս գալով ուրիշ աւելի ասպնով վայրեր փնտռեցին՝ իրենց քաղաքական կեանքը շարունակելու համար։ Այդպիսի տեղափոխութեան եւ գաղթականական հոսանքի արդիւնք էր որ ստեղծւեցաւ Ռուբինեաց տիրապետութիւնը։

ԳԼՈՒԽ ԺԲ

Կ Ի Լ Ի Կ Ի Ա.

ՌՈՒԲԻՆԵԱՅ ՏԻՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ

Յատուկ նպատակաւ Կիլիկիա վերնագիրը կը դնեմ եւ մտադրութիւն ունիմ աւելի մանրամասն կանգ առնելու այդ շրջանի վրայ եւ այդ՝ երկու հետեւեալ պատճառներով.

Նախ. Կիլիկիան մեր պատմութեան մէջ հանդիսացած է իբրեւ Ռուբինեաց թագաւորութեան կեդրոն եւ գործունէութեան վայր: Հալածական եւ անկախութենէ զրկւած հայութիւնը հնարաւորութիւն ունեցած է ազատութեան իր բոյնն հաստատել Տաւրոսի լեռներուն մէջ եւ պահելով զուտ ազգ. քաղաքական իշխանութիւնը՝ խաղցած է նաեւ միջազգային կարեւոր դեր, յատկապէս Խաչակիրներու արշաւանքներու ատեն: Այդ շրջանի մէջ տեղի ունեցած պետական եւ քաղաքական դէպքերը ապացոյց են ո՛չ միայն մեր ժողովրդի տոկունութեան եւ կամ ըն-

դունակութեան, այլ եւ քաղաքական գիտակցութեան եւ հասունութեան: Ռուբինեաց տիրապետութեան շրջանը ապացոյց մ'էր որ, հակառակ արարներու, սելճուքներու, թաթարներու եւ յոյներու հալածանքներուն եւ բռնութիւններուն, մենք չհասանք մեր սպառման եւ կամ ոչնչութեան, այլ շարունակեցինք պահպանել մեր սովորութիւնները, ազատութիւնը եւ հասարակական կեանքն իր բոլոր երեւոյթներով եւ ստորոգելիներով: Այդ ամբողջ պատմութիւնն ինքնըստինքեան ըմբոստութիւն մ'էր տիրող բռնակալական կարգերուն դէմ եւ իր ընդհանուր գրծերուն մէջ որոշ նմանութիւններ ունէր Հայկ նահապետի Բէլի դէմ ըմբոստացման հետ. նոր հայրենիք գտնելու եւ ազատութիւնը հոն վայելելու համար: Բացի քաղաքական այդ ինքնուրոյն կեանքէն Ռուբինեաց թագաւորութեան պատմութիւնը յոյժ դրական երեւոյթ էր նաեւ այն պատճառաւ, որ հնարաւորութիւն ստեղծւեցաւ չփման մէջ մտնելու միջին դարու քաղաքակրթւած Եւրոպական ժողովուրդներու հետ:

Եկրորդ. Հայութիւնը, համաշխարհային մեծ պատերազմէն վերջ, իր քաղաքական ծրագրի մէջ՝ Պատմական, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանի մէջ ունի նաեւ Կիլիկիայի պահանջը, որ այնքան անհրաժեշտ է մեր ժողովրդի յառաջդիմութեան, առեւտուրի եւ վաճառականութեան զարգացման, ինչպէս նաեւ ռազմական կարեւորութեան համար: Մեր ժողովուրդը իր մեծամասնութեան մէջ այնքան ալ մօտէն ծանօթ չ'է այդ շրջանի անցեալ պատմութեան, ներկայ կացութեան եւ անոր բնական հարստութիւն

ներու հետ : Ամբողջական Հայաստանի գաղափարի մէջ, դժբախտաբար, չատերը միայն Տաճկահայաստան, Կովկասահայութիւն եւ Պարսկահայութիւն կը հասկնան եւ Եւրոպական պետութիւններն ալ Հայկական Հարց ըսելով միշտ ջանացել են հասկնալ այդ ամբողջութիւնը՝ առանց Կիլիկիայի : Այս վերջին շրջանով աւելի հետաքրքրւած են եղել Եւրոպական պետութիւնները եւ անոնցմէ աւելի Ֆրանսիան : Ժամանակը հասած է որ մեր քաղաքական ամբողջականութիւնը՝ Կիլիկիայով եւ Տրապիզոնով միասին, ժողովրդականացնենք եւ ընդհանրական բնոյթ տանք :

Վերոյիշեալ երկու նպատակներով է որ մենք քիչ մը շեղեցինք մեր գրքի ընդհանուր ոգիէն եւ նպատակայարմար տեսանք վերոյիշեալ վերնագրի տակ ներկայացնել աւելի ընդարձակ տեղեկութիւններ, որոնք այնքան անհրաժեշտ են մեր քաղաքական նպատակներու ամբողջականութեան եւ ճշգրիտ ըմբռման տեսակէտէն :

ՌՈՒԲԻՆԵԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐՈՒԹԻՒՆ

Բազրատունեաց Թաղաւորութեան անկումը եւ այդ՝ յոյներու ձեռքով բաւականաչափ խոր ազդած է հայութեան եւ առանձնապէս անոր ղեկավարող իշխաններուն : Քրիստոնեայ պետութեան մը եւ իսլամ վայրենաբարոյ Թալիառական ցեղերու միացեալ գլուհը Հայաստանին՝ բաւականին զգալի եւ վտանգաւոր էր : Քաղաքական այդպիսի պայմաններու մէջ ապրիլը բաւականաչափ դժւար էր եւ խոշոր կարիք

կար որոնելու նոր հորիզոններ, ստեղծելու նոր եւ ապահով շրջաններ, ուր կարողանային ազատօրէն ապրիլ:

Գազիկ Բագրատունեաց թագաւորի մահւնէ վերջ անոր ցեղակիցներէն մին, Ռուբէն անունով, անցաւ Կիլիկիայի շրջանը եւ հոն նախապէս հաստատուած հայերու հետ միասին ստեղծեց տիրապետութեան նոր շրջան մը: Մեր պատմագիրներէն Կիրակոս Գանձակեցին այսպէս կը գրէ. «...Որդւոյ Ռովբենայ, որ յազգականութենէ եւ ի զաւակացն Գազկայ Արծրունեաց... Որք ընդարձակեցին զսահմանս իւրեանց քաջութեամբ, տիրելով բազում գաւառաց եւ քաղաքաց աշխարհին Կիլիկեցւոց եւ Սուրացւոց եւ այլոց բազմաց. առին զանուանի քաղաքս աշխարհին՝ զՏարսոն եւ զՍիս եւ զԱտանա եւ զՍեւեւիկիս, եւ որ չուրջ զնոքօք գաւառք եւ քաղաքի»:

Այլ հեղինակութեան մը մէջ, որ «Ժամանակագրութիւնք Հեթումայ, տեառն Կոռիկոսայ» անունը կը կրէ, հետեւեալ տեղեկութիւնը կը քաղենք Ռուբինեաց տիրապետութեան հաստատման մասին. «Ի թլականին Հայոց Շիւ, Գազիկ թագաւորն Հայոց սպանաւ յորդւոցն Մանտալէի, ի բերդն Կենդրուկոյի ի Լիկանդոն: Յետ որոյ Ռուբէն ազգական նորա երթեալ ընակեցաւ ի սահմանս Կոպիտառոյ, եւ անտի հասեալ ի գեղն Կոռոմոզու, անդ վախճանեցաւ»:

Այդ մասին լսենք նաեւ թլականները բանաստեղծական յանդերով ներկայացրած Մարտիրոս Վարդապետ Ղրիմեցւոյ հաղորդագրութիւնը եւ բաւ համարելով անցնինք պատմութեան միւս մասերուն.

«Եւ յետ մահուան Գաղկայ վեհին ,
Թաղն արքայից մերոց բառնին :

Անտիրանայ դահն նոցին ,
Որ ի յԱնի նախապատմին :

Պարոն Ռուբէն զարմէ Գաղկին

Զիշխանութիւն պահէ ազգին .

Զըւեալ յԱնույ պարագային ,

Գայ ի յաշխարհն Կիլիկէին ,

Տիրէ տեղւոյն իշխանային ,

զՅոյնս հալածէ ի տոյժ Գաղկին» :

Այսպիսով հիմք կը դրւի Ռուբինեաց տիրապե-
տութեան , որ իր սկզբնական օրերուն իսկ աստիճա-
քեամբ եւ ռիսով լեցած կ'ըլլայ դէպի յոյն ժողո-
վուրդն ու անոր ղեկավարող կայսրները :

Դիւրին բան չէր նոր երկիր դրաւել եւ կարճ
ժամանակայ ընթացքին ալ հայերով բնակեցնել ու
խաղաղութիւն հաստատելով՝ ներքին վերակազմու-
թեան խնդրով զբաղիլ :

Ռուբինեաց իշխաններու յաջողութեան գլխա-
ւոր պատճառներէն մինն ալ այդ ժամանակայ պատ-
մական խոշոր դէպքերն էին : Հաստատուելով Կիլի-
կիայի մէջ , չրջապատւած ըլլալով բաւականաչափ
թշնամիներով եւ անծանօթ ցեղերով , այնքան ալ
դիւրին չէր ըլլար իշխանութեան կազմակերպումը ,
եթէ այլ երեւոյթներ օգնութեան չհասնէին , որոնց-
մէ մէկը խաչակրաց արշաւանքն է :

Այդ արշաւանքը միայն կրօնական բնոյթ չէր
կրեր , այլ եւ քաղաքական-տնտեսական : Եթէ ան-
դամ իր նախնական կազմակերպման չըջանին կրօ-
նական էնտուլիազմը խոշոր դեր խաղցած է , իր հե-

տեւանքներով գոնէ բաւական ընդարձակ է : Այդ խոշոր շարժման մէջ հայերը առաջնակարգ դեր խաղցած են եւ արժէ որ ատոր յատուկ ուշադրութիւն դարձնի, որովհետեւ Ռուբինեաց առաջին իշխաններուն նպաստած է՝ աւելի կազմակերպելու եւ իր սահմաններն ալ ընդարձակելու :

Քրիստոնէութեան սրբավայրերը վտանգի մէջ էին եւ անօրէններու տիրապետութեան տակ : Երուսաղէմը եւ Քրիստոսի անւան հետ կապւած ուրիշ վայրեր մահմետականներու ձեռքին մէջ էին եւ անհրաժեշտ էր օգնութեան հասնիլ : Թրքո-սելճուքեան ահաւոր վտանգը օրըստօրէ կը մօտենար Բիւզանդիոնի մայրաքաղաքին եւ կը սպառնար իր իշխանութիւնն աւելի հեռուները տարածել : Յոյներու Միքայէլ է. —րդ կայսեր միջամտութեամբ եւ դիմումին վրայ, Գրիգոր է. —րդ Պապը առաջ կը բերէ քրիստոնէական հաւատքի եւ սրբավայրերու պաշտպանութեան համար կոչւած այդ շարժումը : Եւրոպական բոլոր ժողովուրդներն ու ցեղերն ալ ոտքի ելան եւ սլատրաստականութիւն յայտնեցին բանակ կազմել եւ անմիջապէս դործի անցնել : Եւ ինչպէս Մաթէոս Եղեսպցին կ'ըսէ. «Եւ իւրաքանչիւր զօրօքն դային յօգնութիւն քրիստոնէից, եւ առ ի վրկել յայլազդեաց զսուրբ քաղաքն Երուսաղէմ եւ աղատել ի տաճկաց զսուրբ վերեղմանն Աստուածընկալ. արք վառաւորք եւ թաղաւորագունք, հաւատով եւ ամենայն Աստուածապաշտութեամբ զարդարեալք, եւ էին սընեալ ի դործս բարութեան» :

Հայերն ատոնց լաւ ընդունելութիւն ցոյց կուտան : Ամենէն առաջ Եւրոպայէն եկող իմաչակիր

բանակին կը թոյլատրեն որ իրենց երկիրը մտնէ եւ այդպիսով ալ փախալ կուտան, որի մասին Մ. Եղե- սացին հետեւեալը կը գրէ. «Զայս թղթով ազդ ա- րարին իշխանին Ուռհայոյ Թորոսի եւ մեծ իշխանին Հայոց Կոստանդինի որդւոյ Ռուբինայ՝ որ ունէր զՏորոս լեառն ի յաշխարհին Կոպիտառայ ի Մարա- պայ... եւ զօրքն Փռանկաց նեղութեամբ բազում ճանապարհ արարեալ... հասանէին ի դժուար վայ- րըս լերանց Տորոսի. եւ խաղացեալ էանց բազմու- թիւն բանակին ընդ նեղ կապանս նորա, դնալով ընդ Կիլիկիայ»:

Երկրորդ կարեւոր օժանդակութիւնը, որ հայե- րը հասցրած են ինչպէս իրենց, ուրեւմտեան է: Ո- գեւորութեամբ եւ հոգեզմայլումով լեցած ասպետ- ներու այդ բանակն այնքան ալ դործնական հողի վրայ դրած չէր իր արշաւանքները: Այդ բազմահա- զար ամբոխը, Փոքր Ասիայի լեռներու եւ դժւարու- թիւններու մէջ, շատ դժւարութեամբ կարող պիտի ըլլար իր ապրուստը հոգալ: Այդ արշաւանքներու առեն տեղի ունեցած են եւ սովեր, երբ ինչպէս ի- ներն ստիպւած են եղել ուտել խոտ, ծառի կեղեւներ, կօշիկի տակի կաշիներ, սանձեր եւ նոյնիսկ սատկած ձիաններու միս: Այսպիսի դրութեան մէջ հայերու օժանդակութիւնը մեծ եղած է: Ահա ինչ կը գրէ Մաթէոս Եղեսացին.

«Իսկ ի բազմութենէ զօրացն նեղէին ի կե- րակրոց. եւ յայնժամ իշխանքն որք կային բը- նակեալ ի Տորոս լեառն, Կոստանդին որդի Ռու- բինայ եւ երկրորդ իշխանն Բազունի եւ երրորդ իշխանն Օշին, սոքա զամենայն կարիս կերակրոյ

առաքէին առ զօրաստեանն Փռանկայ. նոյնպէս եւ վանորայքն Սեւ լերինն կերակրօք օգնէին նոցա. եւ ամենայն ազդէ հաւատացելոց բարեկամութիւն ցուցանէին առ նոսա» :

Երրորդ կարեւոր օժանդակութիւնը հայերու բերած զինուորական մասնակցութիւնն է. «Եւ եկեալ իշխանն հայոց ի Կարկռայ՝ որ ասի Կոստանդին, եւ զկնի սակաւ աւուրց հանէ զնոսա Կուրապաղատն ի պատերազմ ի վերայ Սամուսատայ ընդ Պալտուխ ամիրային. եւ զօրք քաղաքին զհետ Փռանկին եւ ամենայն հետեւակ զօրք դաւառին դընացին ի Սամուսատ բազում զօրօք, եւ արարին ալաի զդրուց չէնն. եւ թուրքն ոչ համարձակեցաւ ելանել ի պատերազմ» :

Այս բոլոր ծառայութիւններն ալ, որ հայերու կողմէ մատուցւեցան, խաչակիրներու իշխաններէն եւ Պապերէն ալ զնահատւեցան : Կոստանդին հայ իշխանը կանաւնէր «պարոն», «մարքիզ» եւ «կոմս» տիտղոսներով : Գրիգոր ԺԳ. Պապն իր մէկ կոնդակին մէջ ըսած է թէ «Ոչ մէկ ազգ այնչափ յօժարութեամբ խաչի զինւորներուն օգնութեան չհասաւ, որչափ հայերը : Անոնք հայթայթեցին զօրք, զէնք, ձի եւ պաշար» : Յարաբերութիւնները սակայն, այդպիսի լաւ եւ բարեկամական վիճակի մէջ չէին մնար միշտ : Եւրոպայէն եկած իշխաններէն եւ խաչակիրներէն ոմանք անկարող էին մնալ իրենց բարձրութեան վրայ եւ այդ պատճառաւ ալ աւելի դէպի անկում կ'երթային : Յաղթական խաչակիրները եւ մանաւանդ արշաւանքի նախնական շրջանի մէջ շատ աւելի դադափարական եւ բարձր էին : Ներքին երկ-

պառակութիւնները, կրօնական եւ դաւանանքներու երկրորդական տարբերութիւնները, ղեկավար ըլլալու եւ կամ պատուի արժանանալու տենչը ստիպած է որ Փռանկները երթան դէպի անկում եւ նոյնիսկ պատերազմին երէկեայ իրենց բարեկամներուն հետ: Շատ յատկանշական է այդ կէտը: Դեռ նորակազմ հայ իշխանութիւնը, իր մայր հայրենիքէն բաւականին հեռի, համարձակութիւնը կ'ունենայ ըմբոստանալու իր բարեկամներուն դէմ, երբ վերջիններս նպատակ կը դնեն ոտքի տակ տալ ամէն իրաւունք: Այդ միջադէպն հետեւեալ կերպով կը պատկերացնէ Մ. Եղեասացին.

«Յայտմ ամի քաղաքն որ կոչի Ասլասթա ի Ջահան դաւառին՝ ահագին նեղութիւնս եւ վիշտըս եւ վտանգս կրեաց ի զօրացն Փռանկաց. եւ ի սաստիկ բարկութենէ անտի խորհեցան չար հատուցանել նոցա . . . եւ առ իրար միաբանեցան ազգն հայոց, եւ գնացին ի վերայ կլային. եւ աւսեն ընդ զօրագլուխն Փռանկաց, եթէ՝ Արի՛ առ զազգդ քո, եւ գնա՛ Աստուած ընդ քեզ: Եւ նոքա լուեալ զայն, սրտմտեալ որպէս զչար գազան՝ եւ ելեալ ի պատերազմ ի վերայ քաղաքացեացն. յայն ժամ քաղաքացիքն յաղթեալ նոցա եւ կոտորեցին զնոսա առհասարակ. որ ոչ մնաց ի նոցանէ եւ ոչ մի. եւ տէր համարեցաւ նոցա զայն՝ արդարութիւն»:

Այսպէս էր այն ժամանակեայ առողջ եւ խելացի մտայնութիւնը եւ այդպէս էր մեր հին պատմագիրներու ազգասիրութիւնը, որ հայերու այդ քնական

ինքնապաշտպանութիւնը կը համարեն եւ աստուածային, որովհետեւ տէրը այդ կը կոչէ արդարութիւն :

Գոդ Վասիլի դիմադրութիւնները. — Մինչ Թորոս Ա. զբաղւած էր իր երկրի ընդարձակութեամբ եւ իր նախնիքներու վրէժը լուծելով յոյներուն դուրս կը վռնտէր Կիլիկիայի շրջաններէն, աստին, պարսիկներն իրենց յարձակումներով կը ջանային հաշտութեան անկախութեան այդ բունը ոչնչացնել : Անոնք աւերումներ գործելով եւ սրբաւորներ ընելով կը մօտենային Վասիլի տիրապետութեան սահմաններուն եւ այդպիսով կը կամենային մէջ տեղէն վերցընել այդ վտանգաւոր եւ փորձած հին կուռքը : Պարսիկները կը մօտենան Բերդուս կոչւած տեղին : Հայերն ալ տենդոտ սրատրաստութիւններու մէջ էին, համախմբւիլ եւ ետ մղել թշնամուն : Երկու թըշնամի ուժերն իրար հանդիպեցան եւ ազատութեան համար սլայքարող հայ զինուորները քաջարար կուեցան ու յաղթեցին :

«Եւ լուեալ դայն իշխանն Հայոց Վասիլն զօրաժողով արարեալ զդունդն Հայոց զօրացն, եւ նոքա որպէս զարծիւս եւ կամ որպէս զկորիւնս առիւծոց հասանէին ի վերայ այլադդեացն, եւ արարին սաստիկ եւ ահաւոր սլատերազմ. եւ մեծաւ յաղթութեամբ դարձուցին զթուրքն ի փախուստ, եւ միաբան սրով զհետ ընթացան եւ արարին անթիւ կոտորածս զնոսա. եւ կալան զբազումս ի նոցանէ, եւ թափեցին զամենայն առ եւ զգերութիւն» :

Պարսիկներն այդ հարւածը տանել չէին կրնար : Անոնք պատրաստութիւններ կը տեսնեն , աւելի մեծ թւով զինւորներ կը հաւաքեն եւ իբր փոխ վրէժ կըրկին յարձակում կը գործեն Գող Վասիլի վրայ : Ինքնապաշտէանութեան բնազդը միացրեց բոլորին եւ ոգեւորութիւն ներշնչեց թոյլերուն անգամ : Թշնամուն պէտք է վռնտել եւ պատժել , որովհետեւ տրամադորէն յարձակում գործած է խեղճ աշխատաւոր գիւղացիներու վրայ , կոտորել է անոնց՝ դաշտերուն մէջ : Մաթէոս Եղեսացին աւելի սլարզ եւ գերազանց խանդավառութեամբ կը պատմէ այդ ինքնասլաշտպանութեան մանրամասնութիւնները . « Ազգն Պարսից . . . հանդերձ սուլտանովն իւրեանց դային յաշխարհն Վասլին Հայոց իշխանին . եւ քինախնդիր լինէին վասն առաջին կոտորածին . . . եւ գազանաբար հասանէին ի սահմանսն քաղաքին որ կոչի Հասան Մսուր : Եւ էր ժամանակ հնծոցն արտօրեայցն , եւ արարին կոտորած զվաստակաւորսն , եւ հանդերձ գերութեամբն դարձան եւ իջան առ բերդն որ ասի Հարթան : Եւ յորժամ լուաւ իշխանն Հայոց Գող Վասիլ զգալ այլազգեացն , հասանէր զօրօք իւրոքք ի վերայ նոցա ԵՃ (500) արամբք , եւ արարին սաստիկ սլատերազմ քաջագունդն Հայոց . եւ ազատքն զմիմեանս յորդորէին եւ յօժարաբար քաջանային ընդդէմ թուրքաց զօրացն . . . Եւ արար պատերազմ ահաւոր քաջագունդն Հայոց , եւ յաղթեցին զօրաց այլազգեացն մեծաւ յաղթութեամբ , եւ արարին սաստիկ կոտորածս զնոսա . . . եւ դարձաւ իշխանն Հայոց Վասիլն մեծ յաղթութեամբ եւ բազում աւարաւ : »

Գագիկի վրէժը . — Գագիկ Բագրատունեաց վեր-

Ղին թաղաւորի տմարդի սպանութիւնը՝ յոյներու կողմէ, հայ սերունդը մոռնալ չէր կրնար: Թորոս Ա. եղաւ այդ վրէժ առնողը: Իր շատ մը յաղթանակներէն վերջ նա իր ուշադրութիւնը դարձրեց Կիլիստրա բերդի մէջ ապաստանած Մանտալեան եղբայրներուն, որոնք Գաղիկի սպանութեան պատճառ եղան: Բերդի պաշարումն այնքան երկար չըտեւեց: Ներսի զիմադրութիւնը, որքան ալ ուժեղ եւ յուսահատական, անկարող էր կացութիւնը փրկել: Թորոս իր զինւորներուն մէկ մասը բերդի պարիսպներու տակ թողեց եւ միւսն ալ առնելով հեռացաւ: Ներսէն կարծեցին թէ պաշարումը վերցրեաժ է եւ ապահով զգացին: Հայ քաջարի զինւորներու յարձակումով բերդը կը գրաւուի եւ Թորոսն ալ յաղթանակաւ մուտք կը գործէ Կիլիստրա: Հայոց իշխանը պահանջեց որ Գաղիկի սուրն ու զգեստները բերեն, ինչպէս նաեւ դանձերուն տեղերը ցոյց տան, Մանտալեան եղբայրներն ընդգլխացան եւ միայն ծեծի տակ ստիպւեցան տեղի տալ: Ատոնցմէ մէկը ինքզինքը քարափէն գլորելով՝ անձնասպան եղաւ: Միւսն աւելի համարձակ էր եւ յամառ ու նոյնիսկ կը քննադատէր Թորոսին: Հոս արժէ մէջբերել այդ տեսարանը, երբ Հայոց իշխանի վրէժը կը բորբոքի:

«Իսկ զմիւս եղբայրն սկսաւ ի վտանգ արկանել Թորոս. եւ նա լրբենի երեսօք ասէր ցթորոս, եթէ՝ դու հայ մարդ ես, եւ մենք հոռոմ իշխանք. զի՞նչ կամիս պատասխանի տալ Հոռոմոց թաղաւորին, որ դատես զհոռոմ մարդ: Յայնժամ սրտմտեալ Թորոսի եւ գոյն երեսացն ալլադունեցաւ, եւ առեալ ի ձեռին իւրում բիր

մի կռանի եւ գաղանաբար յարձակեցաւ ի վերայ նորա . եւ ասէր , եթէ՝ ո՞վ էիք դուք՝ որ զայր հզօր եւ զօծեալ թաղաւորն Հայոց սպանանէիք . եւ կամ զի՞նչ պատասխանի ետուք ազգին Հայոց : Եւ լալախառն սկսաւ չարաչար հարկանել զնա մինչեւ սատակեցաւ դառնահառաչ մահուամբ : Եւ յայնժամ գոհանար զԱստուծոյ որ էառ զվրէժ արեանն Գազկայ Հայոց արքային» :

Լեւոնի (Տարսուի Առիւծ) դիմադրութիւնները .— Թորոս Ա.ին յաջորդեց Լեւոնը : Խաչակիրներու արշաւանքի ատեն Եւրոպայէն եկած իշխաններն արդէն կրցել էին քանի մը մանր կառավարութիւններ հիմնել : Ատոնց մէջ էր նաեւ Անտիոքի իշխանապետութիւնը : Թիւրքերը նորէն տէր դարձած էին Անտիոքին : Լեւոն՝ Ռոմեր իշխանի հետ միացած , կրցաւ զայն ազատել եւ յանձնել Ռոմերին : Ասոր յաջորդը՝ Ռեմոնդ , փոխանակ իր բարեկամութիւնը շարունակելու հայ իշխանի հետ , դաւադրութիւն սարքեց , կանչեց Լեւոնին իր քով եւ բանտարկեց Անտիոքի մէջ : Լեւոն կրցաւ ազատուիլ՝ մեծ փրկանք տալով : Ապա պատրաստութիւններ տեսաւ իր վրէժը լուծելու եւ Ռեմոնդի վրայ մեծ յաղթանակներ տարաւ : Վերջինս միացաւ Եւրոպայի ուրիշ ասպետներու հետ՝ Լեւոնի ուժը խորտակելու , բայց անօգուտ : Լեւոն քանի մը փառաւոր յաղթանակներով ստիպեց հակառակորդին դաշն կապել եւ վերադարձնել նենգութեամբ դրաւուած հողամասերը :

Անարգաքայի դիմադրութիւնը .— Յոյները նորէն չարժման մէջ էին : Անոնք նպատակադրած էին

Փոքր Ասիայի մէջ գտնւած իշխանութիւններն ու նորահազմ Անտիոքի եւ Եդեսիոյ կառավարութիւնները կ'լանէլ: Այդ նպատակին հասնելու համար Յովհաննէս Բ. Կոմնենոս կայսրը իր ուժերը կեդրոնացըրեց հայերու վրայ եւ քանի մը զրաւունքներ ընելով պաշարեց Անարզաբայ ամուր բերդաքաղաքը: Տեղի բնակիչները չյուսահատեցան: Վճռեցին ուժեղ դիմադրութիւն ցոյց տալ եւ կռիլ իրենց իրաւունքներու եւ ազատութեան համար: Առաջին յարձակման ատեն անոնք յաղթանակ տարին եւ նոյն իսկ կայսեր զինուորներուն մեծ վնաս հասցուցին: Վերջապէս անոնք տեղի տւին: Այդ կատաղի կռիւններուն մէջ հայ կիներն ալ իրենց մասնակցութիւնը բերին եւ իրենց տղամարդկանց կողքին կանգնելով՝ պաշտպանեցին քաղաքը:

Վահկա բերդի ինքնապաշտպանութիւնը եւ Կոստանդին իէսանի փախուստը. — Կայսեր զօրքերը, զրաւելով բաւականաչափ քաղաքներ, կանգ առան Վահկա բերդի առաջ: Լեւոնի ազգական Կոստանդին իշխանը, զգալով հանդերձ իր նեղ եւ յուսահատ դրութիւնը, չընկճեցաւ եւ որոշեց դիմադրել: Իր բոլոր ուժերն ի մի համախմբելով նա կարող եղաւ առժամապէս պաշտպանել քաղաքը, մինչեւ եւրոպացի միւս իշխանները, իր զինակիցները օգնութեան հասնին: Դրսէն օժանդակութիւն չեկաւ: Ինքն ստիպուած եղաւ միայնակ դիմադրել: Պարտութիւնն անխուսափելի էր: Վահկայ բերդն ընկաւ թշնամիներու ձեռքը եւ Կոստանդինն ալ գերի տաւրուեցաւ Պոլիս: Ճանապարհին հայ քաջ իշխանը, հնարագիտութեամբ մը կըրցաւ սպանել իր պահա-

սլաններն ու իր չղթաներէն ազատւելով ցամաք ելաւ։ Դաւաճանութիւնը մեր կեանքի պատմութեան սեւագոյն էջը եղած է եւ ատոր ալ զոհ գնաց այդ ըմբոստ եւ հերոս Կոստանդին իշխանը, որ նորէն ձերբակալուելով Պոլիս տարւեցաւ։

Թորոս Իսխանի Յաղթանակները. — Յոյները մեր քաղաքական կեանքի մէջ միշտ բացասական դեր խաղցած են եւ համարեա թէ Արարներու, Սելճուղներու եւ Թաթարներու չափ վնաս հասցուցած են։ Կիլիկիայի վերաբերեալ ալ նորէն վատթար դիրքին մէջ գտնուեցան ինչ որ բուն Հայաստանի։ Լեւոն եւ Կոստանդին իշխաններու պարտութենէն վերջ Կիլիկիան Յ տարի մնաց Բիւզանդիոնի գերիշխանութեան տակ։ Հայերը, սակայն, այդ ստրկութեան մէջ ապրիլ չէին կրնար։ Իրենց Թորոս իշխանը, որ խորամանկութեամբ կրցած էր ազատուիլ կայսեր բանակէն, նորէն գործի վրայ էր եւ իր հայրենիքին մէջ կը կազմակերպէր բազմաթիւ զինուորներ։ Նա, վրէժխնդրութեամբ լեցուած յոյներու դէմ, իր զէնքերն ուղղեց թշնամու դէմ եւ յաղթանակներ տանելով կրցաւ տիրանալ Վահկա, Սիւմանակլա եւ Առիւծ բերդերուն։

Երկրորդ ընդհարումը տեղի ունեցաւ Տաւրոսի կիրճերուն մէջ, ուր յոյն սպարապետ Անդրոնիկոսի բանակը շրջապատուեցաւ հայ քաջերէն եւ յոյները մեծ հարւածներ կրեցին։ Թորոս իշխանի մարդիք անխնայօրէն կոտորեցին անոնց եւ բազմաթիւ գերիներ բռնելով՝ յաղթականօրէն վերադարձան։

Երրորդ կատաղի կռիւը տեղի ունեցաւ Մամես-

տայ բերդի շրջակայքը : Հայերը առանց ուշադրութիւն դարձնելու օգի աննպաստ ըլլալուն եւ սաստիկ փոթորիկին , յարձակում գործեցին յոյներին վրայ եւ փախուստի մատնեցին անոնց ու բազմաթիւ գերիներ բռնեցին :

Չորրորդ ընդհարումը տեղի ունեցաւ Տարսոն քաղաքի մօտ , ուր հայերը քաջաբար դիմադրեցին թշնամուն եւ յոյն սպարապետին ալ՝ Կոստանդին Կալամանոս իշխանին գերի բռնեցին :

Այս բոլոր դէպքերն ալ խոշոր նշանակութիւն ունեցան հայ քաղաքական կեանքի կազմաւորման վրայ : Հայերը կռւելով հնարաւորութիւն ունեցան դուրս վնասել թշնամուն եւ ապահովել հայրենիքի անկախութիւնը : Յոյները բնականաբար անկարող էին տանիլ այս պարտութիւնները եւ ամեն միջոցի կը դիմէին՝ իրենց վրէժը լուծելու եւ իրենց պատիւը բարձր պահելու՝ Արեւելքի մէջ : Յունաց Կայսրը բաց ճակատով կռւէն խուսափելով , Թորոսի դէմ դաւ լարեց եւ Սելճուգեաններու Մաղսուտ Ա. Սուլթանը թշնամացրեց անոր դէմ : Այս վերջինը Կիլիկիոյ շրջանն արշաւեց եւ մեծ պարտութիւն կրելով՝ նահանջեց : Երկու ճակատի վրայ կռիւ կը մղէր՝ մահմետականներու եւ քրիստոնեաներու դէմ :

Յոյները նոր դաւ մը լարեցին , զրգուելով Անտիոքի իշխան Բընօ-տը-Շատիլիոնը : Անոնց այս փորձն ալ անյաջող անցաւ եւ հայերը նորէն կրցան իրենց ազատ հայրենիքի մէջ մնալ :

Այնուհետեւ տեղի կ'ունենայ քաղաքական զարհուրելի ոճիր մը : Յոյները հայ իշխանին՝ Թորոսի

եղբայր Ստեփանէին խնճոյքի կը հրաւիրեն եւ ողջ ողջ կը խաչեն եռացած ջրի մէջ: Այս դէպքը շատ խոր տպաւորութիւն կը թողու հայերին վրայ: Անհարող ըլլալով տանիլ այդ անարգանքը՝ Թորոս եւ Մլեհ իշխանները վճռեցին վրէժ լուծել եւ այդ պատճառով ալ Կիլիկիոյ մէջ գտնւած յոյներէն 10,000 հոգի սրէ անցուցին եւ ականջները կտրելով՝ կայսեր նւէր ուղարկեցին:

Թորոս իշխանի վերջին տարիները, ընդհանուր առմամբ, խաղաղ անցան: Միայն յիշատակութեան արժանի է իր եղբայր Մլեհի դաւադրութիւնը՝ սպանել Թորոսին եւ անոր դահին տիրանալ:

Այս դաւադիր իշխանը, որ կոպիտ եւ անկիրթ անձնաւորութիւն մ'էր, ոչ մի ուշադրութիւն կը դարձնէր քաղաքական կացութեան վրայ եւ իր հաւատափոխութիւններով ու թշնամիներու հետ դաշն կապելով՝ մեծ դժւարութիւններ կը յարուցանէր: Նա նախ Տաճարական ասպետներու կողմէն անցաւ, ապա մահմետական դառնալով թիւրքմէններու առաջնորդն եղաւ եւ յետոյ Բերիոյ Նուրետտին Սուլթանի մտերիմ խորհրդականն եղաւ:

Մլեհի դաւադրութիւնները. — Թորոս իշխանի մահէն յետոյ, երբ Կիլիկիոյ հայ իշխանական դահի վրայ բարձրացաւ Ռուբէն Բ.ը, Մլեհ հանդիստ չը մնաց: Նա մահմետական զինուորներու գլուխ անցնելով անցաւ իր հայրենիքը, կռեց հայ զինուորներու դէմ, գրաւեց բազմաթիւ քաղաքներ, աւերեց շատ մը գիւղեր, եւ այսպիսով տէր դարձաւ երկրին: Այդ յաջողութենէն վերջ նա հալածել սկսեց իր քաղաքա-

կան հակառակորդներուն, եկեղեցականները բանտարկեց եւ նեղեց ու այսպէսով չարիք մ'եղաւ Կիլիկիոյ համար: Նրա մեղսակցութեամբ եւ մասնակցութեամբ սպանեցաւ Ռուբէն իշխանիկը, որ կը գտնուէր Հռոմկլայ վանքի մէջ՝ Ներսէս Շնորհալիի խնամակալութեան տակ: Այդքանը բաւական չէր: Իբր ներքին չարիք դառնալէն վերջ նա հանդիսացաւ նաեւ իրրեւ արտաքին յարաբերութիւնները աւրող, որովհետեւ դործիք եղաւ մահմետական իշխաններու ձեռքը եւ իր զէնքերն ուղղեց Եւրոպայի խաչակիր իշխաններու դէմ:

Արտաքին դաւադրութիւն Ռուբէն Գ.ի դէմ.— Մլեհ սպանեցաւ իր իսկ շրջապատողներու կողմէ: Անոր տեղ դահ բարձրացաւ Ռուբէն Գ.ը, որի օրով երկիրը բաւական խաղաղ կեանք ապրեցաւ: Դրսի եւ ներսի հակառակորդները զսպեցան եւ ժողովուրդըն անդորրութեան մէջ մնալով՝ կրցաւ յառաջդիմութեան ուղին բռնել: Այդ ատենները Հայ եւ Լամբրոնի իշխաններու միջեւ յարաբերութիւնները բարեկամական չէին: Լամբրոնի Հեթում իշխանը, զինակցած Անտիոքի Պեմունդ իշխանի հետ, ամեն կերպ կը ջանար Կիլիկիային տիրել: Այդ նպատակին հասնելու համար պատերազմները դրական արդիւնք չը տւին եւ թշնամիներն ստիպեցան դաւի դիմել: Այդ պատճառով ալ Անտիոքի իշխանը Ռուբէնը ճաշի հրաւիրեց եւ բանտարկեց: Այդ մեծ անպատուութիւնէր հայերուն համար, որոնք սաստիկ զայրանալով՝ Ռուբէնի եղբայր Լեւոնի առաջնորդութեամբ Հեթում

իշխանին շրջապատեցին եւ ստիպեցին որ այդ միջոցով Հայոց իշխանն ազատ արձակւի :

Կիլիկիան բաւական երկար ատեն խաղաղ վիճակ մը ապրեցաւ, ծաղկեց եւ բարգաւաճեց եւ իր ներքին ուժերը միացուց : Յարմարագոյն առիթ մը պէտք էր որ հայերը կարող ըլլային իրենց երկիրն ընդարձակել, իրենց իշխանութեան իրաւունքները լայնացնել՝ եւ թշնամիները չեզոքացնելով երկիրն ապահով վիճակի մէջ դնել : Այդ առիթը խաչակրաց նոր արշաւանքն էր, որ կազմակերպեցաւ Գերմանիոյ Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ կայսրներու կողմէ, հովանաւորեցաւ Հռովմի Պապէն եւ ուղղեցաւ Նիկիտոսի Սապահէտուն սուլթանին դէմ : Սա անխնայ կը կոտորէր քրիստոնեաներուն, կ'աւերէր երկիրներն ու կը քանդէր զիւղաքաղաքներ : Պէտք էր օգնութեան հասնիլ Արեւելքի մէջ յենաժ կրօնակիցներուն եւ միաժամանակ թոյլ չտալ որ մահմետական հոսանքը դէպի Ներսիս յառաջանայ : Կիլիկիոյ Լեւոն իշխանը մեծ օժանդակութիւններ հասցրեց եւ այդ պատճառով ալ կրցաւ հիմ դնել Կիլիկիոյ Թագաւորութեան :

Լեւոն Թագաւորի Ինֆնապաշտպանութիւնները. — Ռուբինեաց Թագաւորութեան սկզբնական օրերն առանց կռիւ, արիւն թափելու եւ յաղթանակի չ'եղան : Բոլոր մը հայութիւնը իր նախկին հայրենիքէն հալածական եւ ապաստան դառն օտար երկնքի տակ, հնարաւորութիւն ունեցած է աւելի լաւ կադմակերպելու, երկիրն ընդարձակելու եւ փոքրիկ իշխանական տիրապետութենէն անցնելու Թագաւորա-

կան իրաւասութիւններուն : Այդ դերքն ու իրաւունքը պաշտպանելն այնքան ալ դիւրին չէր եւ ուժեղ ու պետական մարդու ներկայութեան պէտքը ունէր : Այդպիսի մէկն էր Լեւոն Ա.ը : Իր իշխանութեան նախնական շրջանին նա ետ մղեց թիւրքմէններու յարձակումը, որով անոնք կը կամենային ոչնչացնել հայկական անկախութեան այդ բունը : Այդ նպատակով ալ բաւականաչափ զինուորներ հաւաքելով արշաւեց Սիս մայրաքաղաքի վրայ : Հայկական փոքրիկ գունդ մը, լեցած ինքնապաշտպանութեան եւ ազատութեան գաղափարով, յաջողութեամբ կըրցաւ դիմադրել եւ յաղթանակել թշնամուն : Այդ յաղթանակը խոշոր նշանակութիւն ունեցաւ հայ կառավարութեան կազմակերպման վրայ եւ պատճառ ու դաս եղաւ որ ուրիշներն իրենց ախորժակները չափաւորեն եւ իրենց յարձակումներուն մէջ ըզգուշաւոր ըլլան :

Մահմետականներու երկրորդ յարձակումը՝ կազմակերպւած Բերիոյ եւ Դամասկոսի սուլթաններու կողմէ, քաջաբար նորէն ետ մղւեցաւ հայերու կողմէն :

Երրորդ ընդհարումն այդ տարրերու հետ տեղի ունեցաւ 1201 թւին՝ Ջատիի օրերուն : Եւրոպական զանազան ասպետներ, որոնցմէ իւրաքանչիւրն իր համար առանձին իշխանութեան եւ ազդեցութեան շրջանակ ստեղծած էր, անկարող էին սառնասրտօրէն եւ անհոգօրէն տեսնել Կիլիկիոյ հայկական թագաւորութեան մեծանալն ու յաղթանակները : Անոնք իրենց սեփական ուժերով անկարող էին այդ ուժը

ՀԱՅՈՅ ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՉ

խորտակել եւ այդ պատճառով ալ որոշեցին դառ լա-
րել եւ մահմետական տարրերն ու իշխանները մե-
ծացնել՝ Լեւոն թաղաւորի զօրութիւնը խորտակելու
համար։ Այդ դաւադրութեան մասնակցողներէն էր
Աղէտտին Քէյիաւուզ սուլթանը, որ խրոխտաբար
պահանջեց հայերէն եւ անոր Լեւոն թաղաւորէն՝ «թէ
որ ինծի տուրք չ'տաք, արիւնով կը լուամ ձեր եր-
կիրը եւ ձեր ուրախութեան օրերը տրտմութեան կը
փոխեմ»։

Ատոր միակ պատասխանը ինքնապաշտպանու-
թիւնն էր եւ յանկարծակի յարձակումը թշնամու
վրայ՝ զայն ոչնչացնելու նպատակաւ։ Այդպէս ալ
եղաւ։ Լեւոնը փառաւոր յաղթանակ տարաւ, հալա-
ծեց թշնամուն, ցրեց զինւորներն ու այդպէս վերա-
դարձաւ Կիլիկիա, ուր ժողովուրդը մեծ ոգեւորու-
թեամբ ընդունեց իրեն։ Այդ յաղթանակն այդքան
շուտ չէր կրնար մոռցելի թշնամիէն, որ սելճուզնե-
րու գլուխն անցնելով, եւ օգտուելով Լեւոնի հիւան-
դութենէն, բաւական ճարպիկ խաղով մը սլաշարեց
Կապան դղեակը։ Հայերը հնարաւորութիւն չ'ու-
նեցան յաղթանակ տանելու եւ պաշտպանելու իրենց
չրջանները։ Թշնամին գրաւեց Կապանը եւ այդ այն
պատճառով որ բերդը պաշտպանող երկու իշխաննե-
րը՝ Կոստանդին եւ Ատոմ Պատլը, իրարու հակառակ
էին եւ միացեալ ուժերով դուրս չ'եկան եւ ատոր հա-
մար ալ տուժեցին։

Լեւոն արքան, որ հիւանդ եւ ծեր դրութեան մէջ
էր, դժւարութեամբ մարտեց այդ պարտութիւնը եւ
իւր բոլոր ուժերը հաւաքելով յարձակում գործեց

Ժիոնեա քաղաքի վրայ, կրակի տուաւ ամեն ինչ, ձեր-
բակաւեց շատ մը իշխաններ եւ այդպիսով ստիպեց որ
Թշնամին հաշտութիւն խնդրէ:

Կիլիկիայի առաջին Թադաւորը, բացի այդ ար-
տաքին կռիւներէն եւ յաղթանակներէն, ունեցած է
նաեւ արտաքին յարաբերութիւններ՝ Եւրոպական
պետութիւններու հետ: Առաջին հանդիպումը խա-
չակիրներու արշաւանքին ատեն եղաւ, երբ հայերն
անդին ծառայութիւններ մատուցին եւ այդ միջոցաւ
ալ մտերմացան առանցնապէս Գերմանիոյ Փրեզերիկ
Ա. Շիկամօրուս կայսեր հետ եւ անոր մահւնէ վերջ՝
գերմանական արքունիքի հետ: Երկրորդ հանդի-
պումը եւ կամ կապակցութիւնը տեղի ունեցաւ 1195
թիւն՝ երբ Լեւոնը յատուկ պատգամաւորութիւններ
ուղարկեց Եւրոպա՝ Գերմանիոյ Հենրիկոս Զ. կայ-
սեր եւ Կեղեոտինոս Գ. Պապին՝ Հայոց Թադաւոր ըլ-
լալու համար անոնց հաւանութիւնն ու օժանդակու-
թիւնն առնելու: Յոյներն ալ, տեսնելով Լեւոնի այս
յաջողութիւնները, բարւոք համարեցին Հայոց հետ
բարեկամ մնալ եւ այդ նպատակաւ ալ Սահակ Բ. Ան-
գեղոս կայսրը ակնակոռ Թադ մը կ'ուղարկէ՝ հե-
տեւեալ խորհրդաւոր եւ յատկանշական գրութեամբ.
«Մի՛ գներ գլուխդ Հռովմէն ընդունած Թադը, այլ
իմ ուղարկածս, վասնզի դու մեզի ակելի մօտ ես քան
Հռովմին:» Լեւոնը միաժամանակ կապեր հաստատեց
Եւրոպական իշխանական եւ Թադաւորական տնե-
րու հետ: Իր քոյրը կնութեան տւեց Պերտրանդ
Ճիպոլոտի իշխանի, իր դուստրը՝ Ռիթա անունով եւ
20,000 բիւզանդական ոսկի օժիտով ամուսնացրեց

Բիւզանդիոնի Յովհաննէս լատին կայսեր հետ : Լեւոն Ա. թագաւորը, իր կեանքի վերջին օրերուն, անգամ մը ծուղակի մէջ ընկաւ երբ այցելութեան գացած էր Կիպրոսի իր աներ Ամօրի թագաւորի մօտ : Թշնամիները, լսելով այդ, չըջապատեցին Լեւոնին եւ որոշեցին ամեն դնով վերջ տալ անոր կեանքին՝ իրենց համար վտանգ դարձած Հայոց թագաւորը մէջտեղէն վերացնելու համար : Լեւոն չ'ընկճեցաւ եւ իր պաղարիւնութիւնը չ'կորսնցուց : Նա, իր բարեկամ ասպետներու նաւերու ղլուխն անցաւ եւ փառաւոր յաղթանակ մը տանելով՝ ընկղմեց Թշնամու նաւերն ու հրամանատարները ծովամոյն ըրաւ :

Այսպիսով մենք կը տեսնենք որ Կիլիկիոյ թագաւորութեան հիմնադիրը՝ Լեւոն Ա., կարող եղաւ կազմակերպել կառավարութիւն մը եւ իր կոիւնքով ու յաղթանակներով ապահովել անոր քաղաքական կեանքն ու զարգացման անհրաժեշտ պայմանները :

Քաղաքական Սպանութիւն մը .— Հայոց գահի վրայ, Լեւոն Ա. արու գաւակ չ'ունենալուն պատճառաւ, նստած էր Անտիօքի եւ Տրիպոլիսի ձիւան կոմսի որդին Փիլիպպոս : Այս իշխանն ամուսնացած էր Զապէլ թագաւորադուստրի հետ : Փոխանակ յարգելու հայկական սովորութիւններն եւ կրօնական ծէսերն ու այդ միջոցաւ ալ բոլորի յարգանքը վայելելու, նա սկսեց զանազան վէճեր յարուցանել, օտար արքունիքներու սովորութիւններ մտցնել եւ այդպիսով ատելի դառնալ ազգայնական կուսակցութեան : Այդ էր պատճառը որ օր մը, դիշեր ատեն, քանի մը ծպտւած մարդիկ ներս կը մտնեն, կը ձեր-

բակալեն զինքը եւ Բարձրաբերդի մէջ կը բանտարկեն : Ամենէն վերջ, տրամած պահանջներուն բաւարարութիւն չ'ստանալով, կը թունաւորեն զինքը, թողնելով որ միայն երեք տարի թաղաւորէ եւ վայելէ Կիլիկիոյ Հայոց թաղաւորական գահը :

Հեքում Ա.ի թագաւորութիւնը .— Այս իշխանը Կոստանդին Պապիոսնի որդին էր եւ Արշակունի ցեղէն, Ռուբինեանց ազգական : Պալատականներն ամուսնացուցին Ջապէլ թագուհու հետ եւ այսպիսով երկիրը կրցաւ ներքնապէս խաղաղուիլ :

Դաւիթ Թաքաքներու Հետ .— Հայաստանի դէրութիւնն ալ այնքան միւլթարական չէր եւ միշտ ալ ենթակայ էր յաճախակի յարձակումներու : Իկոնիոյ Սելճուկներն ու թաթարները, մէկը միւսէն վերջ եւ իրարմէ անկախ, Հայաստանը դարձուցած էին ռազմաճակատ, դրաւումներու եւ յաղթանակներու վայր : Հեթում որքան հնարաւորութիւն ունեցաւ դիմադրեց, իր բանակով ելաւ Խորազմի Ճէլալէտտին սուլթանի դէմ, կուեց եւ յաղթանակեց ու այսպիսով իր թշնամիները ետ մղեց : Նա, սակայն, ստիպւած եղաւ թաթարներու հետ դաշն կապել, որովհետեւ անոնք բաւականաչափ ուժեղ կազմակերպութեամբ մը կ'արշաւէին դէպի Հայաստան եւ դէպի Կիլիկիա : Առաջին դաշինքը եղաւ 1244ին, Բալու զօրավարի հետ : Երկրորդ գլխաւոր եւ կարեւոր դաշնագրութիւնը եղաւ 1254ին՝ Մանգու խանի հետ : Մահմետական տարրերու դէմ Քրիստոնեայ պետութեան մը հետ զինակցութիւն կնքելու բանակցութիւններն անյաջող ելք ունենալով եւ տեսնելով որ Գաղղիոյ Լիւզովիկոս Թ.

Թագաւորն ալ անկարող է իրական օգնութիւն հասցընել, Հեթում որոշեց անձամբ գնալ եւ այդ դաշինքը կապել: Նա երկար ճամբորդութիւն ստանձնեց Աւդանիստան, Տերպենտ եւ Վօլկայի ափերը, ուր կը բնակէին Թաթարները: Այդ դաշնադրութեան իբր հետեւանք պարտւեցաւ Իկոնիոյ Սուլթանը, Պաղտատի ամիրայետն ու իր որդիները սպանուեցան: Կարճ ժամանակի մէջ ամբողջ Միջագետքը գրաւուած էր եւ շրջակայ մանր-մունր իշխանութիւններն ալ ենթա-կայ Հայ-Թաթարական ղինակցութեան:

Տարպեսակ Դդեակի Դիմադրութիւնը. — Ե-գիսլտոսի Մամուլեան սուլթաններն իրենց աչքը տնկած էին Կիլիկիոյ վրայ եւ ամեն միջոցի մասին կը մտածէին՝ այդ քրիստոնեայ եւ իրենց համար բաւա-կան վտանգաւոր Թագաւորութիւնը վերացնելու: Հե-թում կը զգար այդ վտանգը եւ այդ պատճառով ալ նոր ճամբորդութիւն յանձն առաւ դէպի Թաթարա-կան խաները՝ անոնցմէ օժանդակութիւն խնդրելու: Մինչնա բացակայ էր եւ բաւական հեռու հայրենի-քէն, Եգիսլտոսի Բիբարս Սուլթանը, օգտուելով հանգամանքէն եւ արշաւեց Կիլիկիայ: Հայերը պա-րապ նստած չէին: Լեւոն եւ Թորոս արքայորդիներ-րու ղեկավարութեամբ հայ բանակն ելաւ թշնամու-դէմ՝ իր պարտքը կատարելու եւ իր հայրենիքը պաշտպանելու համար: Տարպեսակ դդեակի մօտ տեղի ունեցաւ կատաղի եւ օրհասական կռիւ մը: Հա-յերը դիմադրեցին քաջարար: Թշնամին աւելի թւով զինւորներ ունէր եւ բաղմամբիւ զոհեր տալով կարող եղաւ սպանել Թորոս արքայորդին եւ գերի վերցնել

Լեւոնը եւ Եգիպտոս տանիլ: Այս բոլորը տեղի կ'ու-
նենան Հեթումի բացակայութեան ատեն: Երբ թա-
գաւորը կը վերադառնայ, կը տեսնէ որ իր երկիրը
բաւականին անմխիթար դրութեան մէջ է: Այդ բո-
լորն հաւանօրէն իր արտաքին քաղաքականութեան
արդիւնքն է, երբ Թաթարներու հետ դաշն կասկեց եւ
իր հարեւան մահմետականներն ու այլ իշխանները
գրգռելով՝ թշնամացրեց Կիլիկիոյ Հայոց տան հետ:
Այս բոլորէն վերջ Հեթում թագաւորը քանի մը քա-
ղաքներ գիջեց Եգիպտոսի Սուլթանին, գերութենէ
ազատեց Լեւոնն ու թագաւոր հռչակեց:

Ներքին Դաւեր. — Հեթում Ա.էն վերջ գահ
բարձրացաւ Լեւոն Բ.ը: Իր թագաւորութեան ըս-
կըզքնական շրջանին անոր կեանքի դէմ դաւ լարած
էր: Բարի եւ առաքինի թագաւորն անկարող էր բա-
ւարարութիւն տալ օտարասէր եւ նեղ հաշիւներով
տարւող հայ իշխաններուն, որոնք գաղտնի խորհրդ-
դակցութեամբ որոշեցին սպանել Լեւոն Բ.ը: Այդ
դաւադրութիւնը ժամանակին բացւեցաւ, յանցաւոր-
ներէն մեծ մասը, պալատական յայտնի իշխաններ,
ձերբակալւեցան եւ բանտ նետւեցան, բայց խիստ
պատիժներու չ'արժանացան: Իբր «խոհեմ եւ խե-
լացի» քայլ՝ Լեւոն Բ.ը բոլորին ալ ներում չնորհեց,
կամենալով այդ միջոցաւ ներդաշնակութիւն ստեղ-
ծել պետական ներքին կեանքի մէջ: Իր այդ վեհան-
ձըն քայլը համապատասխան գնահատութեան չ'ար-
ժանացաւ հայ իշխաններուն կողմէ եւ ասոնք շարու-
նակեցին իրենց ազգաքանդ գործունէութիւնն ու
գրգռեցին Մամլուքներն ու Արաբները Լեւոն Բ.ի

դէմ: Դրութիւնը բաւականին յուսահատական էր: Դրսէն եւ ներսէն հարւածներ կը տեղային: Ընդհանուր միաբանութիւնը կը բացակայէր: Քանի մը բերդեր եւ քաղաքներ դիմադրեցին, բայց բազմաթիւ թւով ալ աւերւեցան: Միայն Տարսոնի մէջ 20,000 հոգի սրախողխող եղան եւ 10,000 ալ գերի տարւեցան: Ժողովուրդն անտանելի դրութեան մէջ էր: Սովն ու ժանտախտը, Արարներն ու Մամլուքները, ներքին եւ արտաքին թշնամիներն իրար միացած կաւերէին մեր երկիրը եւ ներքին դաւադիրներն ալ այդ բոլորը տեսնելով կ'ուրախանային:

Կիրճերու ճակատամարտը. — Դրութիւնն այսպէս երկար շարունակել չէր կրնար: Փռիս հարւածի անհրաժեշտութիւնն օրըսօրէ կը զգացուէր Հայոց մէջ: Բոլոր ցրւած ուժերն համախմբւեցան: Ծերունի եւ երիտասարդ ուժերն իրենց թագստոցէն ելան, երբ Մամլուքներու Բիրարս Սուլթանը երկրորդ արշաւանք մը սարքեց հայկական ազատութեան բունը քանդելու նպատակաւ: Լեւոն թագաւորն ու իր հօրեղբայր Ծերունի Սմբատ սպարապետն անցան հայ կռուողներու գլուխը, գրաւեցին նախօրօք դժարանցանքի ճանապարհներն ու կիրճերը, չըջապատեցին թշնամուն այդ նեղ անցքերու մէջ եւ փառաւոր ջարդ տալով յաղթեցին անոնց, վիրաւորեցին սուլթանին, որ յետոյ Դամասկոսի մէջ մեռաւ այդ վէրքէն: Կիրճերու մէջ տեղի ունեցած այդ կռիւն այնքան սոսկալի եղած է, որ կիրճերը թշնամու դիակ ներով լեցւել են եւ ողջ մնացածներն ալ հնարաւորութիւն ունեցած չեն փախչելու: Այս յաղթանակը, չը

: մօրօքնդատ մի ժարսրդըմօք տտնտ դտկտմարդստ
 րդ դտկտդտկտստցտի ճհր րամդդմիմօք րսիմօք իստիո
 -նտ րդ ' իդիտցմտ տտնտ դմդդդտկտստցտի դտկտտ
 -դրհտր ' դվդտթիւսո րամդդթիւսո րդ իդմոցի թմաստ
 րտմն թտգմտ դսիվիտ հհր դտկդմոց — մմդդլտդդստ
 -դհ րդտդ դվիտի ' դհմդսհի դտկտնմսմիմօք իտ մնտյ
 : մտդդդրս միմիո րս դտրո 01 րդ դտրոտ 01 ' դտրմտտ
 01 դիտիտ մ ' մթիւլտն միթ ը861 միթիւ մի րդ իտիմի
 ճհր մթդտրտնդտհ մնիկտդ՛տն մոմտ դվդտդ՛թ մնտտ
 -տի իտրիհմօք : դրթիւսիսիսի դտդթիւսդտկտթտնտթ
 դվթտստտ իտդդդրսի մնդտ տհտ րդ : դվտտր նտ իդ-
 -տտր դհմոճմ մհ թտհլ : մհ ճհր մնդտտի դտմիմիմի
 : դվմտտ կտդտթիւտմ դմդդթիւսրտո : դտկդմ իտ դհմ
 -դրնսի րսիմօք : տտրտտտտկտց միդսհտ րտնդդրս մն
 -դհ : մհ իդմնտթիւսի միմիթիւսդն մի ' դտդթիւսնկտդմն
 դտկտմտթտթ-իտ՛ տտմ իսմդդմսրդմն 000 ' ըհ մի իտ
 դդսրդ՛ : ճհր դրամդտնտն միտս՛ դտնդտմիմիդտհ մտմ
 -մ իտ դմդդիտդտթ րամդրնսի րսիմօք րդ րտնդդտդ րիսի
 ճհր րամդդդթիւստդի րսիմօք նտ տհտ րդ : նտ մդդ
 -տտ դվհ՛ ոդտդտ իտ մդդմտթտթ : իդս րս դնդտտի
 իսնտնմտն րդ իսնտճտտտ նտ իդդսդտ դվհ իսմտիդտ
 դմդմստ միտստիմնօք : մհմիտ մի մդդդթիւսմդթմտմ
 -տմ դտկտրտդ՛թ րդճիտ րամդդթիւսրտո րդ րամդդմտթ
 -տթ — տգ՛ րամդդրտրտո րիմիւսմնտդ՛տ

: դտտիտ իդմսրտիտ՛ մմդդիտթմստիտ նդդմի ' դհր-
 նտիտ իսիդդտդիտ րդ իմիտդ դտտիտ իսթիտտտիտտտ
 իտ մմդդիտդ՛թ մստյ : րտնդդրս դրթիւսիտդտնդ
 դտկտթտնտթ մստի ' րտմտտ իտ դտդիտմտտտտ տտմ
 իմ րդ նդիմ մդհսն դտկտրտթ իտ դհմդիտհ մս դտիտդ

Հեթում Բ.ի Թագաւորութիւնը.— Այս չրջանը, որ միայն 16 տարւայ տեւողութիւն ունի, բաւական փոթորկալից եւ փոփոխական էր: Մէկը միւսի ետեւէն թագաւորներ եւ կառաւարողներ փոխւեցան՝ օրինական կամ դաւադրական ձեւով: Արտաքին յարաբերութիւններն ալ բաւականին բարդ էին եւ Կիլիկիան կը գտնէր մշտական սպառնալիքի տակ: Առաջին եւ կարեւոր թշնամիները նորէն Մամլուքներն էին, որոնք ոչնչացնելով Խաչակրաց արշաւանքներու ատեն կազմած բոլոր փոքրիկ իշխանութիւնները, իրենց սպառնալիքները մօտեցրին Կիլիկիային: Հայերն ալ պատրաստութիւններ տեսան եւ որոշեցին իրենց իրաւունքը պաշտպանել կռւելով եւ դիմադրութեամբ: Հռոմկլայ կաթողիկոսանիստ ամրոցը, որ չրջապատւած էր թշնամիներով, ՅՅ օր քաջաբար եւ հերոսաբար դիմադրեց: Կաթողիկոսն ու բազմաթիւ զերիներ տարւեցան Դամասկոս: Հայերը նեղ դրութեան մէջ էին: Անկարող էին յաղթանակել Մամլուքներուն: Ստիպւած եղան քանի մը կարեւոր զաւառներ կամովին յանձնել անոնց, եւ այդպիսով վերջ տալ արիւնհեղութեան:

Հեթում այս կռիւներէն վերջ, հրաժարեցաւ դահէն եւ կրօնաւորի սքեմն հազաւ: Իր Թորոս եղբայրըն անցաւ իշխանութեան գլուխ: Միայն մէկ տարի տեւեց: Հեթում նորէն վերադարձաւ դէպի քաղաքական կեանք, որ միայն երկու տարւայ երկարակեցութիւն ունեցաւ:

Ներքին Դաւ.— Հեթում թագաւորի Մարիամ քոյրը Յունաց Անդրոնիկոս Բ. Պալէոլոգ կայսեր կի-

ներն էր : Հեթում իր փեսային եւ քրոջ այցելութեան ղնաց եւ տեղապահ կարգեց իր երրորդ եղբօր՝ Սմբատին : Սա , օգտուելով հանգամանքէն եւ ստեղծած կացութենէն , կարող կըլլայ համոզել հայ իշխաններուն , եւ միւս եղբայրներուն եւ կաթողիկոսին՝ հռոջակելով թէ Հեթումը կրօնաւոր է , թագաւոր օծւած չէ եւ միակ օրինաւոր ժառանգը ինքն է : Այդ իր ծրարագիրն աւելի ամուր հիմունքներու վրայ ղնելու դիտումով նա թաթար արքունիքի հետ խնամիական կապով կը կապւի՝ իշխանուհի մը կնութեան առնելով եւ իր թագաւորութիւնն ալ կը վաւերացնէ եւ անոր հովանաւորութեան տակ կը դնէ : Երբ Հեթում թագաւորն ու իր թորոս եղբայրը վերադարձան Կիլիկիա՝ զարմացան կատարւած իրողութեան վրայ եւ սլահանջեցին իրենց իրաւունքը : Սմբատ երկուսին ալ ձերբակալել տւեց՝ Բարձրաբերդի մէջ բանտարկելով անոնց : Ապա թորոսին խեղդել տւեց , իսկ Հեթումի մէկ աչքն ալ կարմրացրած երկաթով հանել տւեց , 1298 թւին :

Ներքին քաղաքական կացութիւնն աւելի կընճռտուեցաւ : Անիշխանութիւնը ծայր տւած էր : Երեք հարազատ եղբայրներ , անցած իրենց կողմնակիցներու գլուխը , թագապահանջ հանդիսացած էին եւ կռիւներով կը թուլացնէին թէ՛ երկրի ներքին միութիւնը եւ թէ՛ արտաքին թշնամիներն աւելի կ'ուժեղացնէին : Սմբատ թագաւորաեղբօր դէմ խլատիւ լարւեցաւ Կոստանդին եղբայրը , որ եկաւ Հեթումի վրէժն առաւ եւ ինքն անցաւ դահի եւ կառավարութեան գլուխ : Հեթումն ալ անգործ նստած

չէր: Նա Տաճարական եւ Հիւրընկալ ասպետներու գլուխ անցած եկաւ Կիլիկիա՝ յոյս դրած նաեւ իր իրաւունքի վրայ, յաղթեց երկու ասպտամբներուն, ձերբակալեց անոնց եւ կալանաւորելով Բիւզանդիոն ուղարկեց եւ ինքը տիրացաւ իր իրաւունքին՝ Կիլիկիոյ հայոց դահին: Խաղաղութիւնը, սակայն, երկար չտեւեց, որովհետեւ Թաթարական Սուսամիչ զօրավարը եւ Մամլուքներու միացեալ ուժերով յարձակում գործեցին Սիս քաղաքի վրայ: Այս անգամ Հեթում Բ.ը, զգալով իր երկրի գլխին գալիք վտանգը, միացրեց բոլոր կուռղ ուժերը, անցաւ ասոնց գլուխն ու Թաթարական այլ խմբերու հետ դիմադրաւ Մամլուքներուն, փառաւոր յաղթանակ տարաւ անոնց վրայ եւ Սուսամիչն ալ ձերբակալելով՝ ուղարկեց Թաթարաց Ղազան Խանին, որմէ ապրտամբել էր նա:

Հեթումի վերջին Օրերը.— Յաղթանակ եւ Դաւ.— Հեթում, իր յոգնատանջ եւ քաղաքական բարդութիւններու մէջ մաշած իր կեանքը հանգրտութեամբ անցնելու համար, Թաղաւոր օծել տաւ իր Թորոս եղբօր որդի Լեւոնին: Այդ դէպքէն վերջ, երբ 16 տարեկան պատանին գահ բարձրացաւ, Մամլուքները նորէն արշաւեցին՝ Քուչթիմար զօրավարի առաջնորդութեամբ՝ իբր թէ իրենց հասանելիք հարկը պահանջելու համար: Անոնք արշաւեցին Կիլիկիոյ արեւելեան սահմանները եւ աւերելով դիւղեր ու քաղաքներ, կըսպառնային աւելի առաջ գնալ: Ծերունի Հեթումը, իր ժողովրդի իրաւունքն ու շահերը պաշտպանելու խոր գիտակցութեամբ, պատե-

բազմի դաշտ իջաւ, անցաւ հայ կտրիճներու գլուխը, կտրեց թշնամու ճանապարհները եւ Պակրասի կիրճին մէջ լաւ ու փառաւոր յաղթանակ տարաւ՝ կոտորելով բոլորին: Միայն քանի մը հոգի կարող եղան խուսափիլ եւ փախչելով ազատել իրենց կեանքը:

Այդ յաղթանակէն վերջ Հեթում եւ Լեւոն թագաւորը ենթարկեցան սոսկալի դաւադրութեան մը: Թաթարներու ներկայացուցիչ Պիլարդու իշխանը վերէժ ունէր Հայ թագաւորի դէմ, որովհետեւ վերջինս արդիւրած էր մղկիթ մը չինելուն՝ Սիս քաղաքի մէջ: Հայ ժողովուրդն ալ դրդուած էր Լեւոնի եւ Հեթումի դէմ, որովհետեւ ասոնց մտադրութիւնն էր Հայոց Եկեղեցին միացնել Հռովմին եւ այդպիսով կրօնական կամ ծիսակատարական տարբերութիւնները վերացնել եւ քաղաքական դործակցութիւնն աւելի դիւրացնել: Կրօնական այս վէճերէն օգտուելով Պիլարդու իշխանն իր քովը կը հրաւիրէ Լեւոն թագաւորին, Հեթումին եւ ուրիշ մեծամեծներու՝ «պետական կարեւոր խնդիրներու» շուրջ խորհրդակցելու: Կերթան անոնք՝ վստահելով մոնղոլներուն: Երբ ասոնք, որոնց մէջ էր նաեւ Օշին մարաջատը, կը հասնին Պիլարդուի վրանին, յանկարծ դաւադիրներու խմբակը վրայ կը հասնի եւ բոլոր հայ իշխաններուն ալ սրախողխող ընելով՝ կը կատարէ իրենց իշխանի հրամանը: 1308 թւի նոյեմբեր 18-ին էր այդ քստմնելի դաւադրութիւնը:

Ի զուր Կիլիկիոյ այդ մեծամեծները ջանացին ժամանակին Եւրոսլայի հասկցնել թաթարական-Մամլուքեան վտանգը եւ նոյն իսկ պատգամաւորու-

Թիւններ ուղարկելով բացատրել կացութիւնը: Եւրոպայի դիւանագէտները չը կրցան հասկնալ Ազատ Հայաստանի մը ամբողջականութեան դադաւարը եւ իրենց անտարբերութեամբ թոյլ տւին որ մահմետականները քայքայեն մեր երկիրը, տիրապետեն եւ կանգնեն Եւրոպայի դռներուն մօտ:

Այդպէս չէ՞ր Եւրոպայի յետադայ դիւանագիտութիւնը՝ մինչեւ 1914-ի համաշխարհային պատերազմը:

Այդպէս չպիտի՞ ըլլայ արդեօք պատերազմէն վերջ եկող դիւանագիտութիւնը, որ չ'պիտի կարողանայ դնահատել Հայաստանի կարեւորութիւնը Ասիոյ մէջ եւ իր անտարբերութեամբ պիտի նպաստէ որ քաղաքակրթութեան ներկայացուցիչ Հայը զոհ դնայ իրեն շրջապատող վայրենի եւ քաղաքակրթապէս յամր ցեղերուն:

Հայաստանը պատմականօրէն, քաղաքականօրէն, տնտեսապէս եւ ճշգրտօրէն զնահատուած եւ հասկըցւած չէ Եւրոպական տիրող դիւանագէտներու կողմէն:

Փոխ Վրէժ. — Հայ թագաւորներու եւ իշխաններու այդ անադորոյն սպանութիւնն անկարելի էր մոռացութեան տալ: Հայ ցեղն այնքան ալ անտարբեր եւ անզգայ չէ: Այդ է պատճառը որ Հեթում Բ.ի եղբայրներէն Օշին, լսելով այդ բարբարոս արարքներու մասին, իր չորս կողմն համախմբեց բոլոր կռող իշխաններուն եւ տարրերուն եւ յարձակելով Պիլարդուի վրայ, կոտորեց անոր զինուորներուն եւ դուրս վռնտեց Կիլիկիոյ սահմաններէն:

Կրօնական վէճեր. — Կիլիկիոյ շրջանի հայու-
թիւնը բաւական թւով կրօնական վէճեր ունեցած է
եւ այդ այն պատճառով որ Եւրոպական պետութիւն-
ներու հետ մշտական շփման մէջ ըլլալով եւ քաղա-
քականապէս աւելի սերտ կապակցութիւն ստեղծելու
համար ստիպւած եղաւ բանակցութիւններ վարել
Պապական իշխանութեան, Գաղղիոյ եւ այլ երկիր-
ներու հետ: Խաչակրաց արշաւանքն ալ նպաստած
է այդ շարժման եւ աւելի արագացրած կատարւելիք
փոփոխութիւնները եւ կամ միացումները: 1316-ին
կրօնական ժողով կը գումարուի, որի մէջ կընդուն-
ւին Հայ Մայր Եկեղեցու հակառակ որոշումներ: Ժո-
ղովուրդը եւ զլիաւորապէս կանայք, կ'ապստամբին
եւ իրենց ցոյցերով կը ստիպեն հրաժարիլ այդ նորա-
մուծութիւններէն: Երոսաղէմը, օգտուելով այդ
հանգամանքէն եւ հակառակ ըլլալով Սիսի Սիւնհո-
ղոսին եւ անոր մտածումներուն, ինքզինքը անջատ
եւ անկախ հռչակած է՝ Եգիպտոսի սուլթանի օժան-
դակութեամբ:

Արտաքին Յարաբերութիւններ. — Մահմետա-
կան վտանգն օրըստօրէ կ'աճէր: Մէկ անհետացող
ցեղի տեղ իսկոյն երեւան կ'ուզայ ուրիշ մը՝ աւելի
ուժեղ, աւելի կաղմակերպւած եւ կը շարունակէ իր
նախնիքներու թողած կիսատ աշխատանքը: Թաթա-
րական երբեմնի հզօր իշխանութիւնը, իր վերջին քայ
քայման վիճակի մէջ, 1304 թին անցաւ մահմետա-
կանութեան գիրկը եւ այդպիսով քրիստոնէայ հա-
յութեան կատաղի թշնամի դարձաւ: Այլ կողմէ մը,
Եգիպտոսէն, Մամլուքներու տիրապետութիւնն ալ

աւելի կը զարգանար եւ կը յառաջադիմէր եւ խոշոր վտանգի պէս կը ցցւէր Կիլիկիայի առջեւ : Մահմեդական աշխարհն իր արշաւանքներու ատեն՝ դէպի Եւրոպա, հանդիպած է քրիստոնեայ հայութեան, որ մեծ դժւարութիւն հանած է եւ իբրեւ բնական պատւար կանգնած է եղել այդ խորշակահար քամիներու դէմ :

Եւրոպան չ'կարողացաւ հաղթելու այդ պատմական անհրաժեշտութիւնը գնահատել : Իր արքունիքներն ուղարկած բոլոր պատգամաւորութիւններն ալ ձեռնունայն վերադարձան : 1317-ին Օշինի նախաձեռնութեամբ երեք պատգամաւորութիւն կ'ուղարկւի Եւրոպա՝ Յովհաննէս ԺԲ. Պապին, Փիլիպպոս Տարենտոնի իշխանին եւ Գաղղիոյ Փիլիպպոս Ե. թագաւորին : Այդ պատգամաւորութեանց նպատակն էր նոր եւ ուժեղ վիճակագրութիւն կազմել Հայերու եւ Եւրոպական քրիստոնեայ պետութիւններու միջեւ եւ այդպիսով կանգնեցնել յառաջացող մահմետական հոսանքը :

Եւրոպան լուռ մնաց : Ոչ ոք տեղէն չչարժեցաւ : Բոլորն ալ իրենց ցաւակցութիւններու հետ միասին իրենց մերժումը կը յայտնէին : Միայն Պապը 30,000 ոսկի դահեկան ղրկեց : Այդ բոլորն աւելի զայրացրեց մահմետական աշխարհը, որ մտածեց մէջտեղէն վերացնել իրենց ծովի մէջ դռնած այդ փոքրիկ եւ կենսունակ քրիստոնեայ կղզին :

Հայերու ներքին երկպառակութիւններն ալ նըպաստաւոր էին իրեն համար : Կրօնական եւ քաղաքական վէճերը առաջ բերած էին անմիաբանութիւն, բաժանում եւ զինուորական ուժի քայքայում : Իրե-

րու այդ վիճակին մէջ կըլլայ որ մահմետական պետութիւնները զինակցութիւն մը կը կազմեն Կիլիկիոյ դէմ, 1322 թւին: Այդ զինակցութեան մէջ էին Մամլուքներու Մելիք-Նազար սուլթանը, թաթարներէն՝ Թիմուր-Թաշի եւ Արամանի՝ թուրքմէններէն: Հըրոսակներու եւ մահմետականներու այս հրոսակային խմբերը լեցւեցան Կիլիկիոյ դաշտերը, աւերեցին, կոտորեցին եւ դիակներով ծածկեցին, ու ոչ մի տեղ դիմադրութեան մը չհանդիպելով՝ անարգել առաջ անցան: Միայն 600 հայ կամաւոր կտրիճներ, իրենց կեանքէն ձեռք վերցուցած, յարձակեցան մահմետական զօրքերու վրայ, ունեցան երեք կատաղի ճակատամարտներ եւ սպանելով 6000 հոգի թշնամիէն՝ ահ ու սարսափ տարածեցին անոնց վրայ:

Այս եւ ուրիշ կռիւներու եւ ընդհարումներու վերջնական արդիւնքն այն եղաւ, որ վերջ ի վերջոյ հայերը պարտւեցան: Քրիստոնեայ պետութիւններն օգնութեան չ'հասան եւ երկու կողմերու միջեւ դաշինք կապեցաւ, 1337-ին, որով Լեւոն Դ. խաչի եւ խորանի վրայ երդւեցաւ որ այլ եւս որ եւ է քաղաքական, կապ չ'պիտի ունենայ Եւրոպայի հետ: Այս բոլոր կրօնական, քաղաքական եւ անհատական յարաբերութիւնները առաջ բերին մեր իրականութեան մէջ երկու կուսակցութիւններ: Առաջին հոսանքը, Թապաւորականներ-Կաթողիկոսականներ, որոն նպատակն էր ստեղծել քաղաքական ամբողջութիւն մը՝ առանց ուշադրութիւն դարձնելու կրօնական մասն արբերութիւններուն վրայ եւ այդ նպատակին հասնելու համար կապ սկստանել Եւրոպայի արքունիքներուն հետ՝ օգտւելով անոնց քաղաքակր-

թուլթենէն եւ զինւորական ուժէն : Երկրորդ հոսանքը, որ «Ազգայնական» անունը կը տրւի ոմանց կողմանէ, նպատակ ունէր պահպանել իր ազգային կրօնը, հոգ չէ թէ քաղաքականպէս կապուած ըլլայ Եզիպտոսի Սուլթաններուն հետ : Արեւմտեան եւ Արեւելեան հոսանքներու բաղխումն էր այդ եւ յատկանշական գիծը՝ մեր քաղաքականութեան :

Լուսինեացիներ. — Ռուբինեանց Տոհմն իր պատմական դերն կատարած էր : Արու զաւակ չ'ունենալով՝ թագաւորութիւնը փոխանցելու համար, երկիրը մնաց անորոշութեան մէջ եւ ենթակայ մշտական պայքարներու եւ ներքին կռիւներու : Երկու կուսակցութիւններու գոյութիւնը, ինչպէս շեշտած էինք, ժողովուրդի մտածողութիւնը բաժնած էր : Իշխաններու մէկ մասը, համակիր Եւրոպական քաղաքակրթութեան, եկեղեցական տարբերութիւններու վերացման եւ քրիստոնեայ պետութիւններու օժանդակութեան, կը ջանային Կիլիկիայի Հայոց դահլի վրայ նստեցնել Կիպրոսի մէջ իշխող Լուսինեանները, որոնք ինչպէս արշաւանքներու ատեն եկած եւ հաստատուած էին, Գաղղիական արքայական գերդաստանի ազգակից էին եւ խնամիական կապերով ալ միացած էին Ռուբինեանց Տան հետ : Ասոնք մշտական յարաբերութիւններու մէջ էին Պապի հետ, յաճախակի պատուիրակներ կ'ուղարկէին Եւրոպա՝ նոր ինչպէս թիւն կազմակերպելու եւ կամ զինւորական օժանդակութիւն հասցնելու եւ, ամենէն վերջ, ունէին իրենց ուժեղ եւ կազմակերպուած հետեւորդները Կիլիկիոյ

մէջ: Լեւոն Դ. իր թագը, արու զաւակ չ'ունենալուն պատճառաւ, կտակած էր Գուխտոնին, որ իր հօրքըրով որդին էր եւ Լուսինեան ցեղէն: Նա կարողացաւ միայն երկու տարի վայելել իր այդ պաշտօնը: Եզրպտոսի Սուլթանին դէմ կռիւ մղելու եւ Կիլիկիան պաշտպանելու համար նա երկու պատգամաւորութիւն ուղարկեց Եւրոպա, ուր միայն պատուով ընդունեցան՝ առանց դործնական եւ իրական օգնութիւն ստանալու: Իր այդ Եւրոպասիրութենէն դուրս նա յարգանքով չէր վերաբերւիր դէպի հայերին ազգային սովորութիւններն ու իրր մեծ անարդանք՝ վերացրեց արքունիքէն հայերէնը եւ անոր տեղ պաշտօնական-պետական լեզու հռչակեց լատիներէնը: Ազգայնական Կուսակցութիւնն այս բոլորն անկարող էր տանիլ: Ան կը տեսնէր որ հայերու ծոցին մէջ եւ հայկական դահի վրայ վտանգ մը կայ, որ կըսպառնայ մեր ազգայնականութիւնը ոչնչացնել: Ձուլման քաղաքականութեան է որ կը հետեւէին Լատինասէր Կուսակցութեան պարագլուխները: Այդ բոլորը բուռն ատելութիւն ստեղծած էր երկու հոսանքներու հետեւորդներուն մէջ: Իրար ոչնչացնելու համար ամեն միջոցի կը դիմէին: Եւ ահա այդ ատեն, հայկական բարձրագոյն շրջանակի մէջ, տեղի կ'ունենայ քաղաքական-կուսակցական տեւօր մը, երբ Ազգայնական կուսակցութեան մարդիկ, Ադանայի մէջ, 1344-ի Նոյեմբեր 17-ին, յարձակում կը դործեն Գուխտոնի վրայ, կըսպանեն նրան, եղբորը եւ 300 այլ զաղդիացի թիկնապահեր: Երեւոյթը ցնցող էր եւ շատ ալ յուսահատական ու խիզախ: Հսկայ կադմակերպութեամբ տեւօր մ'էր կատարւած այնքան

յաջող կերպով: Այդ դէպքով, սակայն, հակառակութիւնները չը վերջացան, այլ աւելի սուր եւ ատելութեամբ լի բնաւորութիւն առան: Գահի շուրջ տեղի ունեցած բազմաթիւ կռիւներ: Լուսինեաններն ամեն կերպ կը ջանային իրենց իրաւունքը սպառնալու եւ «օրինական» ժառանգներուն նստեցնել Հայոց գահին վրայ, իսկ Ազգայնական կուսակցութիւնն ալ օրինական ժառանգ կ'անւանէր անոնց, որոնք հայկական ծագում ունին եւ հայ սովորութիւնները կը յարգեն եւ կը սպառնան: Իրենց այդ վէճի համար անոնք ստիպած զիմումներ կը կատարէին նաեւ Եւրոպական պետութիւններուն, անոնց միջամտութիւնը կը խնդրէին եւ կը ջանային անոնց օժանդակութեամբ՝ իրենց իրաւունքներուն տէր դառնալ: Լուսինեաններն իրենց հետ ունէին Կիպրոսի իշխանները, Եւրոպայի Լատին կառավարութիւններն ու Պապականութիւնը, իսկ Ազգայնական կուսակցութիւնը՝ երկրի ժողովուրդն ու արդարութիւնը:

Այսպիսով, ուրեմն, Ռուբինեան Տան վերջաւորութենէն յետոյ Կիլիկիան անորոշութեան եւ անիշխանութեան շրջան մ'ապրեցաւ, եղաւ ներքին կռիւներու թատր, մոռացութեան մատնեցաւ Եւրոպայի Գրիստոնեաներէն եւ իբր համեղ ու անպաշտպան պատահ՝ իր վրայ դարձրեց Մահմետական աշխարհի եւ յատկապէս Եգիպտոսի Մամլուքներու ուշադրութիւնը: Ասոնք անմիջապէս յարձակում գործեցին, դրաւեցին Սիսը եւ մշտական սպառնալիք եղան հայերու անկախ գոյութեան:

Կիլիկիան ալ, իբր հայկական ազատութեան եւ կառավարութեան երկարամեայ կեդրոնավայր մը,

դէպի անկում եւ քայքայում կ'երթար եւ այդ շնորհիւ ո՛չ միայն արտաքին յարձակումներու եւ կամ պետութիւններու հարւածներուն, այլ եւ ներքին բազմաթիւ երկպառակութիւններուն :

Վերջին Օրեր .— Այս ներքին կռիւներու եւ ընդհարումներու մէջ Լատինասէր կուսակցութիւնը՝ Լուսինեաններն՝ յաղթանակ տարաւ : Գահին վրայ բարձրացաւ Լեւոն Ե . Լուսինեանը, որ մեծ համակրութիւն կը վայելէր ինչպէս օտարներու, նոյնպէս նաեւ Հայերու կողմէ : Որքան ալ իր բնաւորութեամբ բարի ըլլար եւ աշխատանքով ալ՝ չեղոք եւ անաչառ, այնուամենայնիւ հայ չէր նա եւ բաւարարութիւն չէր տար Ազգայնական կուսակցութեան : Առաջին անգամ, երբ Լեւոն Ե . Կիլիկիա եկաւ եւ Սիսի Ս . Սօֆիա տաճարին մէջ թաղաւոր օծւեցաւ, նա նախ լատինական եւ ասլա հայկական ծէսով օծւեցաւ եւ այդպիսով արդէն ատելութիւնն սկսաւ եւ այս անգամ չատ կատաղի եւ անարդ բնաւորութիւն ստացաւ : Լեւոն իր թաղաւորական սկզբնական տարիներն անկարող եղաւ ներսը խաղաղեցնել եւ դուրսը՝ հաշտեցնել, որի սլատնառաւ ալ իր հեղինակութիւնն այնքան բարձր չը մնաց, որովհետեւ իր վրայ դրւած յոյսերը չ'իրականացան :

«Ազգայնական» կուսակցութիւնը դործի վրայ էր : Անոր անդամներու եւ կամ ղեկավարներու որոշումով ջանացին մէջտեղէն վերացնել սա լատինասէր կուսակցութիւնն ու Լուսինեան Տան տիրապետութիւնը : Այդ նպատակին հասնելու համար միակ միջոց գտած էին՝ ղեմել դրսի օտար պետութիւններուն

եւ առանձնապէս մահմետական: Եգիպտոսի Սուլթաններն արդէն պատրաստ էին այդ չրջանը կռիւ տալու եւ արդէն իրենց պալատական շրջաններու մէջ բաւական թւով հայ հաւատաւորիս իշխաններ ունէին, որոնց գլուխ կանգնած էր Աշոտ իշխանը: Հայերու միջամտութենէն օգտուելով եւ դաւանաւորիս հայ իշխաններու ներկայութենէն խրախուսւած Սուլթանն Ապուլէքիր զօրավարին հրամայեց 15000 զօրքով յարձակւիլ Կիլիկիոյ վրայ, գրաւել մայրաքաղաքը եւ բաւարարութիւն տալ Աղգայնականներու պահանջներուն: Մամլուք հրոսակախմբերն յարձակում գործեցին, պաշարեցին Սիւր՝ 1375 Յունիս 5-ին, աւերեցին գիւղերն ու քաղաքները, կոտորեցին անմեղ երկսեռ ժողովուրդը, թաղաւորներու շիրիմները բացին եւ անոնց ոսկորներն այրեցին, ոսկի-արծաթ եւ այլ թանկագին իրեր կողոպտեցին, քահանաներու լեզուներն ու մատները կտրեցին եւ ամեն տեսակ անգլխութիւն գործելով՝ հայ ժողովուրդը սարսափի մատնեցին:

Այդքանը բաւական չէր: «Աղգայնական» կուսակցութիւնը կը կամենար ամեն ինչ լման ընել եւ այդ պատճառաւ ալ թուղթ մը գրեց Բերիոյ Ըշրկ-թիմուր ամիրայետին, կաթողիկոսի գիտութեամբ եւ հաւանութեամբ, առաջարկելով որ դայ եւ Սիսը գրաւէ: Այս ալ, օգտուելով ստեղծուած նպաստաւոր կացութենէն, 15,000 զինուորով Կիլիկիա մըտաւ՝ Ապուլէքիրի բանակին միանալու:

Լեւոն արքան պարապ նստած չէր: Նա եւ իրեն հետ զինւած բոլոր իշխաններն եւ զինուորներն երդում ըրին՝ կռիւլ թշնամու դէմ մինչեւ վերջին

չունչ: Այդպիսի ոգեւորութեամբ, բայց ներքնապէս քայքայւած վիճակի մէջ, դիմադրութիւն ցոյց տւին եւ հերոսաբար ալ կռեցան, բազմաթիւ կորուստներ պատճառեցին թշնամուն, կոտորեցին անոնցմէ շատերուն եւ ստիպեցին բանակցութիւններու սկսելու: Թշնամին յարաբերութեան մէջ մտաւ Լեւոնի հետ, խոստացաւ բանակները ետ քաշել, լաւ պատիւներ եւ պաշտօններ տալ իրեն, եթէ միայն մահմետական կրօնն ընդունի: Այդ մեծ անարդանք էր Հայոց արքայի համար եւ նա անլախօրէն պատասխանեց «մենք հոս եկած ենք ո՛չ թէ մեր Աստուածըն ուրանալու ու մեր հայրենիքը մատնելու, այլ անոնց պաշտպանութեան մեռնելու: Բայց եթէ Սուլթանը կը զոհանայ իմ նախորդներէն վճարուած տարեկան տուրքով՝ պատրաստ եմ աւելին ալ վճարելու:»

Ազգայնականներու այդ դաւն անյաջող անցաւ եւ անոնք վճռեցին աւելի դործնական եւ անմիջական միջոցի դիմել, սպանել Լեւոն արքային: Այդ պատճառով ալ անոնք իրենց դաւալից ընդունեցին Գաղղիացի Մատթէոս Շապլը, որ Հայոց պետութեան դիւանապետի պաշտօնն ունէր: Սա կէս դիշերին ներս մտաւ Լեւոնի սենեակը եւ այդ միջոցով կամեցաւ սպանել եւ վերջ տալ Լուսինեան ցեղի տիրապետութեան դոյութեան, բայց անյաջող, որովհետեւ արքան առաջուց իմանալով եւ սպանութենէն քանի մը վայրկեան առաջ կռահելով, պարանով վար իջաւ իր սենեակէն եւ այդպիսով ազատեցաւ այդ դաւադրութենէն: Իրերու տրամաբանական ընթացքն էր այդ: Անկարելի էր դիմադրել երբ ներսէն եւ դրսէն

չըջապատւած էր թշնամիներով : Մահմետական հըրոսակներու հետ զուգընթաց կը գործէին ներքին դաւադիրները, որոնք չարիքի գլխաւոր ստեղծողն ու սնուցիչը եղան :

Յուսահատ եւ լքւած, միայնակ եւ անպաշտպան, զինւորապէս թոյլ եւ անկազմակերպ, Լեւոնն անկարող էր երկարօրէն դիմադրել համեմատաբար աւելի ուժեղ թշնամուն եւ այդ պատճառով ալ ստիպւած եղաւ կամաւորապէս տեղի տալ, անձնատուր ըլլալ Եգիպտոսի Սուլթանին : Նա պատւաւոր կերպով ընդունեցաւ Մամլուքներէն եւ Եգիպտոս տարւեցաւ՝ իր ընտանիքի եւ բազմաթիւ հայ իշխաններու հետ : Երկիրը մնաց միայնակ, քայքայւած, առանց քաղաքական-պետական առաջնորդի եւ ենթակայ միշտ դոսի թշնամիներու յարձակումներուն :

Կիլիկիոյ հայ քաղաքական կեանքը կանգն առաւ : Իր թագաւորն հալածական էր եւ կը պտտէր Եւրոպական արքունիքները : Ազատութեան եւ անկախութեան վերջակէտը դրւեցաւ եւ հայկական թագաւորութեան համար պատմութեան գերեզմանը փորւեցաւ : Եւ այդ բոլորի պատճառները, ինչպէս հին ատենները, նոյնն էին . Մահմետական աշխարհ, Ներքին երկպառակութիւններ, եւ Եւրոպական Քրիստոնեայ պետութիւններու անտարբերութիւն : Վերջին պատճառի վրայ բաւականաչափ ծանրացած է ինքը Լեւոն արքան, երբ իբր միջնորդ հանդիսացած էր Գաղղիոյ եւ Անգղիոյ միջեւ՝ Հարիւրամեայ Պատերազմը վերջացնելու, եւ երբ այդ առթիւ խօսած էր Ուէստմինիստրի մէջ գումարւած լորտերու եւ բարձրագոյն պաշտօնեաներու ժողովին մէջ, ըսելով .

«Աւա՛ղ, իմ թշւառութիւնս խիստ անսովոր է. բաղդն անդադար կը հարւածէ զիս՝ ստիպելով որ յանդիմանեմ զձեզ, թէ այս անդուծ պառակտումն է պատճառ իմ կործանմանս եւ Քրիստոսի թշնամիներուն անարդեւ յաղթական զէնքերուն: Իշխեցի ես ալ, եւ ահա այս մեծ թաղաւորս՝ տարաբաղդ աքսորական մը դարձած կ'ապրիմ՝ հեծելով ճակատադրին անդուծ հարւածներուն տակ, ճակատադրին՝ որ պսակը զարդ մը կը համարի իմ յուղարկաւորութեան հանդէսին, եւ թագն՝ իբրեւ պատանք մը մահւան դատապարտուած յանցաւորներուն:»

Այսպէս վերջացաւ Կիլիկիոյ Հայոց տիրապետութիւնը: Այսպիսի ցաւալի վերջաւորութիւն ունեցաւ Ռուբինեաց ցեղի տիրապետութիւնը՝ թէ՛ իշխանական եւ թէ՛ թագաւորական շրջաններուն մէջ: Այդ բոլորը, սակայն, անօգուտ անցած չեն: Հոն՝ Միջերկրականի եզերքներուն վրայ թառած Հայութիւնը, կրցած է հոն մտցնել քաղաքակրթութիւն մը, զարգացնել առեւտուրն ու վաճառականութիւնը, հաստատել բազմաթիւ դպրոցներ եւ բարեգործական հիմնարկութիւններ, ունենալ իր կառավարութիւնն ու բանակը, ցոյց տալ իր գործնական օժանդակութիւնը ինչպիսիքներուն, կռուիլ մահմետական վոհմակներու եւ արչաւող հորդաններուն դէմ եւ այդպիսով հաստատել հոն հայրենիք մը՝ իբրեւ Մայր Հայաստանի մէկ մասը:

Եւ այդ է զլիսաւոր պատճառներէն մին որ այժմ, համաշխարհային պատերազմէն վերջ, մենք՝ յենւած

սլատճական մեր իրաւունքներու, ներկայ իրական անհրաժեշտութեան եւ ապագայ Սմբողջական Հայաստանի կազմութեան վրայ՝ կը պահանջենք որ Կիլիկիան չ'դուրի որ եւ է սեփական հովանաւորութեան տակ, այլ կցւի Հայաստանին, որի անկասկածելի իրաւունքն է՝ ունենալ Կիլիկիան :

ԳԼՈՒԽ ԺԳ

ԱՐԴԻ ԿԻԼԻԿԻԱՆ

Կիլիկիան անհրաժեշտ վայր մ'է, որ պիտի կցւի Աղատ եւ Անկախ Հայաստանին: Այդ լոկ երազ եւ կամ փափաք մը չէ, այլ նաեւ կենսական խնդիր՝ թէ քաղաքական, թէ տնտեսական եւ թէ ռազմական տեսակէտներէ: Կիլիկիան իր բնական եւ աշխարհադրական դիրքով, ինչպէս նաեւ իր հարստութիւններով, շատերու ուշադրութիւնը իրեն դարձնող երկիր մ'է: Աւելի լաւ տեղեկութիւն կազմելու եւ գործնականապէս համոզելու համար այդ ճշմարտութիւններուն մենք մանրամասնօրէն ուշադրութիւն կը դարձնենք անոր բնական դիրքի եւ տնտեսական կեանքի վրայ:

Բնական Դիրք.— Կիլիկիան ընկած է Միջերկրական Ծովի հիւսիսային ափերուն վրայ եւ չրջապատւած է արեւելեան կողմէն Ամանուսի լեռներով, հիւսիսէն եւ արեւմուտքէն Տաւրոսի բարձրաբերձ

լեռներով: Իր հետ ունի Ալէքսանդրէտայի (հին դարերի Իւսոսի) եւ Տարսոնի ծոցերը: Ատկէ բացի անոր հետ կապւած են նաեւ Թաշաշա եւ Այասի խոր-
չերը: Իր մէջ կը պարփակէ քանի մը կարեւոր հըր-
ւանդաններ. Ռասէլիսանկիր, Մեքարսոս, Սարպի-
դոն, Զեփիւռիոն եւ Պոսիդոն անուններով: Անոր
անբաժանելի մասերը կը կաղմեն նաեւ քանի մը հա-
րեւան կղզիներ. Արադոս, Կոռիկոս, Դանա, Կաւա-
լիէռի եւ Պապադուլա:

Այդ տարածութեան մէջ մենք կը հանդիպինք
չափ մը լեռներու, որոնցմէ նշանաւոր են. Տաւրոսի
չղթան՝ Անդլիտաւրոս եւ Ամանոսի բազուկներով: Ա-
նոր գլխաւոր մասը կը կոչւի Բուլղարդաղ, որի գա-
ղաթը 11,408 ոտնաչափ բարձրութիւն ունի, Աք-
դաղը, Հաջին-դաղը, Ալա-դաղը, որոնք Ամանոսի
մասերն են եւ 7000 ոտնաչափ բարձրութիւն ունին:
Տաւրոսը եւ իր հարեւան լեռնաշղթաներն անկարող
էին առանց գետերի մնալ եւ իրենց ձիւնապատ գա-
ղաթներէն դէպի վար կը հոսին Տիւրամոս, Սարոս,
Կալիկադէնոս եւ Կիւդէնոս գետերը: Ատոնցմէ առա-
ջինը, որ հին ատենները Զիհան կը կոչէր, ամենա-
մեծ գետն է եւ բաղկացած է երեք գլխաւոր վտակ-
ներէ:

Ընդհանուր այս նկարագրութիւնն ալ ցոյց կու-
տայ Կիլիկիայի բնական ամբողթիւնները, անոր
դաշտերու համար ոռոգման ջրերու անհրաժեշտ ներ-
կայութիւնը եւ հանքերու առատութիւն: Այդ երկ-
րամասն իրապէս կը բաժնէ երկու գլխաւոր տարա-
ծութիւններու՝ դաշտային եւ լեռնային: Կեանքն
այդ երկու բաժանմունքներու մէջ բաւականաչափ

տարբեր է, ինչպէս նաեւ կլիման՝ զանազան: Առաջինի մէջ կան բազմաթիւ ճահճոտ տեղեր: Գետերու ջուրը կը ծնւի հողէն եւ առաջ կը բերէ վնասակար գոլորշիներ, իսկ ամառներն ալ շատ հեղձուցիչ օդ ունի: Ձմեռ շատ չի պատահիր եւ ձիւնն ալ սակաւ է: Ատոր վրայ աւելցրէք նաեւ հարաւարեւելքէն փչող չոր քամին եւ ամիրիկեան խորշակը, որ Միջերկրականի կողմէն կը փչէ եւ բաւականաչափ ալ հիւանդութիւն առաջ կը բերէ: Երկրորդ լեռնային մասը, մանաւանդ անոր ստորոտներն ու իր մէջը պարունակող բլրադաճաթները բոլորովին տարբեր են եւ զովարար օդի ու կանաչազարդ մարգագետիններու շնորհիւ հաճելի ամառանոցներու բուն կը հանդիսանան:

Կիլիկիան իր մէջ կը պարունակէ Ադաճայի Անթիպալ վիլայէթը. Ադանայի, Իշիլի, Քոզանի եւ Ջերելի-բերեքեթի գաւառներով եւ որոնց ընդհանուր տարածութիւնն է 718 քառակուսի մղոն: Գոնիայի, Սեբաստիայի, Անկարիայի եւ Հալէպի վիլայէթներու մէկ մասերը (Մարաշ, Ջէյթուն, Այնթապ, Հըռոմէլլայ, Պէյլան, եւ այլն:)

Երկրի մը բնական դիրքի հետ կապւած են նաեւ իր հարստութիւնները, որոնցմով միայն տեղի ժողովուրդն հնարաւորութիւն կ'ունենայ ապրելու եւ հարստանալու:

Կիլիկիայի հանքերէն կարելի է յիշատակել՝ կրաքար, երկաթ, կապար, արծաթ, բորակ, աղ, ծծումբ, սեւ ձիւթ եւ ուրիշներ, որոնց մասին դեռ վերջնական հնարաւորութիւն չը կայ բան մը ըսելու, որովհետեւ վերջին հարիւրաւոր տարիներու ընթաց-

քին, երբ Եւրոպայի մէջ ճարտարարւեստը զարգացած է, մեզ մօտ հիւրընկալութիւն դտած չէ եւ մեր երկիրն ալ մնացած է կոյս :

Հսկայական այդ լեռնաշղթաները եւ մանաւանդ անոր կրային կազմութեան պատճառով անկարելի է որ ջերմուկներ (հանքային ջրեր) չըլլան : Ատոնցմէ յայտնի են Իլիջէ, Ս. Կարապետ Վանքի եւ այլ ջերմուկները :

Դաշտային Կիլիկիան իր արգաւանդ հողով շատ նշանաւոր է եւ առատօրէն իր ծոցին մէջ կը բուսցնէ ցորեն, խաղող, դարի, կորեկ, բամբակ, բրինձ, շաքարեղէն, եւ այլն : Կենդանիներու մէջ կրնանք հաշել ընտանի կենդանիներու ամեն տեսակը . իսկ վայրենիներէն՝ վիթ, եղնիկ եւ եղջերուներու զանազան տեսակներ : Իր բնական դիրքն ու հարստութիւնները ցոյց կուտան այդ երկրամասի կարեւորութիւնը՝ արտահանութեան, վաճառականութեան, քաղաքական եւ ռազմական տեսակէտներէ :

Տնտեսական Կեանք.— Երկրի մը տնտեսական կեանքի զարգացումը մեծապէս չափով կապ ունի իր կառավարութենէն եւ ընդհանուր առմամբ քաղաքական կեանքի աստիճանէն : Կիլիկիայի բնական հարստութիւնները . հանքերը, անտառները, բարեբեր դաշտերն ու կենդանիները ոչ մի նշանակութիւն չեն ունենար, եթէ երբ եւ իցէ կառավարութիւնն յատուկ ուշադրութիւն չդարձնէ եւ մշակման միջոցներու մասին չմտածէ : Տաճկաստանի պէս յետամնաց եւ անկիրթ երկիր մը, անոր պետութեան պէս ոճբադործ եւ վայրի բնազդներով օժտւած ղեկավարներու ներ-

կայութիւնը բաւականաչափ հիմունքներ են մտածելու որ Կիլիկիան անկարող էր բարգաւաճիլ եւ իր բոլոր հարստութիւններով՝ համաշխարհային շուկայի մէջ տեղ բռնել։ Չկան մշակման համար նորագոյն մեքենաներ, գործիքներ, աշխատանքը եւ գիտութիւնը համապատասխան կերպով կազմակերպած չեն, կանոնաւոր հաղորդակցութեան միջոցներ կը պակսին, Միջերկրականի մերձաւորութիւնը նպատակաւորմար կերպով չի օգտագործւիր եւ որ ամենազըլ-խաւորն է՝ ապահովութիւն գոյութիւն չունի։

Եթէ այդպիսի դրութեան մէջ գտնւած երկիր մը կրցեր է որոշ բաներ արտադրել եւ զբաղել ներածութեամբ ու արտածութեամբ, այդ ալ բաւականաչափ ապացոյց է թէ՛ լաւ կառավարութեան ձեռքի տակ այդ հողամասը կրնայ պարծանք ըլլալ եւ պատիւ բերել որ եւ է պետութեան։

Եւրոպական պետութիւններն ալ իրենց որոշ հետաքրքրութիւնը ցոյց կուտան եւ շահագրգռած են այդ շրջանի թէ՛ բերքերով եւ թէ՛ արտադրութեամբ։ Այսօր ալ, Համաշխարհային Պատերազմէն վերջ, Մեծ պետութիւններն ալ նոյն հետաքրքրութիւնը ցոյց կուտան եւ այդ պատճառով ալ կարեւոր է աւելի երկար կանգն առնել տնտեսական կեանքի զանազան ձեւերու եւ արտադրական ապրանքներու քանակներուն վրայ։ Յոյց տալու համար թէ մեծ պետութիւններէն Անգլիան եւ Ֆրանսիան որքան հետաքրքրւած են, բաւական է յիշել որ 1883 թւի Մերսինայէն Ադանա երկաթուղային գծի շինութեան հա-

մար հանւած 8250 բաժիններէն 3500 հատը գնած են Անգլիացի դրամատէրներ, իսկ Ֆրանսիացիները՝ 2500 հատ :

Կիլիկիան հանդիսացել է նաեւ իբրեւ շուկայ՝ արտածութեան եւ ներածութեան համար : Դեռ 1890 թւին այդ շրջաններէն ապրանքներ տարւել են ուրիշ վայրեր 4½ միլիոն դոլարի, որմէ 3 միլիոնը միայն Մերսինի նաւահանգիստէն դուրս ուղարկւած է : Ապրանքներ ներմուծւել են մօտ 3½ միլիոնի, որոնց մեծ մասը եկած է Ֆրանսիայէն եւ Անգլիայէն՝ դըլ-խաւորապէս երկաթէ եւ սղինձէ սլտորաստւած մանր ապրանքներ, ինչպէս նաեւ ճոթեղէն :

Յոյց տալու համար Եւրոպական երկու մեծ պետութիւններու տնտեսական կապակցութիւնը Կիլիկիայի հետ, մենք առաջ կը բերենք քանի մը կարեւոր եւ դիտելի թւեր :

Ֆրանսա. — 1890-ին Մերսինից դէպի զանազան երկիրներ ուղարկւեցին 25 տեսակ ապրանքներ եւ Ֆրանսիա հետեւեալ բաժինն ստացաւ :

Գարի. — 107 հազար դոլարի, որմէ 101 հազարի չափ ուղարկւեց Ֆրանսիա :

Յորեն. — 494 հազար դոլարի, որմէ 368 հազար միայն Ֆրանսիայի համար :

Վարսակ. — 107-400 հազար դոլարի արտահանւեց, որմէ 101,200 դոլարի Ֆրանսիա :

Բամբակ. — 900,000 դոլարի (14,000 հակի քանակութեամբ), որմէ մեծագոյն մասը դարձեալ Ֆրանսիա ստացաւ՝ 360,000 դոլարի :

Մեղրամոմ.— 44,000 դօլարի դուրս տարւեցաւ եւ 20,000 դօլարի արժողութեամբ միայն Ֆրանսիա ուղարկւեցաւ :

Կանեփ.— 5,600 դօլարի միայն օտար երկիրներ ուղարկւեցաւ , որմէ Ֆրանսիային բաժին ընկաւ 4,000 դօլարի :

Քնջուք.— 270,000 դօլարի , որմէ 176,000ը Ֆրանսիա տարւեցաւ :

Խաշիսաշ եւ Ծիրանի Կորիզ.— 8,000 դօլարի , որմէ 3 հազարինը՝ Ֆրանսիա :

Գազի Խեթ.— 38,600 դօլարի արտահանւեցաւ , եւ մեծ մասը՝ 20,000ի՝ Ֆրանսիա :

Բուրդ.— 230,000 դօլարի եւ ամենաչափը նորէն Ֆրանսիա մտաւ՝ 160,000 դօլարի :

Մորթի.— 94,000 դօլարի , որմէ 50,000ը Ֆրանսիա տարւեցաւ :

Զամիչ.— 68,000 դօլարի արտահանւեցաւ եւ Ֆրանսիա բաժին ունեցաւ 30,000ի :

Մետաքսի Բոժոժ.— 8,000 դօլարի միայն տարւեցաւ դուրս , եւ Ֆրանսիա ուղարկւեցաւ 6,000 դօլարի :

Այս փոքրիկ ցուցակն ալ ցոյց կուտայ որ Ֆրանսիան բաւականաչափ չահագորդուած է Կիլիկիայով , եւ իր չահերու պաշտպանութեան համար նա կը ջանայ ամեն միջոցի դիմել : Ընդհանուր արտահանութեան գումարէն՝ մօտ 3 միլիոն դօլարի , որմէ Ֆրանսիա

սիան մօտ $1\frac{1}{2}$ միլիոն դօլարի, $1\frac{1}{2}$ -ի չափ կը ներածէ եւ իր տեղական կարիքներուն բաւարարութիւն կուտայ: Այս միայն արտահանութիւնն է: Կայ եւ ուրիշ երկիրներէն ներածութիւնը, որ 1890 թւին, նոյն նաւահանգստի հաշիւներու վրայ յենւած, ունեցել է մօտ 1,700,000 դօլարի եւ որմէ Ֆրանսիայէն եկած է 274,800 դօլարի, որ ըսել է $\frac{1}{8}$ մասը ամբողջ ներածութեան:

Ֆրանսիայէն բերւած ապրանքներն են.

Խմիչքներ. — 3,000 դօլարի (ընդհանուրը՝ 8,000:)

Սուրճ. — 40,000 դօլարի, 53,400-էն:

Հաւեմունքներ. — 13,600-էն՝ 5000 դօլարի բերւած է Ֆրանսիայէն:

Կապար, Անագ, Պոպպատ եւ Պղինձ. — 14,000 դօլարի՝ ընդհանուր 25,000-էն:

Պատրաստւած Կաշի. — 40,000, ընդհանուր ներածւած 74,000 դօլարէն:

Այծի Մազ. — 31,000 դօլարի ներածւեց, որմէ 14,000-ը Ֆրանսիայէն:

Այսպիսով Ֆրանսիան բաւականաչափ հետաքրքրւած է Կիլիկիայի խնդիրով եւ եթէ անիկա հին եւ բռնակալ կառավարութեան օրով կրցել է տարեկան $1\frac{1}{2}$ միլիոնի ապրանք ստանալ եւ $\frac{1}{4}$ միլիոնի ալ ապրանք ծախել, կը ծրագրէ եւ կը մտածէ, իր տիրապետութեան եւ ազդեցութեան տակ առնել՝ աւելի լաւ հիմունքներու վը-

րայ դնել առեւտուրը, արդիւնաբերութիւնը եւ տընտեսութիւնը: Այդ թւականին՝ 89-90՝ 310 շոգենաւներ մտած են Մերսինի նաւահանգիստը, որոնցմէ 96 Անգլիական եւ 68 Ֆրանսական էին:

Դեռ Ֆրանսիայի շահերը չվերջացան ասով: Այդ միայն մէկ նաւահանգիստն էր: Այժմ անցնենք Իսկէնտէրունի կամ Ալէքսանդրէտա նաւահանգիստին, որ կարեւոր եւ խոշոր նշանակութիւն ունեցող կեդրոն է: Նոյն թւականին այդ նաւահանգիստը մտած են 274 շոգենաւեր, որոնցմէ 69ը անգլիական եւ 65ը Ֆրանսիական ընկերութիւններու պատկանող:

1890 թւին այս նաւահանգիստէն արտահանւեր է $4\frac{1}{2}$ միլիոն դօլարի ապրանք, որմէ դէպի Ֆրանսիա ուղարկւած է 868,489 դօլարի եւ այդ հետեւեալ ապրանքներ են.

Բուրդ՝ 435,786 դօլարի, Արմտիք՝ 110,960 դօլարի, Գիտոոր եւ Գարի՝ 83,146 դօլարի, Պիստակ, Նուս եւ Չամիչ՝ 52,538 դօլարի, Մետաքս՝ 35,461 դօլարի, Բամբակ՝ 21,456 դօլարի, Քնջուք՝ 4,186 դօլարի, Մեղրաւոմ՝ 8,240 դօլարի, եւ այլն ապրանքներ:

Նոյն թւականին Իսկէնտէրուն ներմուծեց $8\frac{1}{2}$ միլիոն տօլարի ապրանք, որմէ $1\frac{1}{2}$ միլիոն տօլարի արժողութեամբ Ֆրանսիայէն եկած է, գլխաւորապէս ձեռագործ եւ բամբակեղէն, դեղօրայի, մետաքսեղէն, մորթ եւ կաշի, չաքար, սուրճ, դինի, թղթեղէն, ապակեղէն, պղպեղ եւ այլ դործածական ապրանքներ:

Այսպիսով մենք կը տեսնենք որ այդ երկրամասի վիճակով բաւականաչափ հետաքրքրւած է Ֆրանսիան եւ գլխաւորապէս իր վաճառականութիւնը : 28 տարի առաջ ունեցած թւերու հիման վրայ եւ միայն այդ երկու նաւահանգիստներու միջոցաւ Ֆրանսիան Կիլիկիայէն ապրանք ստացել է՝ $2\frac{1}{2}$ միլիոնի արժողութեամբ եւս ներմուծել է՝ մօտ 2 միլիոն արժողութեամբ : Այդ մօտ 30 տարի ասկէ առաջ : Ապահովաբար կրնանք ըսել որ այդ ժամանակամիջոցի մէջ ամբողջ առեւտուրը տասնապատիկ աւելցած կ'ըլլայ եւ ապագային, աւելի լաւ պայմաններու չնորհիւ, յոյս կայ որ բազմապատիկ : Ֆրանսիայի վրայ առանձին ուշադրութիւն դարձրինք, որովհետեւ Խաղաղութեան Վեհաժողովի նախօրեակին Ֆրանսիայի արտաքին գործոց նախարար Պ. Ստեփան Պիչօնը բացարձակապէս յայտարարեց իր կառավարութեան նպատակը՝ իր թեւարկութեան տակ առնել Սիւրիան եւ Կիլիկիան :

Ատոր հետ մրցակցող Անգլիական վաճառականութիւնը կայ, որի պաշտպանութեան համար ալ Անգլիա իր տիրապետութեան տակ առած է Կիպրոս կղզին, որ պահապանի պէս կը հսկէ այդտեղի ջրերն ու մուտքերը : Այդ վերոյիշեալ թւականին, 1890ին, Մերսինի նաւահանգիստէն արտահանւել է դէպի Անգլիա՝ 184,600 դօլարի ապրանք եւ ներմուծւել է՝ մօտ $\frac{1}{2}$ միլիոնի արժողութեամբ ապրանքներ :

Արտահանւած նիւթերէ գլխաւորներն են շինաքայր, բամբակ, բամբակի հատ, խաշխաշ եւ ծիրանի

կորիզ, գազի խէժ, բուրդ, ափրոն, անասուններ եւ չոր մրգեր :

Ներածւած ապրանքներ են .— Երկաթի բանւածքներ, զգեստներ եւ չթեղէն, մեքենաներ եւ գործիքներ : Իսկանտերունի նաւահանգստէն արտահանուել են դէպի Անգլիա 412065 դօլ.ի ապրանքներ, որոնցմէ աչքի զարնողներն են բուրդ, ձեռագործ, արջառ եւ ոչխար (Եգիպտոսի համար), ուտեստ, գիտոր, պղինձ, բամբակ, այծի մազ, մեղրամոմ եւ այլ կարելոր հում եւ պատրաստւած նիւթեր : Նոյն թւակաւին, նոյն նաւահանգստով, Կիլիկիա ներմուծեց մօտ $8\frac{1}{2}$ միլիոն դօլարի ապրանք, որմէ $4\frac{1}{2}$ միլիոնը միայն՝ Անգլիայէն : Այս կէտն յատուկ ուշադրութեան արժանի է :

Ներմուծւած գլխաւոր ապրանքներն են .

Ձեռագործ եւ Բամբակեղէն .— 5,084,202 դօլարի, որմէ Անգլիայէն ստացուել է մեծագոյն մասը՝ 3,706,310 դօլարի :

Ասուեղէն (չուխա) .— 356,328 դօլարի, որմէ 87,828 դօլարի Անգլիայէն :

Լեղակ .— 285,920 դօլարի, եւ ամբողջն ալ Անգլիայէն :

Մորթ եւ Կաշի .— Անգլիայէն եւ Եգիպտոսէն միասին մօտ 50,000 դօլարի :

Բանուած Պղինձ .— 131,136 դօլարի, որմէ մեծ մասը՝ 126,712-ը Անգլիայէն :

Երկաթի Բանւածքներ .— 165,898 դօլարի, որի

խոշորագոյն մասը՝ 91,564 զօլարի բերած է Անգլիայէն: Միւս նիւթերէն կարեւորներն են կապար, բրինձ (Եգիպտոսէն), կաթուած մետաքս, պղպեղ եւ համեմունք:

Վերոյիշեալ երկու պետութիւններու ստացած եւ ծախած ապրանքներու թւական յարաբերութիւնները ցոյց կ'ուտան որ Ֆրանսիան աւելի շատ ապրանք կ'առնէ, իսկ Անգլիան՝ կը բերէ:

Այս երկու պետութիւններու շահագրգռութենէն դուրս կայ եւ դոյութիւն ունի հայ ժողովրդի հետաքրքրութիւնը եւ առեւտրական-տնտեսական շահը: Այդ երկուսի մրցակցութեան կողքին կ'ապրի եւ հայերու իրաւունքի խնդիրը եւ մենք անտես առնել չենք կարող այդ եւ հետեւեալ պատճառաբանութիւններով:

Քաղաքական.— Պատմականօրէն այդ շրջանը կը պատկանի մեզի: Մօտ չորս հարիւր տարւայ ընթացքին, 11-րդ դարէն սկսեալ, այդ շրջանը կը պատկանէր հայերուն եւ կը կառավարուէր հայ իշխաններու եւ թագաւորներու միջոցաւ: Մենք ունեցել ենք մեր պետութիւնը՝ իր օրէնքներով եւ դատարաններով, իր բանակով եւ կռիւններով, իր եկեղեցիներով եւ դպրոցներով, իր գրականութեամբ եւ պատմութեամբ: Այդ ժամանակաշրջանին հայերը թափած են իրենց արիւնը, կուած ու դիմադրած են բազմաթիւ թշնամիներու, մեծապէս օժանդակած են Եւրոպայի քրիստոնեայ պետութիւններու պատերազմներուն՝ թիւրքերու դէմ եւ անբաժանելի մասնիկը

եղած են ինչպիսիք արշաւանքներուն եւ այդպիսով կատարած են խոշոր քաղաքակրթական դեր : Ստորկութեան շրջանին , երբ Եւրոպական պետութիւններու դաւերուն շնորհիւ Հայաստանը թողնւած էր միայնակ եւ անպաշտպան , երբ Թրքական կառավարութեան հալածանքներուն ենթարկւած էր մեր ժողովուրդը եւ Կիլիկիան ալ ծանր հարկերու տակ էր , Հայութիւնն իր որդիներու արիւնով ներկած էր այդ շրջանները՝ Ազատութիւն ձեռք բերելու եւ բռնակալութիւնը տապալելու նպատակաւ : Երկար տարիներու ընթացքին եւ շատ հին ժամանակներէն սկսած , Հայութիւնը այդ շրջանի մէջ մեծամասնութիւն կազմած է եւ իր ամենէն ողբալի դրութեան ատեն միշտ ալ թւով բարձր եղած է :

90-ական թւականներուն Ադանայի շրջանի մէջ կ'ապրէր 403,440 մարդ , որմէ 168,990-ը քրիստոնեաներ էին , որ ըսել է թէ սղղաբնակութեան մեծ մասը : Քրիստոնեաներու մեծ տոկոսն ալ հայերն են . 97,450 (լուսաւորչական՝ 69,300 , հայ կաթողիկ՝ 11,550 եւ հայ- բողոքական՝ 16,600) :

Այդ բոլորէն դուրս մենք իրաւունք ունինք Կիլիկիայի վրայ , որովհետեւ կը կամենանք կազմել քաղաքական ամբողջութիւն եւ միաժամանակ յարմարութիւն ունենալ՝ վտանգաւոր պայմաններու մէջ դնուած ատեն շուտափոյթ օգնութիւն ստանալ Եւրոպայի մէջ համակիր եւ բարեկամ պետութիւններէն : Այդ կարիքը շատ վաղուց կը զգացէր , բայց յատկապէս երեւան եկաւ Համաշխարհային Պատե-

րազմի ատեն, երբ Ասիայի մէջ գտնւած բոլոր մը քըրիստոնեայ հայութիւնը կը կոտորէր եւ երբ ուրիշի նաւերն անկարող էին Տաւրոսն ի վեր մագլցել: Մենք չըջապատւած պիտի ըլլանք, դժբախտաբար, մահմետական տարրերով եւ իբր հարեւան պիտի ունենանք մեր նախկին տէրերը. Թիւրքիա, Պարսկաստան, Գիւլղեր եւ Կովկասի Թաթարներ, որոնք մենք ըսելէ կրնան «սրբազան զինակցութեամբ» մը մեզի բնաջնջելու ծրագիրը ձեռք առնել: Մենք կրնանք միայնակ մնալ: Եւ Կիլիկիան է այն յարմարագոյն ամրոններէն մին, որ կրնայ մեր բարեկամ պետութիւններու համար անվտանգ խարխիս հանդիսանալ՝ իրենց զօրքերը ցամաք հանելու ատեն եւ այդ դէպքում ոչ մի չքմեղանք կրնայ ազատել անոնց:

Այս եւ վերոյիշեալ պատճառները անխախտելի հիմունքներ են՝ պահանջելու Կիլիկիան եւ դարձնելու զայն իբրեւ ամբողջական Հայաստանի անբաժանելի մասը:

Վաճառակամական. — Կիլիկիան Հայաստանի մէկ կարեւոր դուռն է, որի վրայ արժէ լրջօրէն խորհիլ: Մեր երկիրը հարուստ եւ կոյս է եւ պէտք է ջանալ զայն օգտագործել՝ մեր ժողովրդի յառաջագիմութեան եւ զարգացման համար: Մեր բոլոր արտադրութիւնները, հանքերը եւ երկրագործութիւնն այնքան ալ բնականոն վիճակի մէջ չեն կարող դրտնըւիլ, եթէ հնարաւորութիւն չունենանք դրսէն ապրանքներ եւ գործիքներ բերելու, իսկ ներսէն՝ դրսի աշխարհն ուղարկելու, որոնք երկրի մը տնտեսական

կեանքի բարդաւաճման անհրաժեշտ պայմաններն են : Դեռ նախնական շրջաններուն մէջ, երբ մեր երկիրն աւերակ է եւ քանդւած, պէտք ունինք արտաքին աշխարհի մեծագոյն օժանդակութեան : Մենք կարիքը պիտի զգանք բազմաթիւ մեքենաներու եւ գործիքներու՝ երկրագործութեան եւ արդիւնաբերութեան մէջ եւ այդ բոլորը որքան աժան եւ արագ բերւի, այնքան աւելի օգտակարութիւն ունի : Մենք պէտք է օգտուինք Ներսիսիական եւ Ամերիկեան արդի տնտեսական զարգացումէն եւ հնուցութիւնը թողած, նորին պիտի փարինք՝ կեանքէն ետ չմնալու նպատակաւ : Մեր երկրի հարստութիւններն ու բերքերն ալ դուրս տանելու պէտքը պիտի ունենանք եւ այդպիսով կարող պիտի ըլլանք աւելի լաւ պայմաններու մէջ ապրիլ եւ հարստանալ : Հայաստանի հարաւային եւ հարաւ-արեւմտեան շրջանը՝ Տիգրանակերտ, Մարտին, Մալաթիա, Խարբերդ, Մարաշ, Հաճըն, Զէյթուն, Ատանա, Սիս եւ այլ շրջաններ, իրենց աշխարհագրական դիրքով աւելի մօտ ընկած են Միջերկրականին եւ Ալեքսանդրետա ու Մերսին նաւահան դիստները մեր վաճառականութեան գլխաւոր խարխիւները պիտի կազմեն : Որ եւ է օտար պետութիւն, որքան ալ բարեկամ եւ ազատամիտ ըլլայ, եթէ տիրէ այդ շրջաններուն եւ իր հսկողութեան տակ առնէ Կիլիկիան, մեր վաճառականութիւնը կը հանդիպի բազմաթիւ խոչընդոտներու եւ օտար օրէնքներու արգելադիր զժլարութիւններուն : Մեր ստանալիք եւ ուղարկելիք ապրանքները, նոյնիսկ դիտմամբ

կարող են շարաթներով «քնանալ» այդ երկու կարեւոր հիւրանոցներուն մէջ եւ այդ ուշացումով մեր վաճառականութեան վարկը կը կոտրելի ու մենք ըստիպւած կ'ըլլանք միջազգային ծանրակշիռ յարաբերութեանց առջեւ դնուիլ: Հայկական կառավարութեան տիրապետութեան ատեն, երբ ամեն բանի հրահրողութիւնը հայ օրէնքներով եւ հայ պաշտօնեաներով կ'ըլլայ, մենք մեծ յոյս կ'ունենանք որ դժւարութիւններ չենք ունենար եւ կամ սակաւ նեղութիւնները դիւրութեամբ կը վերացնենք, որովհետեւ տիրող իշխանութիւնը մերն է: Օտարը միշտ պիտի մտածէ իր մասին եւ շատ անգամ, օգտուելով մեր առօրեայ կարիքներէն, իր ամենավատ եւ ամենասուղ ապրանքները պիտի քէ առաջ եւ մենք ստիպւած պիտի ըլլանք առնելու՝ ուրիշ աղբիւրներէ զրկւած ըլլալու պատճառաւ: Արդէն տեսանք որ Ֆրանսիան եւ Անգլիան մեր շատ ապրանքներու կարիքն ունին: Ատոնց հետ մէկտեղ մենք ապրանքներ ուղարկած ենք նաեւ Եգիպտոս, Իտալիա, Յունաստան, Աստորիա, Գերմանիա, Ամերիկա եւ այլուր եւ ապա ուրեմն այդ կարեւոր շուկաներու հետ մեր արագ յարաբերութիւնները պահպանելու միջոցներու մասին պիտի մտածենք: Այդ ճանապարհով մենք Եւրոպայի հետ աւելի դիւրին հաղորդակցութեան մէջ կրնանք ըլլալ եւ մեր հասարակական-տնտեսական կեանքն ալ կըրնայ աւելի ազդելի այդ մեծ ժողովուրդներու կողմէն: Բոլոր խնդիրներուն ալ նայելու ենք մեծագոյն եւ անհրաժեշտութեան եւ օգտակարութեան

տեսակէտէն : Մեզի համար Կիլիկիան իր մէջ կը պարունակէ այդ երկու խոշոր առաւելութիւններն ալ եւ այդ պատճառով է որ զայն միացուցած ենք, դոնէ մեր պահանջներուն մէջ, Աղատ եւ Անկախ Հայաստանին :

Տնտեսական .— Երկրի մը բնական հարստութիւններու օգտագործումը պիտի մնայ այդ շրջանի կառավարութեան : Հայ ժողովուրդի տնտեսական դրութիւնը բաւականաչափ քայքայւած է : Պատերազմի չորս տարին մեր ազգի գլխին կատարեալ փորձանք եղաւ : Յաճախակի սպանութիւններն ու տեղահանութիւնները, անլուր վազանութիւններն ու անպատիժ թալանները մեզի հասցուցած են չճաւարութեան : Մեր բոլոր հարստութիւնները եւ ունեցւածքը զրաւած են , մեր տները , դպրոցներն ու եկեղեցիները քանդւած են : Մենք կարիք ունինք վերածննդութեան եւ վերաշինութեան : Մեր տնտեսական կեանքը բնականոն վիճակի մէջ դնելու համար պէտք պիտի զգանք ո՛չ միայն մեր ներքին աշխատանքին , մեր ընդունակութիւններու կեդրոնացման եւ դործադրութեան , այլ եւ օտար պետութիւններու դրամական օժանդակութեան :

Այդպիսի աննախանձելի վիճակի մը մէջ մենք պարտաւոր ենք մեր երկրի բոլոր հարստութիւնները մեր ձեռքը պահել եւ օգտագործել նպատակայարմար կերպով եւ ոչ թէ զայն թողնել ուրիշ պետութեան մը : Եթէ մեր երկրի երեսին դառնաւ բոլոր դանձերը տարել են եւ զրկել մեզ արդէն ձեռք բերած բա-

րիքներէն, գոնէ յուսով ենք որ մեր լեռներու եւ հողերու տալի գտնւած հարստութիւնը մեզի պիտի մընայ, եւ մենք կարող պիտի ըլլանք ատոնցմով ապրիլ եւ ապրեցնել ապագայ մեր սերունդը :

Պէտք է որ մեր երկիրը ուրիշիմ յանձնւի, երբ մենք անոր այդքան պէտք ունինք: Կլիկիկիան մեզի համար հարստութիւն մ'է եւ արդիւնաբերութեան ամեն յարմարութիւն ունեցող վայր: Մենք հաճոյքի եւ կամ զւարճութեան համար է որ զայն կը պահանջենք, այլ իրական կարիքին եւ պահանջներուն գոհացում տալու դիտումով: Արդէն մենք քանի մը կարեւոր թուումներ ըրինք, որոնք պարզապէս ապացոյցներ են որ՝ այդ շրջանի լաւ եւ կատարելագործւած մշակումով մենք կարող կ'ըլլանք աւելի ապահով եւ բարեկեցիկ վիճակի մէջ ապրիլ:

Մենք հնարաւորութիւն պիտի ունենանք մշակելու աղը, որ կը գտնւի Սարոսի եւ Ջահանի գետաբերաններու մօտ: Հսկայական տարածութեան վրայ ընկած են Աքչէ-Դէնիզ, Հասան-Դէգէ եւ Բէբէլի լըճերը, որոնցմէ կը պատրաստեն աղը: Ամեն ինչ առաջ կը տարւի նահապետական ձեւով: Լաւ գործիքներով եւ նորագոյն միջոցներով եթէ մշակւի եւ կամ աւելի ճիշտ պատրաստւի, կարող կ'ըլլանք ո'չ միայն բաւարարել շրջանի կարիքները, այլ եւ արտահանել: Միջին թուով, տաճկական կառավարութեան մեթօդներով մշակած ատեն, տարեկան 150000 փութ (մօտ 2 միլիոն ֆաունտ) աղ ստացւած է: Լաւ մշակութեամբ մենք կարող կ'ըլլանք վերոյիշեալ թիւը հնգապատկել եւ տասնապատկել:

Այդ շրջանի արտադրութեան մէջ առաջնակարգ տեղ պիտի բռնեն հացահատիկները, հանքերը, բամբակը, կենդանիները, եւ այլն: Հացահատիկներու համար ցորեն, գարի, վարսակ, քնջութ կարող կ'ըլլան մեծ ասպարէզ ունենալ, եթէ հողերը լաւ մշակւին եւ զարգացած ձեւով ալ առաջ տարւի աշխատանքը: Հանքերու մասին արդէն յիշողութիւն ըրած ենք եւ ատոնց մէջ երկաթը, արծաթը, կապարը եւ ոսկին գլխաւոր տեղը կը բռնեն: Հին կառավարութիւնն այդ բոլորին ձեռք չի տւել, վախցել է գետնի խորը գնալ, գործարաններ բաց անել, բանւորութիւն առաջ բերել՝ կարծելով թէ այդպիսով զարկ տւած կ'ըլլայ հայերու ինքնագիտակցութեան եւ պատճառ հանդիսացած՝ քաղաքական յեղափոխութեան:

Վերոյիշեալներու վրայ մենք աւելացնելու ենք բուրդը, զանազան արմտիք, ձիթապտուղ, կենդանիներ, նուշ, չամիչ, մորթի եւ կաշի, մետաքսի բոժոժ, խէժ, շինութիւններու համար լաւ եւ դիմացկուն քայր, ծխախոտ, մեղրամոմ, այծի մազ, օճառ եւ այլ զանազան նիւթեր:

Այդ բոլորը մշակման եւ զարգացման պէտքը ունին եւ կրնան հանդիսանալ իբրեւ ատաղձներ՝ մեր երկրի հարստութեան համար: Իբրեւ օրինակ կըրնանք յառաջ բերել Մարաէի 1890 թւականի բերքը եւ տեսակները (*).—

(*) Այս եւ վերոյիշեալ թւերն ու տեղեկութիւնները բացառապէս քաղած ենք «Արաքս» մատենադարանի Կիլիկիա գրքէն, հրատարակած Պետերբուրգ, 1894 թւին:

Յորեն	728,000	քիլէ
Գարի	408,000	»
Մսրացորեն	4,000	»
Հաճար	28,000	»
Վիգահունտ (պուրչադ)	7,000	»
Կորեկ	43,000	»
Քնջութ	3,000	»
Բրինձ	37,000	»
Բակլայ	3,500	»
Լուբիա	3,350	»
Սիսեռ	6,800	»
Ոսպ	5,400	»
Գետնախնձոր	5,500	քաշ
Բամբակ	176,000	օխա
Ծխախոտ	15,000	»
Գահրի	4,000	»
Սակամոնի	13,000	»
Գխտոր (noix de galle)	1,250	»
Խողկաղինի ուռ	14,500	»
Թուզ	2,800	»
Ընկոյզ	11,000	»
Նուշ	600	»
Պիստակ	10,000	»
Կաղին	2,750	»
Նուռ	16,000	»
Սեխ եւ ձմերուկ	410,000	»
Խնձոր, տանձ, ծիրան	42,000	»
Սոխ	197,000	»
Ախտոր	15,000	»

Զիթապտուղ	200	»
Զամիչ	1,600,000	»
Գետնապիստակ (հապի լէզիզ)	13,500	»
Աղտոր (սոմազ)	73,000	»
Զաման (քիմիոն)	8,000	»

Ատոր վրայ մենք պարտաւոր ենք յիշել նաեւ կենդանիներ, անասուններ, որոնք կ'արածին գեղեցիկ դաշտավայրերի մէջ.

Ոչխար	105,800	գլուխ
Այծ	284,700	»
Անկուրիոյ այծ	1,050	»
Եզ	24,600	»
Գոմէշ	2,400	»
Ցուլ	1,800	»
Կով	23,700	»
Հորթ եւ երինջ	20,000	»
Զի, զամբիկ, յովատակ	6,700	»
Զորի	1,900	»
Էշ	17,250	»
Ուղտ	1,250	»
Հաւ	153,000	»
Հնդկահաւ եւ բադ	5,700	»
Մեղուի փեթակ	12,500	»

Այս թիւերն ալ բաւական են եզրակացնելու որ հոտ, լաւ ձեռքերու եւ ազատ ու հարազատ կառավարութեան հսկողութեան տակ, մենք կարող կ'ըլլանք մշակել մեր երկրի տնտեսութիւնը եւ ունենալ լաւ արդիւնք:

Այսպիսով, ուրեմն, Կիլիկիան մեզի համար քա-

դաքական, վաճառականական եւ տնտեսական անհրաժեշտութիւն է եւ մենք անկարող ենք դիւրաւ գրկել այդ շրջանէն :

Եւ մենք, դարերու տանջանքներու բովէն անցած, Հայ Ժողովրդի բեկորներս, որ կրցանք ամուր մընալ այս մեծ պատերազմի ատեն, դիմադրաւել թըշնամու բոլոր յարձակումներն ու հալածանքները, որ տւած ենք բազմաթիւ զոհեր եւ 300,000 հայ կտրիճ երիտասարդներով ալ օգնած Դաշնակից պետութիւններուն, իրաւունք ունինք խաղաղութեան վեհաժողովէն Արդարութիւն պահանջելու :

Բոլոր ստրուկ եւ ճնշւած ազգութիւններն իրենց պատմական հայրենիքին տէր դառնալ կ'ուզեն եւ բոլոր բաժնւած մասերը միացնելու կը ջանան : Մենք Հայերս, որ բաժնւած ենք եղել Ռուսաստանի, Տաճկաստանի եւ Պարսկաստանի միջեւ եւ որ այդ պատճառով ալ մեծամեծ հալածանքներու ենթակայ ենք եղել, կը կամենանք ունենալ մեր հայրենիքը՝ Միացեալ Հայաստանը : Ե՛ւ իրաւունքը, ե՛ւ արդարութիւնը, ե՛ւ կարիքն ու անհրաժեշտութիւնը, ինչպէս նաեւ մարդկային պարզ գիտակցութիւնը կը թելադրեն որ մենք, երկար ստրկութենէ եւ հալածանքներէ վերջ, ունենանք Ազատ, Անկախ եւ Միացեալ Հայաստանը՝ Տրապիզոնով եւ Կիլիկիայով միասին :

Այդ տրամաբանական վախճանին պիտի հասցընէին մեր պատմութեան մէջ տեղի ունեցած յեղափոխական կռիւներն ու ընդվզումները, ինչպէս նաեւ անոնց յարակից Քաղաքական դէպքերը :

ԱՅԴ ՅՈՅՍՈՎ Է ՈՐ ԱՇԽԱՏԱԾ ԵՆՔ ԵՒ ԱՅԴ ՆՊԱՏԱԿԻՆ Է ՈՐ ՊԻՏԻ ՀԱՄԵՆՔ :

הַיְסוּדִים הַיְסוּדִים

Վ Ր Ի Պ Ա Կ

Էջ	տող	սխալ	ուղիղ
2	24	երկիրնրու ,	երկիրներու
23	3	որի	որի
36	27	Շահապն Տոքաց տէր	Շահապն Ծովաց Տէր
39	6	Տուքաց Տէր	Ծովաց Տէր
39	20	Տարոց	Տայոց
46	3	Արչակունի	Արչարունի
48	3	Տարուբերան	Տուրուբերան
51	26	աւատապետական	աւատական
53	24	ցեղա յին—տոհմական	ցեղա յին— տոհմութիւն
59	28	աշխարհատեաք	աշխարհատեարք
60	9	անարգւեցաւ	անարգւեցան
64	16	սեփական	սեփական
70	10	օտար պետութիւնները	օտար պետութիւններէ
90	18	պետութիւն	պետութիւն
91	16	իրենց	իր
92	9	Տիւրոս	Տիւրոս ,
105	20	իպատիւ	ի պատիւ
105	24	իպատիւ	ի պատիւ
107	6	Ժողմները	չարԺողմները
110	20	երկիրները	երկիրները :
115	10		ԳԼ .
115	12	բաղմութ	բաղմութիւն
118	5	եւ	յիշեւ

118	6	ամ	ի ժամ
122	11	զիրեն	զիրին
123	27	կեանքի	կեանքէ
124	16	ո ինչ	ոչինչ
125	24	մարդիկ մարդիկ աշխարհին	
		մարդիկ աշխարհին	
143	7	զի ծառայ	զի ես ծառայ
149	26	զտրուշանսն	զատրուշանսն
153	10	Տոփաց Անդեղ Տան	Ծոփաց
		Անդեղ Տան	
160	1	Հայոց Պատմութեան մէջ	
		Քաղաքական Դէպքեր	
160	28	Դպրութիւն Զ. գլ. Ա. »ի	
		«Դպրութիւն Զ. գլ. Ա. »ի	
161	1	Քաղաքական Դէպքեր	
		Հայոց Պատմութեան Մէջ	
161	8	կացացուք	կացուցաք
167	11	քրիստոնէական	Քրիստոնեայ
170	8	թեղցեն	Թողցեն
204	11	երկրի, առանց երկրի, Աշտ առանց	
215	8	Փ. Ասիոյ	Փոքր Ասիոյ
219	7	պատերզամներն	պատերազմներն
230	2	Օտար Օրեր	Օտար Տէրեր
241	10	ազգ.	ազգային
244	16	քաղաքի	քաղաքք
245	30	էնտուլիազմը	էնթուզիազմը
250	1	350	250
251	4	ինքնապաշտէանութեան	
		ինքնապաշտպանութեան	
261	2	մեծացնել	միացնել

262	10	առանցնապէս	առանձնապէս
269	4	կառաւարողներ	կառավարողներ
271	23	Քուչթիմար	Քուչթիմուր
274	23	կ'ուգայ	կուգայ
275	28	իրեն	իրենց
276	20	խորանի	աւետարանի
277	14	չէչտած	չէչտած
279	30	երկարմաեայ	երկարամեայ
281	29	զինւած	գտնւած
287	15	Ալա-Դաղը, որոնք	Ալա-Դաղը՝
		Ափիչ գաղաթուլ, Սեւ լեռները,	
		Գըզըլ-Դաղը, որոնք	
287	19	Տիումոս	Պիումոս
288	3	կը ծնւի	կը ծծւի
296	6	դօլ·ի	դօլարի

ԱՂԲԻՒՐՆԵՐ

Ամերիկահայ գրող մը, եւ այն ալ պատմութիւն ուսումնասիրողը, բաւական դժւարին կացութեան առջեւ կը գտնուի աղբիւրներու պակասութեան պատճառաւ:

Քանի մը հոգի միայն բաւական չնորհօքով դրադարան ունին եւ ատոնք ալ իրարմէ չատ հեռու կը բնակին եւ անկարելի է մէկի պակասը միւսով լեցընել:

Ամերիկեան դրադարաններն ալ իրենց մէջ քիչ հայերէն գրքեր կը պարունակեն:

Այդ գլխաւոր պատճառներէն մինն է, որ ինչպէս չեչտած եմ, աշխատասիրութիւնս այնքան ալ լրացըրած եւ ամբողջական բնոյթ չունի:

Հետեւեալ գիրքերէն, որոնցմէ չնորհակալութեամբ օգտւած եմ, մաս մը կը գտնուի Բօստօնի Հասարակաց Գրադարանին մէջ, մաս մը «Հայրենիք» օրաթերթի գրադարանին մէջ ու մաս մ'ալ անհատներու գրադարաններու մէջ:

1.— Եղիշէ, Վենետիկ, 1859.

2.— Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1891.

3.— Ագաթանգեղայ Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1882.

4.— Փաւստոս Բիւզանդացւոյ Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1914.

5.— Moise de Khorène, Histoire d'Arménie,

(Հայերէն բնագրով) Venise, 1841.

6.— Recueil des Historiens des Croisades. Documents Arméniens.

(Հայերէն տպագրութեամբ ալ) Paris.

7.— Հ. Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ.

8.— Ա. Մ. Գաբազաշեան, Քննական Հայոց Պատմութիւն, Թիֆլիս, 1895.

9.— Ն. Աղոնց, Հայերը Յուստինիանոսի Ժամանակ — (Քաղաքական Դրութիւնը Նախարարական Կազմի Հիման Վրայ). (ռուսերէն), Ս. Պետերբուրգ, 1908.

10.— Ն. Դօլէնս եւ Ա. Խաչ, Պատմութիւն Հին Հայերի, Թիֆլիս, 1901.

11.— Հ. Սահակ Տէր Մովսէսեան, Քննական Պատմութիւն Հայոց, Վենետիկ, 1914.

12.— Հ. Կ. Տէր Սահակեան, Հայ Կայսերք Բիւզանդիոնի, Վենետիկ, 1905.

13.— Իվանով, Հին Աշխարհի Պատմութիւն, (Ռուսերէն), 1914, Ս. Պետերբուրգ.

- 14.— Հ. Ամբրոսիոս Գալֆայեան, Համառօտ Պատմութիւն Հին Ազգաց, Վենետիկ, 1849.
- 15.— Յ. Յ. Չաղմաղճեան, Պատմութիւն Հայոց, Բօստօն, 1917.
- 16.— Գէորգ Մեսրոպ, Պատմութիւն Հայոց Եկեղեցւոյ, Կ. Պօլիս, 1913.
- 17.— Կիլիկիա, Հրատարակութիւն «Արաքս»-ի, Ս. Պետերբուրգ :

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԳՈՐԾԵՐԸ

1.— ԴՐԻԱԳՆԵՐ Հ. Յ. Դ. ԳՈՐԾՈՒՆ

ՆԷՈՒԹԻԻՆԻՑ, Ա. Հատոր \$2.00

2.— ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ, Ա. Հատոր \$2.00

ՊԱՏՐԱՍՏՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ ԵՆ

1.— ԴՐԻԱԳՆԵՐ Հ. Յ. Դ. ԳՈՐԾՈՒՆ

ՆԷՈՒԹԻԻՆԻՑ, Բ. ԵՒ Գ. Հատորներ

2.— ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԴԷՊՔԵՐ ՀԱՅՈՑ

ՊԱՏՄՈՒԹԵԱՆ ՄԷՋ, Բ. Հատոր

3.— ՍԱՍՈՒՆԻ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՒԹԻՒՆ

